

Sborník referátů ze semináře

Vodní mlýny II.

**Vysoké Mýto
2005**

**Regionální muzeum
ve Vysokém Mýtě**

Sborník referátů ze semináře

Vodní mlýny II.

23.-25.11.2005

Regionální muzeum
ve Vysokém Mýtě

**Regionální muzeum
ve Vysokém Mýtě**
zřizované Pardubickým krajem

Přední strana obálky:

Výřez z rytiny Malé mlýny. Josef Šembera, před rokem 1843.
Sbírka Regionálního muzea ve Vysokém Mýtě.

Vydalo

Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

v roce 2010

Tel.: 465 422 850

Fax: 465 422 852

E-mail: muzeum@muzeum.myto.cz

URL: <http://www.muzeum.myto.cz/>

Skenování, grafická úprava:

Radim Urbánek

Text neprošel jazykovou úpravou.

Za obsah jednotlivých příspěvků včetně příloh zodpovídají autoři.

ISBN 978-80-904401-1-1

OBSAH:

Předmluva	5
Luděk ŠTĚPÁN Některé další poznatky v historii a technologickém vývoji našich mlýnů	6
Josef KYNCL, Tomáš KYNCL Vodní mlýny a vodní stavby jako objekty dendrochronologie	11
Miroslav KOLKA Stručný nástin pramenů k dějinám mlýnů na Bělském potoce na příkladu Podzámeckého mlýna (Bělá pod Bezdězem, okr. Mladá Boleslav)	22
Jiří SLAVÍK Běloveský mlýn v 16. a 17. století v dokumentech archivu města Náchoda	49
David MERTA, Jiří MERTA, Ondřej MERTA K historii mlýna v Brně–Cacovicích	65
František LEDVINKA Mlýn Týniště čp. 28 s pilou a lisovnou oleje – nové objevy, příprava a realizace rekonstrukce	78
Milan SMOLÍK Vodní mlýn čp. 48 ve Psenicích, obec Libáň, okres Jičín	85
Hana KLIMEŠOVÁ Vodní mlýny na Orlickoústecku a Žamberecku na konci 19. století a v první polovině 20. století	92
Martin ŠÁMAL Karlouš Richter. Kapitoly ze života sároveckého mlynáře.	106
Radim URBÁNEK Vývoj technologického zařízení mlýna Sárovice ve Vysokém Mýtě za Karlouše Richtera	128
Libor ELLEDER Dopady výkyvů počasí na vodní mlýny	139
Blažena GEHINOVÁ Technické památky pro zpracování zemědělských produktů – možnosti využití mlýnů v produktech cestovního ruchu	168

Jana HORVÁTHOVÁ, Jan KONŮPEK

Funkční mlýn čp. 23 v Týništi u Verušiček

176

Václav MEDEK

Strojní vybavení mlýna čp. 42 v Roztokách u Semil a stručný nástin jeho historie

181

Předmluva

V letošním roce se našemu muzeu podařilo částečně splatit dluh ve vydávání sborníků ze seminářů. Tento - letos už druhý - obsahuje příspěvky ze semináře zaměřeného již podruhé výhradně na vodní mlýny. Přestože od jeho uskutečnění uplynulo již hodně času, podařilo se shromáždit většinu příspěvků.

Potěšující pro organizátory semináře a redakci sborníku je skutečnost, že vedle referátů pojednávajících jednotlivé vodní mlýny, resp. tyto objekty na určitém území, se podařilo získat také referáty z oborů této tématice zdánlivě vzdálenějších. Z nich upozorníme třeba na *Vodní mlýny a vodní stavby jako objekty dendrochronologie a Karlouš Richter. Kapitoly ze života sároveckého mlynáře* nebo *Dopady výkyvů počasí na vodní mlýny*.

Zařadili jsme ovšem i příspěvky, které buď víc do hloubky, anebo jiným způsobem zpracovali autoři v knize *Dílo mlynářů s sekerníků v Čechách II.*, vydané v nakladatelství Argo v roce 2008. Důvodem k ponechání příspěvků v tomto sborníku nebylo jen respekt k badatelské práci, ale také skutečnost, že některé detailnější informace se ve stejné jmenované knize neobjevují, a v neposlední řadě i skutečnost, že čtenář má možnost porovnat si postupný vývoj poznávání daného tématu. Jedná se především o dva referáty: *Některé další poznatky v historii a technologickém vývoji našich mlýnů* nebo *Strojní vybavení mlýna čp. 42 v Roztokách u Semil a stručný nástin jeho historie*.

Seminář vlastní neměl podobu strohého předávání informací v rámci jednacích bloků, ale referáty a diskuzní příspěvky vyvolávaly debaty, většinou pokračující i během přestávek. Doufejme, že alespoň v malém se tento efekt odrazí i mezi čtenáři a ve své konečné podobě přispěje k dalšímu poznávání vodních mlýnů v českých zemích.

Radim Urbánek

Některé další poznatky v historii a technologickém vývoji našich mlýnů

Luděk Štěpán

Děkuji Regionálnímu muzeu ve Vysokém Mýtě za svolání tohoto semináře, jehož potřeba odpovídá zvýšenému zájmu badatelů o toto téma, a kdy probíhá nebo se připravuje záchrana dalších vodních i větrných mlýnů. Téměř symbolicky s aktivitou pořadatelů semináře souvisí objev a zahájení záchrany unikátního vodního mlýna s nejstarším mlecím zařízením u nás. Jedná se o mlýn v Hoslovicích na Strakonicku, který objevili místní památkáři a získalo Muzeum středního Pootaví ve Strakonících.

Seminář Vodní mlýny II vítáme jako příležitost setkání a vzájemné výměny našich zkušeností z bádání v tomto oboru. V mém příspěvku si dovoluji útržkovitou formou, za což se omlouvám, naznačit část poznatků, které jsme získali po uzavěrci naší knihy *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*.

Poznámka:

Na základě návrhu autora ve sborníku otiskujeme pouze úvodní pasáž a ne celý příspěvek, protože nové poznatky v něm uváděné jsou mj. obsaženy v knize *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*. (autoři L. Štěpán, R. Urbánek, H. Klimešová a kolektiv, kterou vydalo nakladatelství ARGO Praha v roce 2008).

Ponecháváme však ukázky ilustrací, které .

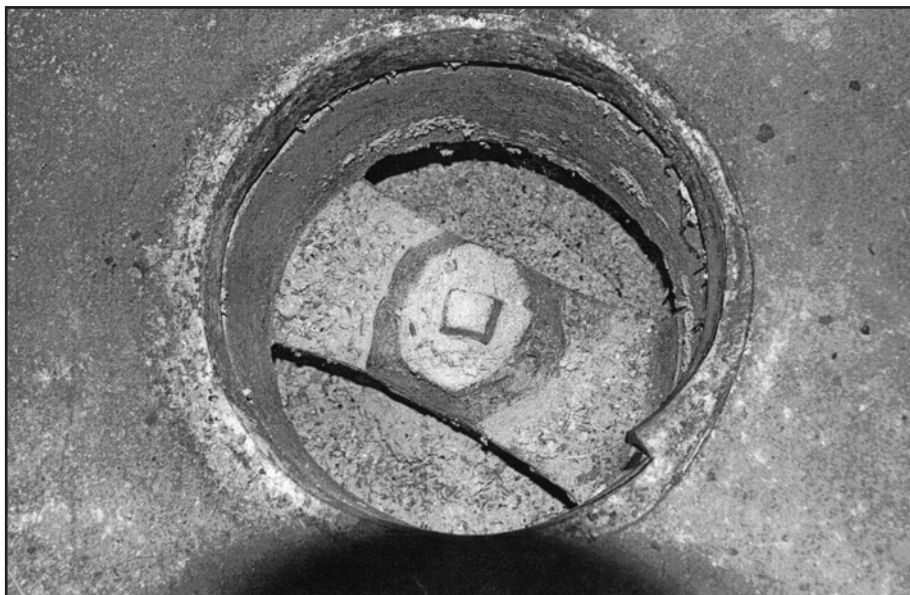
Obr. 1 Hoslovice (okr. Strakonice), vodní mlýn. Stav před zahájením rekonstrukce.
Foto Luděk Štěpán, 2005.

Obr. 2 Žirovnice (okr. Pelhřimov), zámek. Dvě vodní kola na nástěnné malbě z let 1480 až 1490.
Foto Jakub Baloun, 2002.

Obr. 3 Jaroměř (okr. Náchod), kostel sv. Mikuláše. Konzole klenby chrámu z r. 1511 s motivem palečního kola. Foto Josef Novák, 1990.

Obr. 4 Hoslovice (okr. Strakonice), vodní mlýn. Oko běhounu se zdějí o jednom výstupku pro rejholec. Foto Luděk Štěpán, 2005.

Obr. 5 Kozodry (okr. Rychnov nad Kněžnou), mlýn čp. 11. Vlevo pískovcový kámen pro jílový spodek jahelky. Foto Luděk Štěpán, 2002.

Obr. 6 Vamberk (okr. Rychnov nad Kněžnou), zájezdní hospoda čp. 603. Sloupy kolny z otesků mlecích kamenů zvaných Vamberáky. Foto Luděk Štěpán, 2000 (z průzkumu Dr. M. Bekové).

Obr. 7 Příkrakov (okr. Chrudim), torzo větrného mlýna. Velký průměr základů zdiva dokládá zdejší kombinaci pohonu větrného se žentourovým. Foto Luděk Štěpán, 2003.

Vodní mlýny a vodní stavby jako objekty dendrochronologie

Josef Kyncl a Tomáš Kyncl¹

Úvod

Vodní mlýny a jiné stavby využívající vodního toku jako zdroje energie a rovněž tak i konstrukce sloužící využití vodních toků jako dopravní cesty mají k dendrochronologii jako metodě datování dřeva zcela zvláštní vztah. Jsou dva aspekty tohoto vztahu:

- Aspekt historie dendrochronologie. V době počátků střeoevropské dendrochronologie a tvorby prvních dlouhých standardních chronologií dubu v 50. a 60. létech to byly právě pozůstatky dřevěných konstrukcí nejrůznějších vodních staveb v povodí velkých řek, zejména Rýna, Mohanu a Mosely, které vytvořily základ chronologií dubu pro západní část Německa, východní Francii a Nizozemí.² Tento aspekt ovšem pro české země neplatí. Nicméně vodní transport dřeva se již i u nás ukázal být polem, v němž dendrochronologie může významně přispět k rozšíření poznání³.
- Aspekt potřeby dendrochronologického datování. Zatímco stavby a rekonstrukce budov jsou z hlediska doby jejich realizace často zdokumentovány archivními podklady a dendrochronolog takto získaná data potvrzuje, zamítá či upřesňuje, technologická zařízení dřevěných konstrukcí, podléhající během jejich funkce přirozenému opotřebení, vyžadují průběžnou údržbu spojenou s výměnami jednotlivých dílů. Údaje o ní se obvykle do archivovaných záznamů vůbec nedostanou a dendrochronologie tak zůstává jedinou metodou poznání historie konstrukcí tohoto typu.

V České republice již bylo dendrochronologicky zpracováno 14 vodních mlýnů, 1 vodní pila a několik dřevěných konstrukcí určených k vedení vody: potrubí vodovodu, kanalizace, a dále žlaby a potrubí k odvodu srážkové vody či jako doplněk stavidla rybníka. Smyslem našeho sdělení je:

- podat výčet dosavadních výsledků³ v oblasti dendrochronologie vodních mlýnů a příbuzných staveb v rámci ČR,
- na sedmi vybraných případech z naší praxe, z nichž pět zahrnuje vodní mlýny a dva konstrukce k vedení vody demonstrovat možnosti a meze dendrochronologického rozboru těchto objektů.

Výčet dosud dendrochronologicky zpracovaných vodních mlýnů a pil v ČR⁴

1. Černíč, okr. Jihlava, vodní mlýn a pila
2. Český Krumlov, ul. Kájovská, vodní mlýn

3. Dymokury, okr. Mladá Boleslav, vodní mlýn
4. Hoslovice, okr. Strakonice, vodní mlýn
5. Kunvald, okr. Ústí nad Orlicí, vodní mlýn
6. Malá Skála, okr. Jablonec nad Nisou, vodní („Vacardův“) mlýn
7. Mašovice, okr. Znojmo, vodní („Andělský“) mlýn
8. Mnichovice, okr. Praha-východ, vodní mlýn
9. Peníkov, okr. České Budějovice, vodní pila
10. Podolí, okr. Benešov u Prahy, vodní mlýn
11. Psinice, okr. Jičín, vodní mlýn
12. Radešice, okr. Příbram, vodní mlýn
13. Středokluky, okr. Kladno, vodní („Kalingerův“) mlýn
14. Zlatá Koruna, okr. Český Krumlov, vodní mlýn
15. Znojmo-Louka, vodní mlýn

Zdaleka ne ve všech vyjmenovaných objektech se zachovalo technologické vybavení. Alespoň jeho část (zpravidla mlýnská hranice) byla zpracována pouze v případech 4, 6, 7, 9, 11 a 13. Za zvláštní zmínku stojí vodní mlýn v Hoslovicích (4), jehož obytných, hospodářských i technologických částech bylo zjištěno celkem 6 časových horizontů, z nichž nejstarším je letopočet 1568/69 a nejmladším 1859/60.⁵ Datování pily v Peníkově (9) se týkalo pouze jejího technologického vybavení a přineslo sérii datací od 1780+ do 1903+.⁶

Příklady dendrochronologického zpracování objektů

Mezi příklady jsme zařadili následující objekty, v závorce odkaz na předchozí výčet:

1. Český Krumlov, ul. Kájovská, mlýn (2)
2. Mašovice, Andělský mlýn (7)
3. Psinice, mlýn (11)
4. Středokluky, Kalingerův mlýn (13)
5. Mnichovice, mlýn (8)
6. Příbram-Mariánské údolí, dřevěné potrubí
7. Netolice (okr. Prachatice), dřevěné potrubí, příslušenství výpustí rybníka Mnich

Většina předkládaných případů je dokumentována grafem. Jednotlivé křivky, prezentující jednotlivé stavební prvky, jsou na levém konci označeny svým jménem, na pravém konci končí posledním letokruhem. Pokud ten je letokruhem podkorním, tedy rokem skácení zdrojového stromu, jsou označeny znakem WK. Pokud je podkorní letokruh zjištěn, ale poslední letokruhy podkoří již nejsou měřitelné (jsou však čitelné), je jejich počet vyjádřen číslem, např. +2 nebo +2WK. Výrazem typu *d78lhotaAB* jsou ve grafech označovány sumární letokruhové řady příslušného druhu dřeviny pro příslušnou konstrukci. Křivky na dolním okraji sekce, neoznačené, probíhající celým polem grafu a obvykle tištěné tučně, jsou křivky příslušné standardní chronologie.

Někdy je možno dataci ještě upřesnit nebo charakterizovat možnou chybu. K tomu slouží výrazy zde užitě v textu. Výraz typu 1810/11 znamená: zdrojový strom kácen v období podzim roku 1810 až jaro 1811 (zimní těžba), výraz 1810 L znamená: strom kácen v období jaro až léto roku 1810 (letní těžba). Výraz 1810+ znamená: podkoří chybí, poslední, nikoli však podkorní letokruh nese dataci 1810. Strom kácen někdy po roce 1810. U dubu bez podkoří, pokud je zjištěna běl, je možné i v tomto případě dataci poněkud upřesnit: výraz 1810-1817 znamená: strom kácen někdy mezi roky 1810 a 1817. Podrobně jsou postupy i symbolika popsány v metodické publikaci⁷.

1. Český Krumlov-vnitřní město čp. 56, mlýn na ulici Kájovské, graf 1⁸

Dendrochronologický průzkum se týkal pouze krovu nad 2. NP. Trámy krovu byly v dobrém stavu, téměř všechny se zachovalým podkořím. Zastoupena jedle a smrk. V případě jedle (horní sekce grafu) využity dvě standardní chronologie jedle: pro Českokrumlovsko a pro Čechy. Výsledek reprezentuje ten nejjednodušší případ. Pro obě dřeviny byla zjištěna tatáž datace podkorního letokruhu: 1613/14. Celý krov je jednotného původu, zdrojové stromy byly mýceny nejspíše v zimě 1613/14.

2. Mašovice, Andělský mlýn, graf 2⁹

Pro průzkum byla k dispozici mlýnice včetně mlýnské hranice.

Stropní trámy mlýnice byly vesměs z borového dřeva, byly silně poškozeny hnilobou a hmyzem, ve stavu rozpadu povrchových vrstev. Z toho důvodu se na žádném z 10 odebraných vzorků nezachovalo podkoří a jednotlivé křivky, podle míry ztráty okrajových letokruhů, končí v širokém rozsahu mezi roky 1622 a 1667. Při dodatečném odběru se však u jednoho zachovalejšího vzorku (není zobrazen na grafu) podařilo zjistit ještě letokruh 1688, nikoli podkorní. Závěr datování stropu mlýnice: 1688+. Mlýnská hranice byla provedena z dubového dřeva, to bylo vcelku dobře zachovalé. Vzhledem k truhlářskému opracování ovšem postrádalo podkoří, poslední zjištěný letokruh byl datován 1687. Z 8 odebraných vzorků však u 5 byla zjištěna běl. Statistická analýza počtu bělových letokruhů umožnila dataci 1687+ upřesnit na 1688-99. Blízkost výsledku datování stropu mlýnice a mlýnské hranice a respektování skutečnosti, že k náročnějšímu truhlářskému zpracování dubového dřeva bylo nutné alespoň dvouleté prosýchání kmene v kůře, vede k závěru: Mlýnice i mlýnská hranice byly postaveny v témže časovém horizontu, někdy mezi roky 1690 a 1701.

3. Psinice, mlýn, graf 3¹⁰

Objektem dendrochronologického průzkumu byl prostor mlýnice a krovu nad ní a dále hřidel mlýnského kola uložená na dvoře mlýna. V mlýnici byly vzorky odebrány z nosných trámů podlahy (c763) a z podpůrného trámu (c764), vesměs z borového dřeva a dubová pozednice (c769). Z pozůstatků mlýnské hranice, vesměs

z dubového dřeva, odebrány vzorky sloupku (c675) a vodorovného prvku (c676). Dále byla zpracována hřídel mlýnského kola (c680) z dubového dřeva. Žádný z dubových vzorků nevykázal podkorní letokruh, u všech však bylo zachováno několik letokruhů bělí, což umožnilo odhadnout dataci podkorního letokruhu

Výsledky dendrochronologického rozboru:

Nosné trámy podlahy a borový podpurný trám nesou dataci 1804/05 díky zachovalému podkoří. Krov (křivky nejsou v grafu) odatován 1802-1806, dubová pozednice 1802-1813. Sloupek mlýnské hranice odatován 1834-1845, vodorovný prvek 1798-1809. Hřídel mlýnského kola nese datování 1910-1921. Závěr: Mlýnice jako celek, včetně mlýnské hranice, byla zbudována ze dřeva těženého 1804/05, tedy nejspíše v zimě, s ohledem na prodlevu na prosýchání dřeva asi někdy v intervalu 1807-08. Mladší původ (dodatečná úprava/oprava?) má však sloupek c675 a ovšem hřídel mlýnského kola, zhotovená až v době kolem I. světové války.

4. Středokluky čp. 39, Kalingerův mlýn, graf 4¹¹

Předmětem průzkumu byla mlýnice v suterénu stavby včetně mlýnské hranice. K dispozici byly její stropní trámy z jedlového dřeva, zjevně druhotně použité, a prvky mlýnské hranice, zahrnující levou, střední a pravou stolici a podlahové trámy z dubového dřeva (1 trám borový). Veškeré jehličnaté dřevě bylo velmi silně poškozeno žírem hmyzu a hnilobou, takže ani v jednom případě se nezachovalo podkoří. To se nezachovalo ani na žádném z podstatně zachovalejších dubových prvků mlýnské hranice a to pro jejich tesařské/truhlářské opracování. Nicméně dva dubové prvky (P1190, P1191) vykázaly prezenci několika letokruhů běle, což odatování hranice významně pomohlo.

Výsledky dendrochronologického rozboru:

Křivky poškozených jedlových stropních trámů (horní část grafu) končí v širokém rozmezí 1654 - 1728, soubor je ale vysoce homogenní („z téhož lesa“) a jistě byl těžen současně. Po započtení již neměřitelných ale čitelných letokruhů na nejmladších z nich (P1197, P1198) získána datace 1734+. Ta se však vzhledem k předpokládanému druhotnému použití asi vztahuje k nějaké ranější fázi existence objektu. Mlýnská hranice (dolní část grafu) není z hlediska doby svého vzniku stejnorodá. Nejstarší její prvek, svor levé stolice (P1191), je datován 1699-1710, datování zbývajících prvků se umístilo do rozmezí 1740-1751. Datování borového předního podlahového trámu (střední část grafu, P1193) je výrazně mladší: 1807+. Závěry: Do časového rozmezí 1740-1751 lesní těžby zdrojových stromů pro dubovou hranici dobře zapadá i letopočet 1734+ těžby druhotně použitých jedlových trámů a zřejmě i vznik objektu. Svor levé stolice, asi o 40 let starší, byl v tom případě druhotně použit, což u kvalitního dubového dřeva není nic neobvyklého. Borový trám o mladé dataci byl dodán při dílčí opravě.

5. Mnichovice čp. 69, mlýn, grafy 5 a 6¹²

Roubená stavba. Objektem výzkumu byla mlýnice, síň a přístavek. Díky výbornému stavu dřeva se zachovalým podkořím byla většina zkoumaných stavebních prvků z jehličnatého dřeva přesně datovatelná. Dubové sloupky však podkoří včetně běli postrádaly.

Výsledky dendrochronologického rozboru:

Nejpočetnější soubor, zastoupený dřevem jedle, smrku i dubu, pochází ze zimní lesní těžby 1672/73. Zahrnuje veškeré prvky roubení (nikoli však přístavku), stropní trámy a povaly a jistě též přesněji nedatovatelné dubové sloupky podstavky (P0538, P0539), ukončené letokruhy 1616, 1654. Mladší původ má roubení přístavku: 1743/44. Dalším časový horizont hlavní stavby nese dataci zimní lesní těžby 1771/72. Zahrnuje pouze průvlak v mlýnici (P0533a34, graf 5 nahoře). Hlavní stavba byla tedy realizována krátce po roce 1673, přístavek krátce po roce 1744. Pozdější úpravu, datovanou krátce po roce 1772, představuje průvlak v mlýnici.

6. Příbram-Mariánské údolí, dřevěné potrubí z inventáře Hornického muzea Příbram, graf 7 a obr.¹³

Při záchranném archeologickém výzkumu v Mariánském údolí byly zajištěno a restaurováno celkem 5 kusů dřevěného potrubí. Jednotlivé kusy, dlouhé asi 1 m, byly spojovány trubkou z měkké oceli, zhotovenou kovářskou technologií z plechu o síle 1-2 mm. Byly vyrobeny z kmenů borových (d320, d321, d324, horní polovina snímku a horní část grafu) a jedlových (d322, d323, dolní polovina snímku a dolní polovina grafu). Dřevo, zejména borové, bylo ve výborném stavu. Díky tomu se na dvou vzorcích (d320, d321) zachoval podkorní letokruh, u prvního z nich i kůra. U obou jedlových kusů povrchová vrstva ohnila.

Výsledek dendrochronologického rozboru:

Borové kusy (horní část grafu) vykazaly vzájemnou shodu, odpovídající původu z téhož stromu. Podkorní letokruh nese dataci 1841, u kusu bez podkoří (d324) 1836+. Rovněž oba jedlové kusy ze stejného důvodu bezpochyby pochází z téhož stromu. Datování: 1831+, 1836+. Z ohledem na zamezení vzniku trhlin je potrubí nutno vyrobit ze zcela čerstvého nevysušeného dřeva, jedle i borovice tedy musely být káceny současně. Ze stavby podkorního letokruhu (začínalo se tvořit pozdní dřevo) lze usoudit, že zdrojové stromy byly káceny ve druhé polovině roku 1841. Potrubí bylo tedy realizováno asi ještě roku 1841 nebo počátkem roku následujícího. Zachovalost dřeva svědčí o jeho neustálém uložení v anaerobním prostředí, tedy pod hladinou spodní vody. Zdá se, že se potvrzuje názor, že borové dřevo je vůči korozi v takovém prostředí odolnější. Na jedlových kusech činila ztráta ohnitím okrajových vrstev 5 a 10 letokruhů.

7. Netolice, dřevěné potrubí z výpustí rybníka Mnich¹⁴

K dispozici byly dva kusy, kus z jedlového (d115) a borového (d116) dřeva. Obdobně jako v předchozím případě byl na borovém kusu díky jeho výbornému stavu zjištěn podkorní letokruh, na jedlovém nikoli.

Výsledek dendrochronologického rozboru:

Borový kus odatován 1694/1695, jedlový 1799+, oba tedy nepřísluší do téhož časového horizontu, i když byly součástí téže výpusti.

Poznámky:

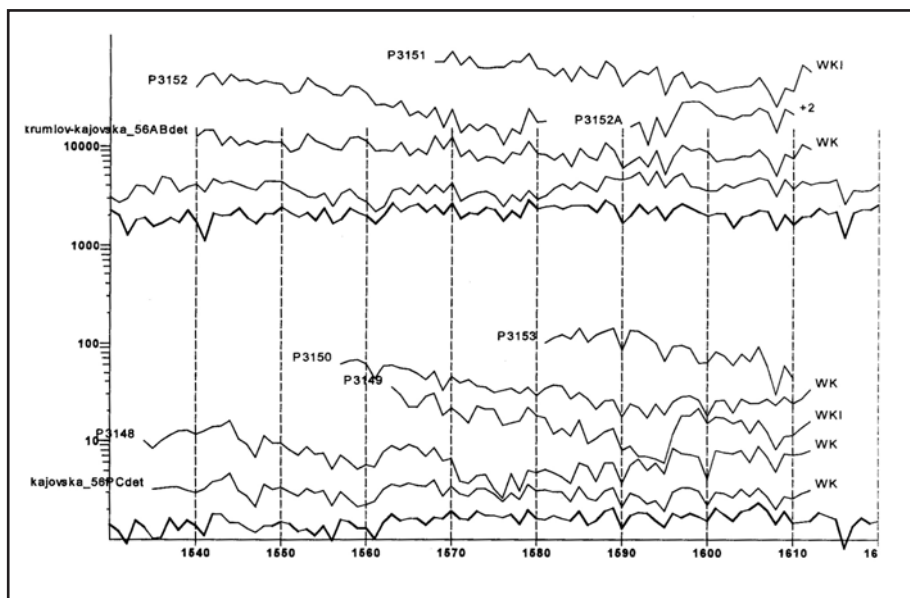
- 1) Adresa obou autorů: DendroLab Brno, kyncl@dendrochronologie.cz
- 2) Hollstein, E.: Mitteleuropäische Eichenchronologie. Phillip v. Zabern, Mainz, 1980.
- 3) Kyncl, J. – Kyncl, T.: Možnosti dendrochronologického určení původu dřeva. Svorník 4:181-186 (2006).
- 4) Ke dni odevzdání rukopisu sborníku 30.1.2009.
- 5) Zdroj: www.dendrochronologie.cz/databaze, filtr „mlýn“, resp. „pila“. Zdroj obsahuje informace o autorech a výsledcích datování.
- 6) Autory datování mlýna v Hoslovicích jsou T. Kolář a A. Čejková, pily v Peníkově M. Rybníček.
- 7) Kyncl, J.: Dendrochronologické datování krovů. In: J. Vinař (red.): Historické krovky II, s. 156-186. Grada, Praha, 2005.
- 8) Kyncl, J.: Znalecký posudek č. 265-05/03 na dendrochronologické datování dřevěných stavebních prvků krovu mlýna čp. 56 v ulici Kájovské, Český Krumlov (2003).
- 9) Kyncl, J.: Znalecký posudek č. 85-15/99 na dendrochronologický rozbor dřevěných stavebních prvků Andělského mlýna u Znojma (1999).
- 10) Kyncl, J.: Znalecký posudek č. 381-13/05 na dendrochronologické datování dřevěných konstrukčních prvků vodního mlýna ve Psinicích, okr. Jičín (2005).
- 11) Kyncl, J.: Znalecký posudek č. 198-38/01 na dendrochronologické datování dřevěných stavebních prvků Kalingerova mlýna, Středokluky čp. 39, okr. Praha-západ (2001).
- 12) Kyncl, T.: Dendrochronologické datování vybraných dřevěných prvků z mlýna čp. 69 v Mnichovicích (okr. Praha-východ). Výzkumná zpráva. Botanický ústav AVČR, Průhonice, 2001.
- 13) Kyncl, J.: Znalecký posudek č. 442-19/08 na dendrochronologický rozbor dřevěného potrubí z archeologického výzkumu v Mariánském údolí, Příbram (2008).
- 14) Kyncl, J.: Znalecký posudek č. 418-14/07 na dendrochronologický rozbor dřevěného potrubí z výpustí rybníka Mnich v Netolicích, Jihočeský kraj (2007).

Abstract

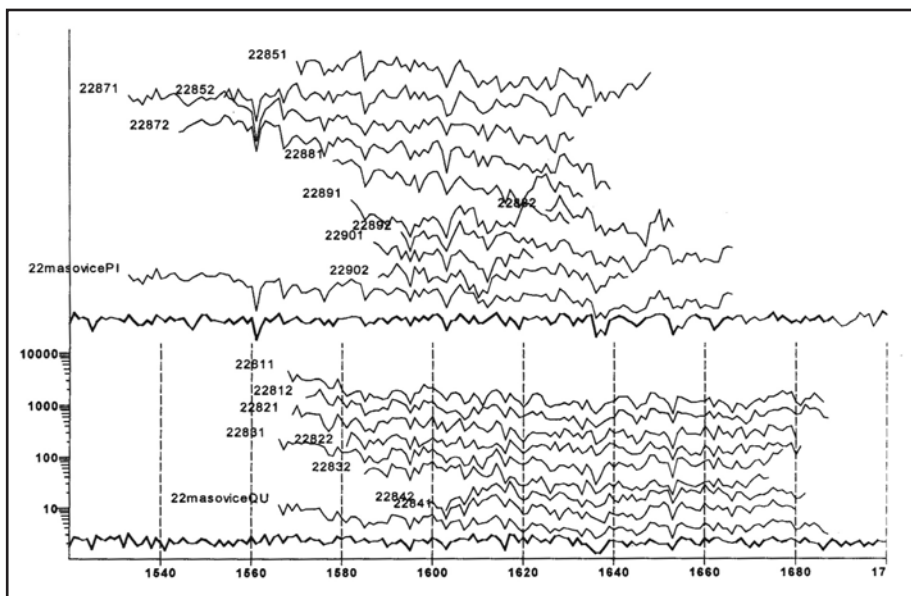
Water mills and hydraulic structures as objects of dendrochronological dating.
Water mills and historical wooden mechanic and hydraulic structures at all have

certain particularity in relation to the dendrochronological dating. They requested occasional reparations or replacements of their technological equipment in the course of their active exploitation. These alterations were only seldom recorded in descriptive matter. That is why their dendrochronological dating is particularly necessary and interesting. 14 water mills or water sawmills has been dendrochronologically elaborated in the Czech Republic till now, their list is given. Authors reports on their results in the dendrochronological analyses of five historical water mills and two wooden water pipings obtained by archaeological excavations.

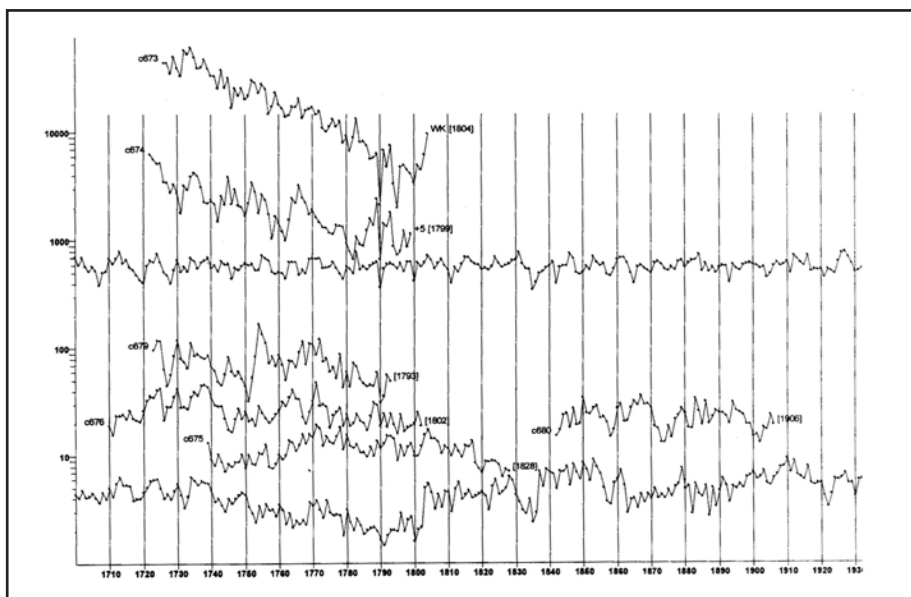
Key words: dendrochronology, historical wooden structure, water mill, water sawmill, wooden hydraulic structure, wooden mechanic structure, wooden piping

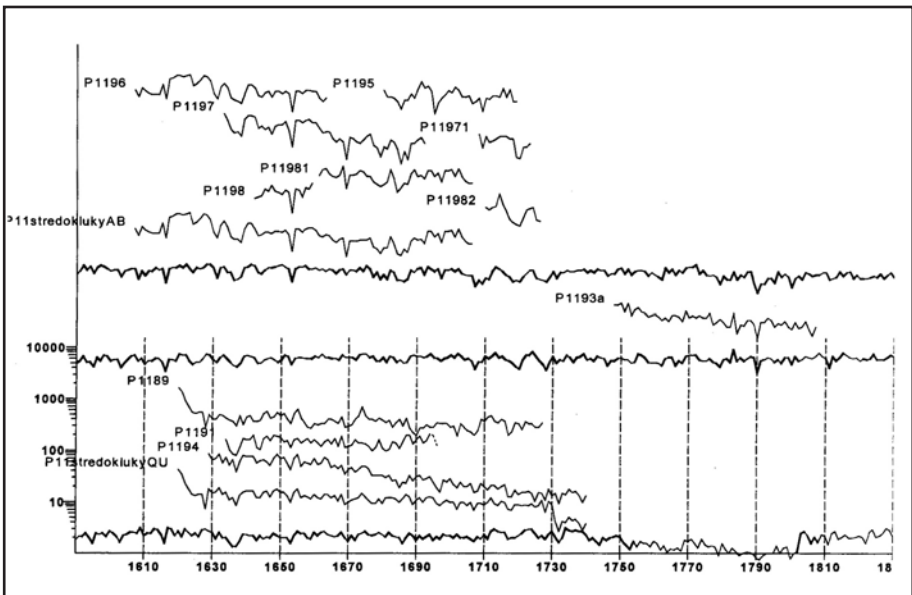
Graf 1: Mlýn v Českém Krumlově na ul. Kájovské, krov.
Horní sekce: jedlové prvky, dolní sekce: smrkové prvky.

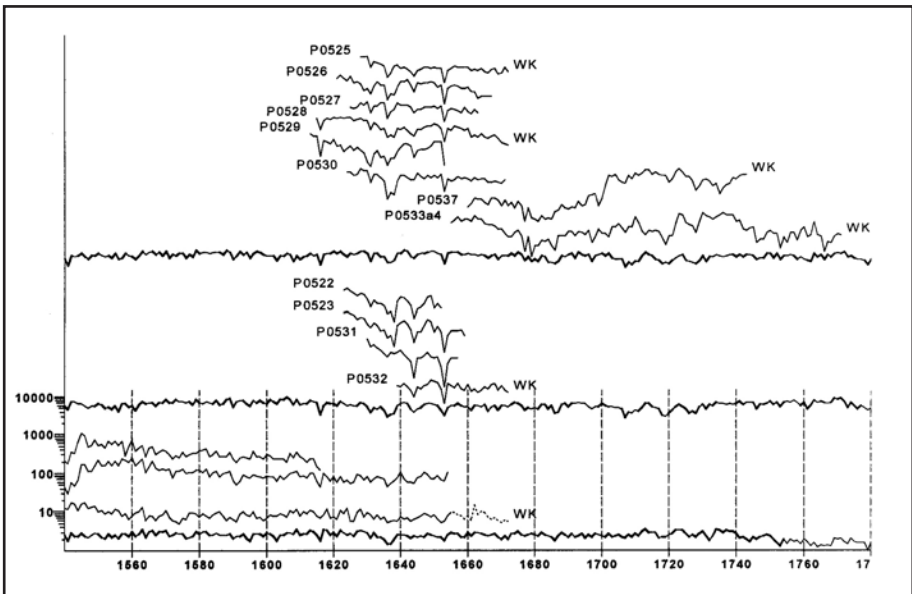
Graf 2: Andělský mlýn v Mašovicích, okr. Znojmo, stropní trámy a mlýnská hranice.
Horní sekce: stropní trámy mlýnice, borovice, dolní sekce: mlýnská hranice, dub.

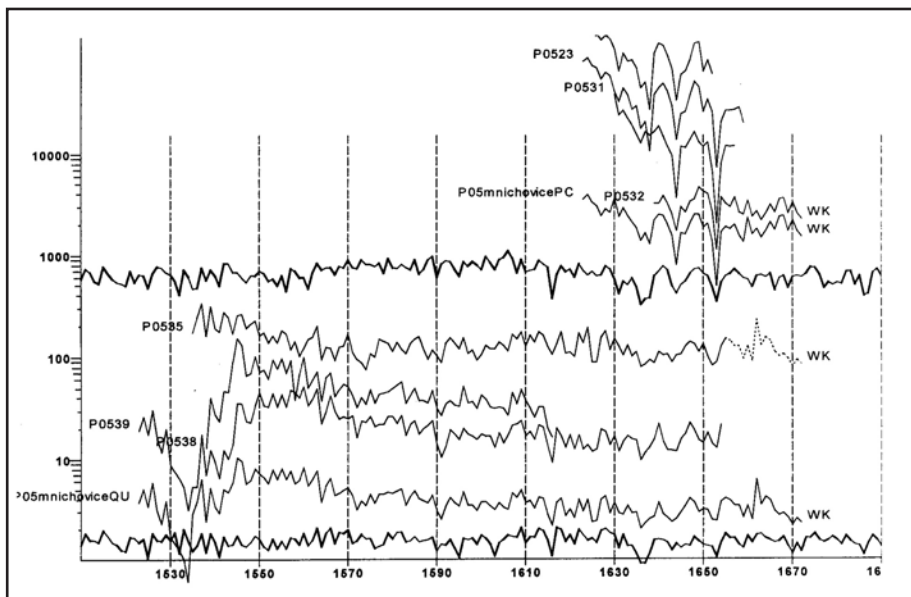
Graf 3: Mlýn Psinice, okr. Jičín.
Horní sekce: borovice, dolní sekce: dub.

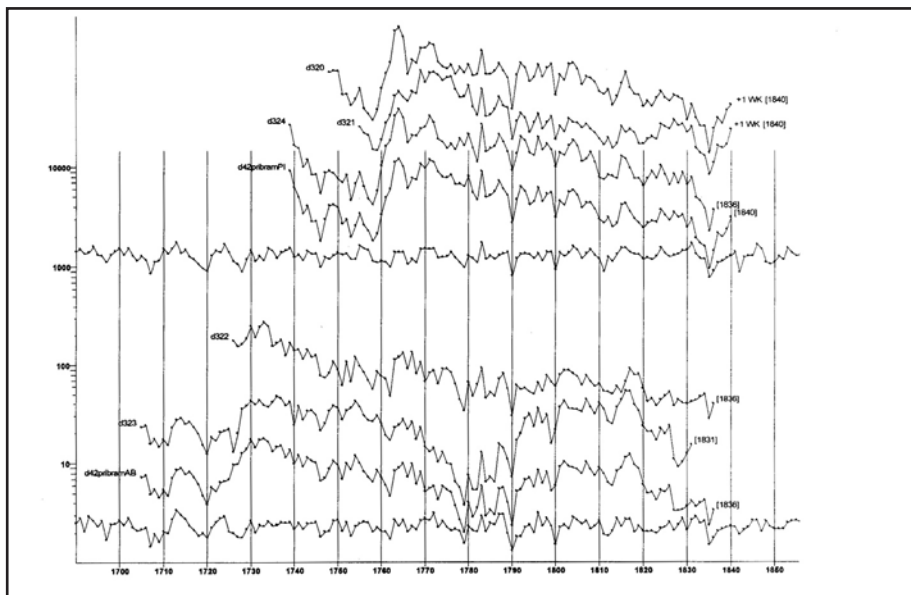
Graf 4: Kalingerův mlýn, Středokluky.
Horní sekce: jedle, prostřední: borovice, dolní: dub.

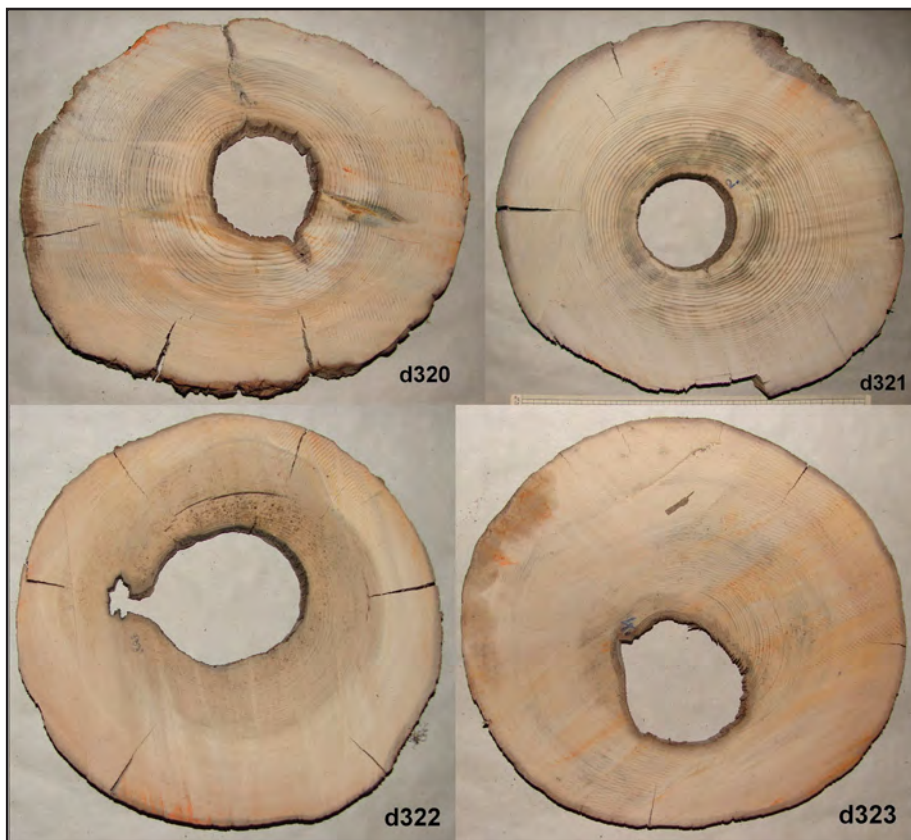
Graf 5: Mlýn v Mnichovicích, okr. Praha-východ, roubení a průvlaky.
Horní sekce: jedle, střední sekce: smrk, dolní sekce: dub.

Graf 6: Mlýn v Mnichovicích, okr. Praha-východ, roubení, stropní povaly a sloupky podstávky. Horní sekce: roubení a stropní povaly, smrk, dolní sekce: sloupky podstávky, dub.

Graf 7: Dřevěné potrubí, Mariánské údolí v Přibrami. Horní sekce: borové prvky, dolní sekce: jedlové prvky.

Obr. 1 Mariánské údolí (okr. Příbram), dřevěné potrubí. Nahore: borové kusy (s částečně zachovaným podkořím), dole: jedlové kusy (bez podkoří).
Foto Josef Kyncl, 2004.

Stručný nástin pramenů k dějinám mlýnů na Bělském potoce na příkladu Podzámeckého mlýna (Bělá pod Bezdězem, okr. Mladá Boleslav)

Miroslav Kolka

Úvod

Předložený příspěvek se snaží podat základní charakteristiku historických pramenů k dějinám mlýnů a mlynářství na Bělském potoce v okrese Mladá Boleslav.¹ Potok, pramenící pod hradem Bezděz a vlévající se do řeky Jizery nedaleko od Bako-va nad Jizerou, poháněl v minulosti vodní kola a turbíny třinácti technických zařízení (mlýnů, pil, valchy, vodáren a papírny). Část z těchto staveb a vodních děl existuje dodnes. Z mlýnů je nejlépe dochován tzv. Podzámecký mlýn v Bělé pod Bezdězem nesoucí dnes číslo popisné 322 (dříve čp. 82). Shodou okolností je možno k Podzámeckému mlýnu soustředit také nejvíce písemných, kartografických a ikonografických pramenů. Proto bude zejména na jeho příkladě představena škála pramenů, které je možné využít ke studiu počátků mlýnů v regionu Podbezdězí, jejich technologickému vybavení a stavebnímu a majetkoprávnímu vývoji. Při porovnání s možnostmi studia vodních děl a technických zařízení v širším regionu severních Čech je možno konstatovat velmi neobvyklou šíři pramenů, danou zejména příslušností ke správnímu obvodu města Bělé a v mladším období valdštejnského velkostatku. Díky tomu je možno sledovat alespoň v hrubých rysech vývoj problematiky již od vrcholného středověku.

Sledované území Bělského potoka se nachází na severozápadním okraji okresu Mladá Boleslav (Středočeský kraj) a náleží k povodí řeky Jizery. Potok pramení nedaleko hranic s okresem Česká Lípa (Liberecký kraj), zhruba 3 km severozápadně od Bělé pod Bezdězem a 4 km východně od hradu Bezděz. Prameny leží na okraji rozsáhlého lesního komplexu nad zaniklou obcí Vrchbělá. Potok protéká pod městem Bělá místní částí Podolí a před ústím do Jizery Malou Bělou.

1) Písemné prameny

Z chronologického hlediska lze na prvním místě zmínit listiny z období středověku a raného novověku. V daném případě se bez výjimky jedná o editované prameny. I přesto, že jejich účelem je zejména kodifikace práv města Bělé, lze i zde nalézt občas zmínky o technických zařízeních. Týká se to zejména staveb náležících k původnímu městskému hospodářství. Již v první, „zakládací“ listině města z roku 1337 nacházíme údaj o dvou mlýnech.² První je uveden jako „*mlýn chlebný s jedním kolem, jenž se obecně nazývá walkmůl*“, tedy mlýn se soukenickou valchou. Tento objekt byl dán do svobodné držby rychtáři Ješkovi z Kluku, v případě přistavění druhého kola určeného ke mletí obilí by mu náležela i polovina obilí z výnosu tohoto kola. Ze druhého mlýna o dvou vodních kolech na stejném vodním toku náležela rychtáři polovina obilí. Dále lze z listiny zjistit, že u mlýna se nacházela zahrada a chmelnice

a poblíž i lázeň náleží rychtáři. Tato privilegia byla potvrzována i v pozdější době bez dalších podrobností. K dalším mlýnům zde zmínky nenacházíme. Kolem roku 1600 bylo vydáno Bohuchvalem Berkou z Dubé potvrzení městských práv.³ Ve druhém článku je ustanovena příslušnost sladovny pod městem k radnici a mletí sladů „beze vsí překážky ve mlejně pod zámek“, „tak jakž toho nejnícčko užívají a mlynáři panskýmu z toho jistý plat dávají“. Pro naši problematiku lze využít ještě druhý okruh listin, které se týkají augustiniánského kláštera sv. Václava v Bělé. V roce 1346 je tomuto klášteru darováno Hynkem Berkou z Dubé 52 korců obilí z mlýna popsáno jako „*molendina sub piscina in Biela*“.⁴ Z pozdější doby je zřetelné, že se jednalo o tzv. Podfortenský mlýn na Bělském potoce pod hradební fortnou (pod dnešním rybníkem Slon). V roce 1414 je již mlýn zcela v držení kláštera. Tento typ pramenů lze využít většinou jako první doložitelný údaj k existenci mlýnů a dalších zařízení. Týká se však pouze staveb souvisejících s městským a klášterním hospodářstvím. Nelze očekávat plošné zachycení všech mlýnů, pil, valch a dalších staveb uvedenými písemnostmi.

Zásadním pramenem pro dějiny Bělé jsou dochované městské knihy, jejichž řada začíná již knihou založenou v roce 1417 a obsahující starší zápisy až od roku 1351.⁵ Následují knihy z roku 1453 (obsahuje opět přepis starších záznamů od roku 1360), 1573 a 1667. Některé z knih byly vedeny současně a ke starším zápisům byly dopisovány mladší, takže například nejstarší dvě knihy běžně obsahují i zápisy z 16. a 17. století. Povaha záznamů je převážně majetkoprávní a soudní, méně často jsou záznamy z městských rad. Ve 14. století a 1. polovině 15. století se týkají částečně i vesnic správního obvodu bělského soudu, později téměř výlučně bělských měšťanů a jejich majetku. Bohužel není možno použít žádný rejstřík či chronologický klíč při vyhledávání příslušných záznamů. Zevrubnou prohlídkou jednotlivých listů bylo nalezeno velké množství údajů o mlýnech, pilách, valše a rybnících na bělském potoce. Nalezený soubor není patrně zcela kompletní a lze předpokládat, že drobnější údaje, jako například jméno mlynáře uvedeného mezi svědky konkrétního aktu, mohly uniknout pozornosti díky chaotickému vedení knihy a velmi spletitým záznamům. Nashromážděné informace byly zapsány do tabulek s chronologickou posloupností a konfrontovány s dalšími prameny. Tímto postupem bylo možno získat z jinak nic neříkajících zmínek o jednotlivých mlynářích celistvější obraz. Jednotlivé grunty jsou zde zachyceny pod křestními jmény držitelů, jejichž forma je navíc velmi variabilní. Méně často je uveden nějaký fakt, který umožňuje alespoň odhad polohy usedlosti (např. „za branou, u lázně, pod hradem, pod zámek“ apod.). Teprve až s koncem 16. století a zejména 17. století je možno pozorovat jakési ustálení názvů gruntů či staveb. Obdobné je to i s hojně uváděnými rybníky, jejichž název je zanesen vždy dle přilehlého mlýna či jiného zařízení (např. rybník pod Tomášovým mlýnem). Seřazením do tabulek však přece jen bylo možno získat pro většinu objektů více nebo méně úplné posloupnosti držitelů. Jelikož jsou zápisy v knihách velmi četné, je možno sledovat posuny v držbě usedlostí, v cenách a v několika případech i nahlédnout do inventářů staveb. Část zápisů nebylo možno zařadit, a u některých je tedy interpretace sporná. Posloupnost mlynářů byla využita také při sledování vývoje zdejší rybníční soustavy.⁶

Objekt, který sledujeme, má to štěstí, že jeho poloha pod hradem/zámekem byla častokrát uvedena, a tak lze jeho dějiny sledovat poměrně dobře. Pro počátky provozu nejsou známa jména mlynářů. Poprvé v roce 1450 je zmínka o podhradském

mlynáři Matějovi, který figuroval při prodeji Podfortenského mlýna, při jehož dalším prodeji v roce 1473 je uveden Blažek, mlynář podhradský. Blažek je na mlýně uváděn ještě dvakrát, naposledy v roce 1484.⁷ Více informací poskytují městské knihy pro 16. století. Pro ukázkou uvádím, jak je možno seřadit informace o posloupnosti držitelů usedlosti.

Roku 1521 je zmíněn Matěj mlynář z obecního mlýna. K roku 1531 je datován jeho kšaft, ve kterém je uveden už jako nebožtík. Svůj statek odkazuje manželce a dětem a v případě jejich smrti mlynáři Petrovi, jenž pracoval v jeho mlýně. Ještě téhož roku mlýn kupuje Blažek za 230 kop míšeňských. Za pět let je mlýn „*pod zámkem*“ opět prodán Bartoňovi Barákovi, ale již za 320 kop míšeňských. Krátce nato, roku 1538, je cena mlýna nižší – 300 kop míšeňských. Může to být dáno tím, že nový držitel Jan je synem Matěje a všichni předchozí mlynáři mu ještě po otci dlužili celkem vysoké částky. V zápise o koupi mlýna je mlýn popsán jako „*pod hradem obecní*“ a platil se z něj „*úrok k obci*“ 16 grošů měsíčně.⁸

Roku 1547 je mlýn prodán Petrovi, řečenému Vendrlík za 410 kop míšeňských. Obecní úrok činí již 1 kopu a 2 groše míšeňských. Splácení jednotlivých pohledávek je přímo ukázkové pro tehdejší poměry. Petr Vendrlík ročně splácel 15 kop míšeňských, které obecní konšelé rozdělávali všem předchozím držitelům, kteří neměli ještě doplaceno. Do toho se mísili sirotci a dědicové po zemřelých mlynářích a následně do toho vstupují i spekulanti (v tomto případě z řad nižší šlechty), kteří jednotlivě dlužné sumy odkupují. Splátky se táhnou nezdědky přes 20 let. Není tedy divu, že zápisy v městské knize jsou pro nás někdy naprosto nerozluštitelné, pokud k tomu ještě přidáme variabilitu ve jménech.⁹

Kolem roku 1550 je nájemcem ve mlýně „*pod hradem u lázni*“ Matěj, který za něj platí mlynáři Adamovi. V Adamově kšaftu je vyjmenováno také tradiční mlynářské nářadí jako oškrdy (5 ks), železná palice, pila, klamry, špicy (2 ks), nebozezy (6 ks) a dláto.¹⁰ Roku 1561 se sňatkem s mlynářkou Evou do mlýna dostal mlynářský tovaryš Václav. Eva si na mlýně vymínila 80 kop míšeňských. Stejná situace se opakuje o dva roky později, dalším manželem Evy je Matouš. Společně pak následujícího roku mlýn „*pod zámkem Bělou*“ se zahradou, loukou a nejmenovaným příslušenstvím prodali za 530 kop míšeňských Jiříkovi Šmidlovi z Eberka.¹¹ Z doby Jiříka Šmidla, z roku 1568, je dochován rejstřík důchodů z Podzámeckého mlýna. Za každý úřad, tj. 4 neděle, činil 1 kopu a 2 groše míšeňské, tedy stejně jako roku 1547.¹² Jiný obecní úrok 44 grošů platil roku 1573 mlynář Adam. Nelze ovšem zjistit, zda to byl pravidelný měsíční plat, nebo jeho část.¹³

Před rokem 1582 se mlýn dostává do rukou vrchnosti – Jana Berky z Dubé, je totiž doplacen Evě manželce Ambrože Kouřimského. Vzhledem k běžné délce splácení není vyloučeno, že Ambrož Kouřimský mlýn držel ještě před Adamem, a ten platil obci nějaký zvláštní plat. Patrně tentýž Adam je v panském mlýně uváděn v letech 1587 a 1591. V druhém případě se jedná o mlynářův kšaft, sepsaný kvůli „*těžkost*“, která ho sužovala skrze zbití mlynářem Valentinem z Brodce.¹⁴

Jak je z popisu patrné, zápisy z městských knih nám umožňují pro 16. století sledovat téměř v úplnosti průběh převodu mlýnské usedlosti. U dalších mlýnů je situace rozdílná. První tzv. hluchovský mlýn se v knihách objevuje velmi sporadicky až ve 2. polovině 16. století, což je zapříčiněno zřejmě tím, že byl panským mlýnem (prokazatelně tomu tak bylo v době třicetileté války, v rozporu s tím uvádí F. Šimáček

příslušnost k bělské obci na přelomu 16. a 17. století).¹⁵ Druhý mlýn po toku Bělé – Podfortenský, byl již několikrát výše uveden a vedle několika zmínek z 15. století, lze jeho dějiny sledovat podrobněji opět až od 2. čtvrtiny 16. století. Pod Podzámeckým mlýnem ležící Holoubkov je v knihách dobře zachycen již pro 15. století a po mezeře opět od dvacátých let 16. století (to i přes příslušnost mlýna k dominikálu).

K roku 1572 je známa nejpodrobnější smlouva o prodeji mlýna na Bezdězsku vůbec.¹⁶ Jiřík Šmídl z Eberka tento mlýn prodal Kryštofu ševci, jinak Černému, patrně za 950 kop míšeňských. Ihned zaplatil 426 kop a počínaje příštím rokem měl vždy na sv. Jana Křtitele platit po 24 kopách. Obecní konšelé z ročních splátek měli ještě vyplatit dlužné sumy předchozím držitelům mlýna – Petru Vendlíkovi 132 kop (doplaceno roku 1577), Anně Červené 70 kop a prodávajcímu Jiříkovi již jen 23 kop. Součástí hospodářství mlýna byla zahrada, nspecifikované louky, role a stodola. Mezi příslušenství mlýna je počítáno i obilí oseté na dědinách, 6 slepic a 1 kohout. Ve vlastním mlýně bylo následující nářadí: 4 oškrdy, 1 špic, železná palice, železný sochor, „*kleště železný pro kamen zdvihání I, struněná dlouhá říčice pro podsívání obilí I, kus prkenný, k týž říčici, truhlice I pod tuž říčici, truhlice I pro močení pšenice, truhlice I okovaná železem pro sypání obilí, stůl ve světnici, pytlíky do mlejna III, větel I, čtvrtce I, násypky II, žebříky II, lopata železná, měděný hrnec v kamnech*“. Podobně jako před čtvrtstoletím je holoubkovský mlynář („i budoucí jeho“) povinen „*žlábky k obecnímu rybníčku na svůj náklad dělati, kterýmiž by voda oustavně na týž rybníček šla a jíti mohla od kol jeho a takové žlábky vyklízeti*“. Od roku 1580 je vlastníkem Jan Holoubek, po němž byl mlýn následující staletí pojmenován (Holoubek, Holoubecský, Holoubkovský). O Janu Holoubkovi existuje jediná další, celkem kuriózní zpráva k roku 1595. Sousedním mlynářem Matoušem Humrem, jinak zvaným Fricem pekařem, byl v plném cechu pekařském a mlynářském i v plné radě městské obviněn, že na odměřování obilí vrchnosti používá falešný větel. Spor mezi mlynáři se urovnal tím, že Matouš Humr prohlásil, že to „*z velikého opilství učinil*“ a Holoubek odprosil.¹⁷

Další mlýn – Humrov je v knihách zachycen pouze sporadicky na konci 16. století. Na rozdíl od toho je pod ním ležící Pílský mlýn uváděn od roku 1512 velmi podrobně (starší údaje od poloviny 15. století nelze k objektu přiřadit s jistotou). Roku 1589 byl prodán majiteli panství Aleši Berkovi z Dubé, a je popsán jako mlýn „*ležící pod mlejnem, kterýž slove Outratovskej a nyní Martina Niemcze mlynáře*“ a to „*y s tím vším což v témž mlejnie jest, kola vodní, paleční, kameny mlejnský s železem, a s zděnění, s pilau při tom mlejnie*“.¹⁸ I další mlýny - Páterov a mlýn s valchou lze v knihách sledovat velmi dobře, a to od roku 1535, respektive od roku 1490. Zbývající objekty – Šubrtov a Papírenský mlýn jsou pozdějšího původu a knihy je neevidují.

Z dalších městských písemností lze čerpat informace již v menším rozsahu. Jedná se zejména o zmínky o mlynářích v trestní agendě, trhovách smlouvách apod. Poměrně cenné jsou zmínky o mlýnech v hospodářském popisu obecní rybníční soustavy na bělském potoce k roku 1567, která lokalizuje rybníky dle přilehlých mlýnů (Outratův, Medkův, Průšovský).¹⁹ Díky komparaci s dalšími prameny lze jednoznačně stanovit, že se jedná o mlýny s pozdějšími názvy Humrov, Pílský a Páterov v dolní části Podolí. S rybníky převážně souvisí i rejstřík z roku 1573, který mimo jiné registruje příjmy a výdaje na opravy rybníků a souvisejících částí a jejich výlov. Velmi často jsou provádějícími osobami mlynáři, což patrně částečně souvisí i s jejich povinnostmi udržovat konkrétní úseky náhonů. Zde se jedná zejména o opravy splavu rybníků

Němec, Slavík a Pilský u mlýnů Humrova a Pilský.

Význam městských knih jako pramene upadá postupně od 17. a zejména 18. století. Je však ale nahrazen písemnostmi souvisejícími se správou jednotlivých panství. První drobnější údaje lze nalézt v deskách zemských k roku 1554, kdy je při dělení někdejšího bezděžského panství na bělskou a bezděžskou (doksou) část uveden výčet mlynářů.²⁰ Velmi důležité jsou písemnosti z doby správy bělského panství Albrechtem z Valdštejna. Z tohoto období známe z Podzámeckého mlýna jménem pouze jednoho mlynáře - Jana Kašpara (1633 – 1634). Další posloupnost mlynářů nebyla zjištěna, pouze k roku 1667 je ve sporu o mlynářskou jednoruční sekeru uváděn tovaryš Vít Procházka.²¹

Komplexnější údaje poskytuje hospodářský popis panství z dvacátých let 17. století, zahrnující veškeré vrchnostenské podniky.²² Podle něho měl Podzámecký mlýn tři kola a jednu stoupu. Nejmenovaný mlynář zůstává v jeho držení a valdštejnské komoře platí 7 korců a 2 větele pšenice a 157 korců a 2 větele žita. Při mlýně je povinen vykrmit 6 vepřů. Při srovnání s dalšími objekty na bělském potoce zjišťujeme, že rozsah pohonu byl obdobný s výjimkou Hlučovského mlýna, který disponoval pouze jedním kolem a platil se z něj nejmenší plat. Mezi panskými mlýny jsou dále uvedeny Holoubkovský, Humrov a Páterov (chybí Pilský a Podfortenský, o kterém nejsou již žádné zmínky). Nejvyšší plat byl odváděn z Humrova – 165 korců žita a 6 vepřů, u Holoubkova a Páterova to bylo 150 korců žita (4, respektive 5 vepřů). Výše platů může a nemusí odrážet stav objektů a jejich vybavení. Údaje popisu je možno ověřit u Páterovského mlýna, který byl spolu s dalším majetkem v roce 1633 předán nově zřízenému klášteři augustiniánů v Bělé. Soupis uvádí stejný počet vodních kol i odváděný plat, který ještě přepočítává na peníze.²³ Zachycuje také obvod příslušných mleců, tvořený obcemi Rokytá, Horní a Dolní Krupá, Horní a Dolní Jezvě.

K bělskému panství bohužel není dochován žádný podrobnější urbář. Detailnější zprávy poskytují prameny valdštejnského velkostatku až pro 18. století, neboť je k dispozici řada gruntovních knih, soupisů panských mlýnů a pil, topografických popisů a v neúplné řadě již od konce 17. století účty. Největším přínosem jsou záznamy soupisu prodeje (správně spíše nájmu) panských mlýnů z roku 1711, sepsaných z nařízení Františka Josefa z Valdštejna a gruntovní kniha koupených vrchnostenských mlýnů a pil na panství Bělá – Kuřívody, založená ve stejném roce.²⁴ Záznamy jsou vedeny do roku 1771. Na bělském potoce jsou zde zachyceny Podzámecký mlýn, Holoubek, Humrov, Pilský mlýn a papírna (chybí Hlučov), z ostatních toků jsou vedeny – Břehyňský a Ploužnický mlýn, Vavroušek a Zourov (Sauermühle). Držitelé Podzámeckého mlýna se mezi lety 1711 – 1753 rychle střídají (Fridrich Kirpal, Christoph Hübner, Anton Hübner, Wentzl Riegl a Frantz Roth). Roku 1753 mlýn kupuje Frantz Herferth za 1000 Zlatých. Mlýn je dle zápisu určen k mletí a šrotování a obsahuje i stoupu, okruh mleců zahrnoval Horní Rokytou a obec Podol (Podolí pod městem Bělá).

Z roku 1715 je dochován hlavní peněžní účet panství Bělá – Kuřívody.²⁵ Ve výnosech ze mlýnů za kvartál je největší plat z Podzámeckého mlýna činící 140 Zlatých a 50 krejcarů (nejblíže tomu je Humrov s 135 Zlatými a 40 krejcarů, Ploužnický mlýn se 115 Zlatými a 50 krejcarů, zbylé částky jsou do 100 Zlatých). Ve výdajích figuruje plat 1 zlatý 30 krejcarů za mlecí kámen – během podzámeckému mlynáři Christophu Hübnerovi. Prozatím nebyly nalezeny další údaje v hlavních peněž-

ních účtech bělského panství, i když zde lze očekávat částky za pořízení mlecích kamenů nebo platy za provedení různých prací mlynářům, a tím i jejich jména.²⁶ Nejzajímavější topografický popis, pocházející z roku 1827, uvádí i počet složení mlýnů.²⁷ U Podzámeckého mlýna jsou zaznamenána, stejně jako u většiny dalších, dvě mlecí složení.

Mozaiku vývoje stavby lze doplnit o studium katastrů, v daném případě bývá přínosem Josefský katastr z roku 1785 a především stabilní katastr z roku 1843 s mapovými částmi.

Zásadní nárůst množství písemností a podrobností v nich uváděných nastává ve 2. polovině 19. století díky vzniku a působnosti správních úřadů, nahrazujících kanceláře velkostatků. Z této agendy je nutno zmínit fondy Okresních úřadů (hejtmanství), v nichž byly v řadě lokalit nalezeny i bohaté zdroje plánové dokumentace. Naše území spadalo do správy Okresního úřadu Mnichovo Hradiště, jehož písemnosti se bohužel zachovaly v poměrně torzovitém stavu. Zásadním nedostatkem je absence vodní knihy (vedené v daném regionu většinou od roku 1873 – 1874) a příslušných vložek k jednotlivým vodním dílům, která značně komplikuje poznání zdejších vodních děl v době posledních přestaveb a na sklonku jejich fungování. Dobře jsou naopak dochovány prameny fondu Mlynářského ústředí, která obsahují vodní díla fungující v době kolem 2. světové války.²⁸ Vedle Podzámeckého mlýna čp. 82 se jedná o Hlučovský mlýn čp. 309, Pilský mlýn čp. 134, Humrovský mlýn čp. 122, Páterovský mlýn čp. 130 a malobělský mlýn čp. 110.

V případě Podzámeckého mlýna lze z Mlynářského ústředí vyčíst následující druhy informací. Objekt byl evidován pod rejstříkovým číslem 3133. Na Svaz pro hospodaření s obilím byly mlynářem Karlem Lauermannem zasílány žádosti o schválení výměny strojního zařízení – konkrétně elektromotoru a válcových stolic. Zároveň zde nalézáme cenné popisy stávajícího strojního zařízení, které má být vyměněno z důvodu stárší, a tak máme možnost poznat vybavení mlýna na konci jeho existence. V kombinaci s níže popsányými prameny a dochovaným strojním zařízením se naskytá možnost nahlédnout do provozu mlýna na konci jeho fungování velmi detailně. Konkrétní údaje vyplývající z této škály pramenů uvádím v závěrečném hodnocení průzkumu pramenů. Jak bude z dalšího textu patrné, fond Mlynářského ústředí velmi dobře zaceluje nedostatky, způsobené ztrátou vodních knih a příslušné vodoprávní agendy, neboť obsahuje opisy nebo přesné kopie těchto starších pramenů. Konkrétně se jedná o revizi vodního díla z 6. května 1929. Tato velmi podrobně zachycuje veškeré změny provedené od předchozího normování díla, provedeného 28. srpna 1879 Okresním hejtmanstvím v Mnichově Hradišti, při kterém byl zasazen i vodní cejch.

Dalším zdrojem jsou archivy stavebních úřadů. Stavební úřad v Bělé pod Bezdězem u některých objektů dobře nahrazuje chybějící podklady z Okresního úřadu. Například je zde dochována plánová dokumentace a spisy k přestavbám mlýna a pily Páterov, Šubrtova a papírny (velké množství větších i drobnějších stavebních úprav). Archiv Stavebního úřadu v Bakově nad Jizerou, pod jehož správu spadá někdejší rečkovský a malobělský mlýn, bohužel nebyl dostupný. U mlýna Podzámeckého jsou dochovány pouze spisy k doplňkovým stavbám v usedlosti, nejzajímavější ke stavbě stodoly a chléva na místě vyhořelé starší stodoly (1912, plány stavitel J. Hrubý).

Posledním, a v našem případě klíčovým, zdrojem jsou písemnosti ucho-

vané přímo na stavbách nebo v držení majitelů. Díky ochotě vlastníků bylo možno u Podzámeckého mlýna studovat četné listiny, protokoly, účty, katalogy, mlynářské příručky, tisk a také plánovou dokumentaci v neobyčejné šíři. Část materiálů (pouze dokumentace účetní povahy týkající se vesměs podružných věcí z let 1877–1911) byla předána do sbírek Muzea v Bělé pod Bezdězem. Nejstarší listina z roku 1815 se týká rodiny Kirpalů vlastníčích vedle Podzámeckého mlýna i Humrov. Václav Kirpal žádal na bělském magistrátě o povolení stavby kolny vedle lednice humrovského mlýna. Další listina z roku 1841 se již týká Podzámeckého mlýna. Václav Kirpal, mlynář podzámecký a humrovský, zaslal dopis vrchnostenskému úřadu a Kristiánu z Valdštejna ohledně vyklizení mlýnské strouhy v rámci roboty a použití dřeva vrchnosti k rozšíření mlýnských žlabů. Poslední starší písemnost z roku 1853 se týká povolení stavby přádelny ovčí vlny Antona Jumpe pod Podzámeckým mlýnem, poháněné vodním kolem. Další prameny pocházejí ze sedmdesátých a osmdesátých let 19. století, kdy vlastnila mlýn již rodina Laueremannů. Jedná se o rodinné záležitosti a katastrální mapu pozemků mimo vlastní usedlost. Chronologicky následují účty z roku 1908 za odebranou lepenku firmy C. K. Menzel v Bělé pod Bezdězem a za pšeničnou mouku firmy Elisabeth Dampfmuhi Budapest. Dále jsou dochovány různé účty z let 1910, 1927, 1929, projekty na přestavbu strojního zařízení z dvacátých let 20. století, křestní, výuční a úmrtní listy, další rodinná korespondence a zejména opisy zápisů z vodních knih. Velké množství písemností pochází z doby kolem 2. světové války. Jedná se o daňová přiznání, žádosti o výměnu strojního zařízení, korespondenci s různými institucemi ohledně povinností čištění potoka nad a pod mlýnem a ohledně předpokládaného úbytku vodu v potoce v souvislosti s projektovanou stavbou pražského vodovodu, mlynářské rejstříky s kompletním popisem strojního zařízení a korespondenci ohledně obnovení provozu mlýna v roce 1945, následného uzavření a pronájmu budovy. Veškeré důležité údaje těchto bohatých pramenů jsou obsaženy v závěrečné kapitole. Jak bylo naznačeno jejich význam je značný, neboť nahrazují chybějící údaje z vodoprávní agendy, doplňují fond Mlynářského ústředí a umožňují nahlédnout detailně do hospodaření mlýna a života mlynářské rodiny Laueremannů.

2) Kartografické prameny

Nejstarší mapové podklady z 16.–18. století nejsou díky svému měřítku použitelné pro studium dané problematiky. Základní informace, tj. existenci, název, komunikační vazby a polohu jednotlivých technických zařízení poskytuje josefské vojenské mapování z let 1764–1768 (rektifikace 1780–1783) a mapa rumburské cesty z 1. poloviny 19. století.²⁹ Významnější jsou mapy z valdštejnského archivu, které zahrnují pestrou škálu od map jednotlivých panství až po detailní mapy určitých lokalit. Mapy panství zachycují velmi schematicky jednotlivé lesní revíry, rybníky a technická zařízení, specifikovaná značkou vodního kola a někdy názvem.³⁰ Pro bělský potok byla prozatím nalezena jediná podrobnější mapa, týkající se prostoru někdejší rečkovské panské pily, rybníka, myslivny z roku 1795. Je zaměřená především na zachycení porostů, ale dobře poslouží i díky vyobrazení umístění staveb a komunikačních vazeb. Další takovéto mapy jsou dochovány pro povodí Mlýnského potoka a levostranný přítok Ploučnice u Hradčan (mapa okolí Břežyňského rybníka

z konce 18. století a schématická mapa revíru od Doks po Hradčany již z poloviny 18. století).³¹ Důležitým pramenem jsou samozřejmě mapy stabilního katastru - indikační skizza a povinný císařský otisk. Je však nutno kriticky posuzovat vyobrazení jednotlivých staveb, zejména jejich půdorysné zachycení a u technických zařízení počet vodních kol, neboť je známa řada případů, kdy je věrohodnost map zpochybněna jinými prameny a například některé mlýny nemají vodní kolo zachyceno vůbec nebo chybí náhon apod. U bělského potoka mapové podklady odpovídají skutečnosti zřejmě celkem dobře (počty vodních kol souhlasí s jinými prameny). Mapy lze velmi dobře využít pro celkovou představu o rozsahu vodních děl a jednotlivých usedlostí (tj. trasování náhonu, umístění mlýna či jiného zařízení, doplňkové stavby – stodoly, kolny apod.).

3) Plánová dokumentace

K objektu Podzámeckého mlýna jsou dochovány pouze mladší plánové dokumentace z průběhu 20. století. Nejstarší plán k postavení stodoly a chléva z roku 1912 od stavitele J. Hrubého z Archivu Stavebního úřadu v Bělé pod Bezdězem se netýká budovy vlastního mlýna. Velmi přínosné jsou však plány, dochované u současných vlastníků. Předně to je plán „*Podzámecký válcový mlýn v Bělé pod Bezdězem, Majitel – Karel Lauerman*“ datovaný do května 1948 bez uvedení autora. Zachycuje tři podlaží (tj. chybí podstřeší) a příčný řez a zřejmě sloužil jako podklad pro schválení dalšího provozu. Dalším plánem je podélný profil vodního díla, zpracovaný Ing. Josefem Moravcem z Prahy – Smíchova v březnu 1926 a „*Plán na postavení míchačky pat. Rapid 35q*“ (nedatován, patrně ze dvacátých let 20. století).

4) Ikonografické prameny

Charakteristickou siluetu budovy mlýna s nízkou střechou mansardového typu zachytila řada vedut, pohledů, pohlednic a fotografií zobrazujících panorama bělského zámku a místní části Podolí v údolí Bělského potoka. Poměrně detailně a věrohodně zachytil město plán - pomyslný pohled z výšky, vyhotovený zámeckým zahradníkem Janem Novotným v roce 1797.³² Při pravém okraji je v údolí pod zámkem zachycen potok vedený od panské a obecní vodárny, ze kterého odbočuje jalový odtok do menšího rybníka a pod ním ležící zahrady. Hlavní větev ústí do mlýna pod zámeckou ostrožnou, kde se prudce lomí. Budova má pravidelný obdélný půdorys, jedno nadzemní podlaží a mansardovou střechu s polovalbami. Čelní štít, orientovaný ke komunikaci a pivovaru má třísosé přízemí se středním vstupním portálem a dvouosý štít. Na potoce jsou stavidla. Dvůr je z komunikace přístupný branou a je kompletně obestavěn hospodářskými stavbami. U náhonu na mlýn navazuje nízká přízemní omítaná stavba, na kterou kolmo navazuje roubená stodola s vysokou valbovou střechou a kolmo na ní nízká roubená stavba se sedlovou střechou. Ostatní okolo stojící budovy již k mlýnu nepatří. Další zmíněné prameny neposkytují žádnou další důležitou informaci, vyjma typu střešní krytiny. Kvalitní fotografické prameny byly naopak objeveny k Hlučovskému mlýnu, Páterovu, Humrovu, papírně a malobělskému mlýnu.

5) Hmotné prameny

Z technických zařízení na bělském potoce stojí doposavad následující objekty. Z hlučovského mlýna je dochováno jádro z různých stavebních fází (torza mohou pocházet již z 18. století, větší část z doby kolem roku 1915), ve 2. polovině 20. století byl však výrazně přestavěn a zařízení odstraněno. Původní převážně roubená podoba s kolmým křídlem a podsíní je známá z archivních fotografií. Z Podfortenského mlýna není zachováno nic, není patrná ani přesná poloha. Naproti této stavbě stojí přestavěná budova na místě panské a obecní vodárny. Holoubkovský mlýn byl zbořen v roce 1872 a na jeho reliktech postavena tkalcovna Noe Stross. Po požáru v roce 1971 byla zbořena také převážná část třípodlažního zděného mlýna Humrov. Stojí pouze základy prvního podlaží, betonová kašna, torzo náhonu a kompletně obytné a hospodářské budovy ve dvoře. Starý Pilský mlýn byl rovněž zbořen v roce 1970, mladší část z počátku 20. století byla zcela přestavěna v roce 1947 a posledních dvaceti letech (vybavení není zachováno). Velmi dobře je zachován areál páterovského mlýna, jehož suterén pochází z 1. čtvrtiny 19. století, obytná část z roku 1902, technická část s téměř kompletním vybavením z roku 1933 a pila z roku 1923 (bez vybavení). Původní stavba mlýna Šubrtov vyhořela v roce 1899 a byla dva roky na to nahrazena novostavbou, která však byla záhy přestavěna na byty pro dělníky firmy C. K. Menzel. Tato firma vlastnila níže položenou papírnu. Nová část továrního komplexu byla stavěna na místě staré soukenické valchy od roku 1870. Stará papírna ležící dále po toku představovala architektonicky velmi zajímavý roubený omítaný objekt na půdorysu písmene L se sedlovými střechami členěnými charakteristickými větracími pásovými vikýři. Její podoba je známa bohužel jen z dobových fotografií, neboť zanikla požárem v roce 1899 a dva roky na to byla nově vystavěna ve zděné podobě, která je z drobnějšími změnami dochovaná dodnes. Papírna byla mnohokrát přestavěna a rozšířena, včetně strojního zařízení a funguje i v současné době. Z rečkovské panské pily je dochován suterén, na přestavěných základech nadále běží původní výroba. Poslední mlýn – malobělský rovněž stojí v podobě mohutné stavby válcového mlýna s funkcionalistickou fasádou z let 1925–1926. Vedle něj se nacházel až do demolic v letech 1978 – 1979 barokní zděný mlýn s mansardovou střechou. Vybavení nového mlýna není bohužel dochováno.

Z uvedeného výčtu vyplývá, že stav zachování sledovaných technických památek je poměrně nízký, neboť starší barokní či klasicistní roubené i zděné stavby zanikly zcela požáry nebo přestavbami z doby kolem roku 1900 a zejména demolicemi v době minulého režimu. Komplexněji je dochován pouze mlýn páterovský a pak především Podzámecký mlýn, kterému věnujeme větší pozornost. Objekt leží pod čelní hranou městské ostrožny přímo pod zámkem. Odbočka náhonu z hlavního toku je zřetelná díky zachování torza jezu a stavidel, vlastní těleso náhonu je v terénu patrné již obtížně. U mlýna se náhon prudce lomí a ústí při návodní stěně betonovými vantroky s kovovou propustí ve dně. Základ lednice je zděný z lomového zdiva, pískovcových štuk a pilířů z mlecích kamenů. Dle zbytků pilířů byla lednice původně delší. Leží zde torzo dřevěného vodního kola na svrchní vodu s kovovými korečky a zlomená dřevěná hřídel. Vlastní budova je v celém rozsahu zděná přízemní s polo-zapuštěným suterénem a mansardovou střechou s valbami. Má mírně obdélný půdorys se štítovou orientací k hlavní komunikaci. Na straně k silnici je stavba rozšířena

o zděný portikus. Dvůr přístupný zděnou bránou je obklopen hospodářskými stavbami (stodola a chlév, při náhonu dílna a řezárna). Zdivo je lomové v kombinaci s pálenými cihlami, zejména u otvorů a mladších dozdívek. Fasáda je členěná lizénovými rámci, zaoblenými nárožními, korunní římsou a okenními šambránami. Na návodní straně jsou pod mladšími vrstvami omítek patrné obdélné rámce imitující sgrafito. V hlavním průčelí je dobře zřetelné postupné narůstání stavby. Dle trhlin v omítce je zřetelný rozsah původní rozsah obdélné dvoupodlažní budovy v délce tří okenní osy. Následně byl přizděný portikus s pultovou střechou zakrývající levou polovinu přízemí (suterén je pod terénem). Portikus je vynášen vlevo pilířem, uprostřed segmentovým pasem a vpravo půlkruhovým pasem. Prostředním pasem je přístupný prostor se vstupem do mlýnice v přízemí, kudy bylo zaváženo obilí v poslední vývojové fázi. Pravý pas se otevírá kolem schodiště klesajícího ke vstupu do suterénu. Jedná se o starší vstup do mlýnice, nad kterým je v omítce čp. 85 a v kruhové kartuši poškozené vyobrazení sv. Floriána. Pravá část průčelí v rozsahu jedné okenní osy je zjevně přizděná a střecha nad ní je přetažená do pultového tvaru. V návodní stěně je patrný druhý zazděný otvor pro hřídel vodního kola a okno se zbytkem šambrány (není zcela zřetelné jestli není na místě dalšího otvoru pro hřídel). Nad vantroky je kontrolní vstup z mlýnice. Ve dvorním průčelí se nachází dřevěná pavlač krytá přesahem střechy a v úrovni přízemí je dochováno jediné barokní ostění s uchy a kapkami.

Interiér má třídílnou dvoutraktovou dispozici, která však není původní, ale je zjevně druhotně rozšířená. Stávající polosuterén byl na počátku spíše přízemím, neboť terén především u silnice je navýšen až recentně. V prostoru ze dvora se první podlaží dodnes projevuje jako přízemní. Přístup je veden ze silnice po schodišti v portiku do mlýnice a nebo ze dvora přímo do síně i do mlýnice. Dispozice je zde rozdělená na díl při návodní stěně, který vyplňuje v celém rozsahu mlýnice a druhý díl, který tvoří plochostropá síň ve dvorním traktu a plochostropá kuchyně v předním traktu k silnici (může se jednat původně také o šalandu, částečně otevřenou do mlýnice). Mezi nimi je segmentově zaklenutý průchod a vedle něj ze síně vydělená černá kuchyně s placovou klenbou a mohutným dymníkem. Ze strany kuchyně přiléhá mohutné těleso chlebové pece a kachlový sporák. Klasický suterén umístěný již do skalního podloží tvoří třetí díl na jihovýchodní straně a je složen z dvojice za sebou řazených valeně klenutých sklepů. Zřejmě dodatečně byl rozšířen ve dvorním traktu až po původní dvorní průčelí. Schodiště je umístěno uprostřed mlýnice a v jejím nádvorním nároží s přístupem pouze ze síně. V patře zabírá návodní stranu opět mlýnice, oproti přízemí je však rozšířen prostor kolem na schodiště do podoby chodby a vedle je ještě komora. Z chodby se vstupuje do pokojů ve druhém dílu a nebo na pavlač. Přední trakt má rovněž přímý vstup do mlýnice. Z pokojů středního dílu je přístup do druhotně přistavěných pokojů třetího dílu. Podkroví v celém rozsahu zabírají dvě podlaží mlýnice. Interiér je vybaven celou řadou historických detailů – dřevěnými obložkami a dveřmi barokního, klasicistního a historizujícího charakteru s krabicovými zámky, prkennými podlahami, plochými stropy s fabiony apod.

Podrobnější rozbor zjistě zaslouží samotná mlýnice s téměř kompletně dochovaným zařízením. V prvním podlaží je poměrně dobře zachována mlýnská hranice v rozsahu tří podélně i příčně řazených sloupů (tj. pro dvě mlecí složení, pokud nebyl původní rozsah zkrácen). Shlaví svorů, sloupy s hranolovými patkami mají typické zdobné profilace. Ve druhé řadě je vodorovný trám – moučník – seg-

mentově vybraný z důvodu průchodu na schodiště do dalšího podlaží. Mladší úpravy se dotkly částečně stropu, který je lokálně nahrazen nebo doplněn novými trámy. Při návodní stěně je téměř intaktně zachováno podkolí s hřidelí, dřevěným palečným kolem a zpřevodováním na podélně vodorovně položenou hřidel na betonových fundamentech. Převod mezi palečným kolem a hřidelí je proveden krátkou kovovou hřidelí s kovovými palečnými koly (větší má dřevěné palce). Na hřidelí je osazeno sedm dřevěných a kovových pastorků pro řemeny pohánějící jednotlivé stroje. Pouze čtvrtý převod nemá řemen, ale zapadá do vodorovného pastorku svislé hřidele mlecích kamenů – šrotovníku. Na podlaze jsou hlavy tří kapsových výtahů s plechovými korečky na řemeni. Blíže k síni je umístěna mačkácí stolice na oves firmy Prokop 470 x 170 mm se dvěma rýhovanými válci a dřevěnou skříní.³³

Ve druhém podlaží jsou umístěny následující stroje – šrotovník (umělé kameny) o průměru 950 mm s dřevěným oplechovaným lubem a násypkou (od firmy G. Žižka), dvouválcová porcelánová stolice firmy Wegmann Zürich 400 x 350 mm (pšeničná, na vymílání krupice), dvě válcové stolice firmy Prokop – dvouválcová rýhovaná 500 x 300 na ploché mletí (žitná) a dvouválcová rýhovaná 500 x 250 na šrotování pšenice, průchodová loupačka Prokop 520 x 750 mm, prašná komora k loupačce vlastní výroby, pytlovací lávka od míchačky a hlavy kapsového výtahu.

Ve třetím podlaží je při návodní straně velký zásobník na obilí, dále stojatá míchačka s dřevěným šnekem typu Rapid firmy Fantl a spol., jednoduchá reforma firmy Kohout 570 x 370 mm s autokapem domácí výroby a hranolové vysévače – třídící firmy Ramisch Zákupy 2000 x 800 mm k třídění šrotu, moučný firmy Ramisch Zákupy 4000 x 900 mm k vysévání mouky, krupičný firmy Kohout Praha – Smíchov 4000 x 800 mm k vysévání krupic, moučný firmy Schmutzer Zákupy 3000 x 800 mm k vysévání mouky. Ve špičce podkrovní ve 4. podlaží se nachází prachový hranolový vysévač firmy Ramisch Zákupy 2000 x 800 mm, koukolník firmy Prokop 1750 x 450 mm a hlavy kapsových výtahů.

6) Historický vývoj Podzámeckého mlýna

Kombinace dochovaných pramenů umožňuje díky své šíři sestavit základní stavební vývoj Podzámeckého mlýna. Lze předpokládat že mlýn o dvou kolech byl vystaven již v počátcích města před rokem 1337 a náležel městské obci. Nelze vyloučit, že v některé době mohl přejít do držení rychtářů, avšak i v tomto případě by se navrátil obci nejpozději roku 1464, kdy byla rychta vykoupěna.³⁴ Pro 15. a 16. století známe jména jednotlivých držitelů v poměrně úplné posloupnosti, tak jak je bylo možno sestavit ze zápisů městských knih. Před rokem 1582 se mlýn dostává do držení bělské vrchnosti – Berků z Dubé. Vedle jmen mlynářů, ceny usedlosti a systému splátek se však nedovídáme nic konkrétního k vlastní stavbě nebo vodnímu dílu. Teprve z dvacátých let 17. století pochází údaj o pohonu třemi vodními koly a existenci stoupy. Porovnáním s ostatními objekty na bělském potoce zjišťujeme, že se jednalo průměrné vybavení. Tyto a další informace může potvrdit nebo vyvrátit pouze archeologický výzkum. K roku 1827 poprvé disponujeme údajem o počtu dvou složení. To odpovídá dochovaným stopám na současné stavbě, jejíž původ prozatím klademe do 2. poloviny 18. století. Barokní jádro stavby mělo užší obdélný půdorys

než je současný. První podlaží, tehdy spíše přízemní, mělo dvoudílnou dispozici. Jeden díl tvořila rozlehlá mlýnice s dvojicí vstupů a dochovanou mlýnskou hranicí z masivních trámů se zdobnými profilacemi sloupů a svorů. Druhý díl byl rozdělen na obytnou prostorou s pecí (může se jednat i o šalandu), černou kuchyni a síň při dvorním průčelí. Patro bylo rozděleno na mlýnici a dvojici obytných místností. Původní rozsah stavby s mansardovou střechou dokládá i plán města z roku 1797. Po tomto datu, nejpozději však v době vyhotovení stabilního katastru (1843), došlo k rozšíření stavby o zděný portikus v hlavním průčelí a následně k rozšíření půdorysu do stávající podoby, tj. na jihovýchodní straně byl přidán třetí díl s dvojicí místností v každém podlaží.

Ve třetí čtvrtině 19. století (patrně těsně po roce 1870) se usedlost dostala do majetku rodiny Laueremannů, kteří zde hospodařili až do konce provozu. Zásadnější údaje o vodním díle poskytují teprve až výpisy a opisy vložek z vodních knih, které se dochovaly na objektu. K roku 1879 byl pohon zajištěn dvojicí vodních kol na vrchní vodu o průměru 3,67 m, což odpovídá dochované mlýnské hranici a otvorům v návodní stěně. Náhon odbočoval pod panskou vodárnou, kde byl mezi parcelami č. 2359 a 2387 zřízen splav o šířce 2,14 m s dvojicí stavidel o výšce 57 cm (opraveno na 59 cm). Stavidla před vantroky měla výšku 34 cm. Majitel vodního díla Jan Laueremann měl povinnost strpět odběr vody z náhonu do pivovaru (dvojím potrubím 9 m před vantroky), udržovat splav a břehy mezi panskou vodárnou a mlýnem, čistit nejméně jednou ročně potok od mlýna po splav dalšího vodního díla (mlýn Holoubek), udržovat břehy náhonu a podílet se spolu s majiteli ostatních vodních děl na čištění prameniště bělského potoka a celém toku od pramene až po stavidla hlučovského mlýna u rybníka ve Vrchbělé.

Po smrti dalšího mlynáře – Františka Laueremanna v roce 1910 byl vdovou Annou mlýn propachtován Václavu Machovi. Z návrhu na pronájem je patrné, že zařízení bylo celkově zchátralé, ale bylo již vybaveno válcovými stolicemi, neboť se zmiňuje rýhování válců. Z dalších prvků je uveden pouze hedvábný povlak na cylindry. Jednalo se tedy již o umělecké složení, pořízené zřejmě na konci 19. století. Na konci roku 1910 se dva měsíce nemlelo v důvodu oprav na mlýně. Dle účtů z roku 1911 došlo k opravě nebo výměně vodního kola (zminěno je již jen jedno kolo), práce prováděl sekerník Václav Petr ze Mšena. Následně provoz převzal Karel Laueremann, který si řemeslo dle výučního listu z roku 1917 osvojil na nedalekém páterovském mlýně Emílie Pankráčové. Dle kusých zpráv lze předpokládat, že nový hospodář měl snahu výrazněji zmodernizovat velmi zastaralé zařízení. Podle pozdějších nekonkrétních zmínek, došlo k větší přestavbě v roce 1922. Dle posudku firmy J. Kohout Praha – Smíchov z roku 1920 byl mlýn poháněn již jen jedním vodním kolem se špatnými parametry. Konkurenční firma Jos. Prokopa Synové z Pardubic, vyhotovila v roce 1925 dokonce rozpočet na přestavbu pohonu na Francisovu turbínu, k čemuž ale nikdy nedošlo.

Změny vodního díla zachycuje podrobně provedená revize vodního díla, zapsaná do vodní knihy 6. května 1929. Náhon na pozemku p. č. 2896/1 byl opatřen 520 m nad mlýnem vypouštěcí propustí s dvojicí stavidel o šířce 1 m a výšce 0,62 m v dřevěných sloupcích. Od stavidel vedlo dřevěné koryto směrem na p. č. 2387, přebytečná voda odcházela přes p. č. 2387, 2388, st. 441, 2321/1, 2318/1, propustkem pod p. č. 2769/1, podél p. č. 2897 do odpadního náhonu p. č. 2896/1, (část vedla stružkou

a část betonovým potrubím). Cejch měl podobu kamenného sloupu, nacházejícího se na levém břehu 3 m od pravé části stavidel a 1,1 m od břehu náhonu. Zrezlá kovová destička na jeho hlavě byla při revizi nahrazena šroubem s hlavou. Horní hrana stavidlového pražce byla 0,14 m pod fixem. Spád byl změřen na 3,455 m, při vyčištění by mohl být 3,6 m. Jediné vodní kolo na vrchní vodu mělo průměr 3,6 m, šířku 1,5 m a 42 kovových korečků o hloubce 22 cm. Dřevěné vantroky o šířce 1,9 m byly opatřeny stavidly šířky 1,35 (návodní) a 0,65 m (jalové) o výšce 29 cm. Na hlavní mlýnské zdi byl rovněž osazen cejch – železná skoba o délce 28 cm. Přítok byl ohodnocen jako velmi kolísavý (cca 120 l/s, 4 HP, efekt 0,65). Velmi podrobně je popsáno i vybavení, které tvořilo dynamo firmy Siemens k osvětlení hospodářství, 2 žitné válcové stolice, loupáčka, porcelánová stolice, kámen ke šrotování, 2 moučné, 1 prašný a 1 třídící hranolové vysévače, 1 reforma k čistění krupic, 1 krupičný hranolový vysévač a výtahy. To je v podstatě vybavení, které je dochováno s drobnými změnami ve mlýně dodnes. Jednou změnou byla výměna staré válcové stolice s dřevěnou skříní 500 x 300 mm za novou šrotovací dvouválcovou stolicí firmy Jos. Prokopa synové model Dn 500 x 250 mm v roce 1931. Z dalšího vybavení byl patrně v soupisu opomenut trieur firmy J. Prokop 450 x 1750, míchačka Rapid firmy Fantl a spol. délka 4,7 m a dvouválcové mačkadlo na oves firmy Prokop 450 x 170 mm. Po zbylou dobu provozu mlýna je uváděn v hospodářství pouze jeden dělník. Z konce třicátých a počátku čtyřicátých let jsou dochovány téměř pro každý rok údaje o vykázané produkci, převažovalo mletí žita, méně pak pšenice a mačkaní ovsa. Od roku 1911 byla u mlýna schválena i pecnářská živnost, ukončená v roce 1928 (pec na 24 bochníků). V roce 1939 došlo k výstavbě stávajících betonových vantroků a výměně hřídele a proto byl pořízen starší elektromotor neznámé výroby o výkonu 4 kW, který zajišťoval provoz.

V roce 1943 byl provoz úředně zastaven a bylo povoleno pouze šrotování a mačkání ovsa. K obnovení došlo 16. července 1945, mimo jiné i na základě doporučení od obcí Bezděz, Hlinoviště, Vazačka a Vrchbělá, odkud bylo sváženo obilí. K opětovnému zákazu provozu došlo z politických důvodů v roce 1951 a následujícího roku byl objekt pronajat n. p. Bělské papírny a stroje byly využívány na mletí celulózy. Pohon zajišťovalo až do roku 1959 vodní kolo. Opakovaně však byly zaznamenány stížnosti na neudržování vodního díla nájemcem. Vodní kolo byla odstaveno z důvodu zanesení odpadního náhonu a následně se využíval již jen pohon elektromotorem (od roku 1941 motor od firmy Duda o výkonu 10 KS, 7,5 kW, koupený ze mlýna Humrova).

7) Závěr

Na základě předloženého popisu pramenů k dějinám mlýnů a dalších technických zařízení v regionu Podbezdězí je možno konstatovat, že rozsah pramenné základny je ve srovnání s jinými oblastmi v severních Čechách velmi široký, neboť umožňuje sledování postupného vzniku vodních děl již od středověku. Nenahraditelné jsou zejména rozsáhlé městské knihy, které umožňují sledovat problematiku mlynářství podrobně zejména pro 15. a 16. století. Absence vodních knih a příslušné agendy pro klíčové období největších stavebních proměn mlýnů je nahrazena existencí dalších fondů – Mlynářského ústředí, archivu Stavebního úřadu a v případě Podzámeckého mlýna zejména dochovanými písemnostmi přímo na stavbě. Díky tomu bylo možno sestavit přehledný souhrn základních informací o objektech

(viz příloha 1). V době vzniku města Bělé nebo krátce poté předpokládáme vznik tří mlýnů – Podzámeckého, mlýna s valchou a Podfortenského, který byl spjat s místním augustiniánským klášteřem. Další mlýn byl postaven v Malé Bělé. Během 14. století patrně došlo k výstavbě mlýna Holoubek a do 1. poloviny 16. století dalších čtyř mlýnů – Hlučovského, Humrovského, Pilského a Páterovského. Zbylé mlýny – Rečkov a Šubrtoř jsou zachytitelné až v 17. respektive 18. století. Do roku 1502 je datována první bělská vodárna a k roku 1678 založení papírny. Pro období do počátku 19. století lze předpokládat o všech mlýnech vyjma hlučovského pohon dvěma a třemi vodními koly. V průběhu 19. století je počet kol již redukován. K přestavbám pohonu na turbínové zařízení došlo pouze u objektu výrazně modernizovaných - Pilského mlýna, Páterova a malobělského mlýna. Stav dochování vybavení je dobrý pouze u dvou objektů – Podzámeckého mlýna a Páterova. Jak bylo konstatováno již výše, citelné jsou ztráty architektonicky hodnotných roubených i zděných staveb mlýnů a staré papírny v době kolem roku 1900 a zejména za doby minulého režimu. K těmto ztrátám je nutno přičíst i zánik písemností na ještě stojících stavbách. Z uvedeného vyplývá akutní potřeba dokumentace všech možných pramenů přímo v terénu, neboť jejich vypovídací hodnota nemůže být v budoucnu již nijak nahrazena.

Poznámky:

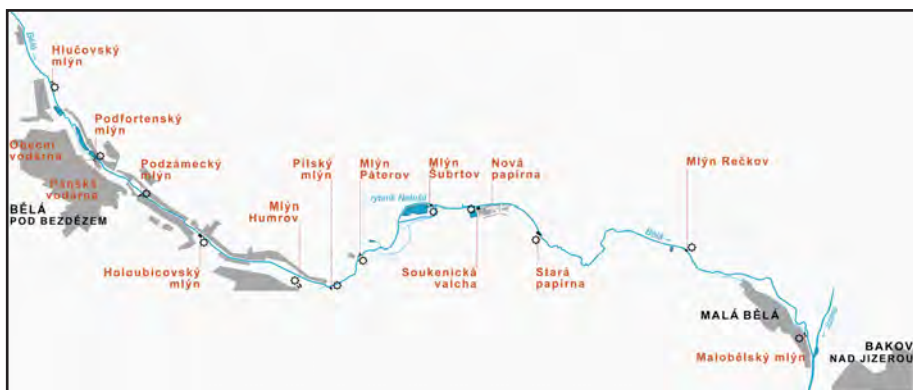
- 1) Text byl proveden dle příspěvku na semináři Vodní mlýny II v roce 2005 a v několika případech doplněn o nově zjištěné údaje a literaturu.
- 2) *Codex iuris municipalis 4/1, Privilegia nekrálovských měst českých z let 1232-1526*, ed. A. Haas, Praha 1954, č. 44, s. 65. Překlad a komentář uvádí Zuman, F.: Bělské privilegium Hynka Berky z Dubé z roku 1337, *Bezděz* 8, 1937, s. 65–72.
- 3) Kalousek, J.: *Listiny a zápisy Bělské o věcech městských i sedlských z let 1345-1708*, Praha 1889, s. 93.
- 4) *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae IV*, ed. J. Emler, Praha 1882, č. 1671, s. 665.
- 5) Základní údaje k městským knihám uvádí Kalousek, J.: *Listiny a zápisy Bělské o věcech městských i sedlských z let 1345 - 1708*, Praha 1889, s. III–XI. Knihy jsou uloženy ve Státním okresním archivu v Mladé Boleslavi (dále jen SOkA), fond Městský úřad Bělá pod Bezdězem (dále jen MÚ), inv. č. 27–29, 31–33, 86, sign. IBla1, IBla2, IBla3, IBla4, IBlb2, IBlb4, IBla5, kniha č. 1-3, 5-7, 60.
- 6) Kolka, M.: *Vývoj rybníční soustavy na bezdězském panství do roku 1554*, *Bezděz* 12, 2003, s. 51–76.
- 7) Státní okresní archiv Mladá Boleslav, fond Městský úřad Bělá pod Bezdězem, inv. č. 27, sign. IBla1, kniha č. 1, fol. C10a, C12b.
- 8) Tamtéž, inv. č. 29, sign. IBla3, kniha č. 3, fol. 115a, B11a, 148a, 147b, 162b–163a.
- 9) Tamtéž, fol. 195a–195b.
- 10) Tamtéž, fol. B20b.
- 11) Tamtéž, inv. č. 31, sign. IBla4, kniha č. 5, fol. 298a, 299b, 337a–337b, 300a.
- 12) Tamtéž, inv. č. 1713, sign. IBlc11, karton 166.
- 13) Státní oblastní archiv Praha, fond Rodinný archiv Valdštejnů, inv. č. 3689, sign.

- IV–6/1, karton 76, fol. 6a.
- 14) SOKA Mladá Boleslav, fond MÚ Bělá p. B., inv. č. 337, sign. B58, karton 8; Tamtéž, inv. č. 339, sign. K79, karton 9.
 - 15) Šimáček, F.: *Paměti města Bělé p.B.*, Bělá p. B. 1937, s. 318. Četné údaje v této práci byly podrobným průzkumem archivních pramenů zpochybněny.
 - 16) SOKA Mladá Boleslav, fond MÚ Bělá p. B, inv. č. 31, sign. IBla4, kniha č. 5, fol. 347a–348a.
 - 17) Tamtéž, fol. 415b.
 - 18) Tamtéž, inv. č. 86, sign. IBla5, kniha č. 60, fol. 220a.
 - 19) Tamtéž, inv. č. 332, sign. Br7, karton 7.
 - 20) Národní archiv v Praze, fond Desky zemské větší, DZV 50 H2–H10.
 - 21) SOKA Mladá Boleslav, fond MÚ Bělá p. B., inv. č. 32, sign. IBlb2, kniha č. 6, fol. 158b, 151a; Tamtéž, inv. č. 351, karton 18.
 - 22) Krejčík, A. L., *Zpráva o panství Bělském a Kuřívodském z doby frýdlantského vévody Albrechta Václava Eusebia z Valdštejna*, Bezděz 5, 1934, s. 43.
 - 23) Národní archiv Praha, fond Stará manipulace, inv. č. 2219, sign. M 38/4, karton 1478.
 - 24) Státní oblastní archiv Praha (dále jen SOA), fond Ústřední správa valdštejnských velkostatků, inv. č. 275, sign. V-9-17, karton 9 a tamtéž, fond Velkostatek Bělá, inv. č. 13.
 - 25) SOA Praha, fond Rodinný archiv Valdštejnů (dále jen RAV), inv. č. 3832, sign. V-2/VI, karton 100.
 - 26) Tamtéž, inv. č. 12168–12201, kartony č. 1489–1491 (účty nejsou dochovány kompletně, mají různé mezery).
 - 27) Tamtéž, inv. č. 281.
 - 28) Národní archiv Praha, fond Mlynářské ústředí, inv. č. 3133, 3128, 3127, 3123, 3120 a 3137.
 - 29) <http://oldmaps.geolab.cz/>. Národní archiv Praha, fond Sběrka map a plánů, inv. č. 2110, 2111, 2175, sign. AV11, A V12, AXII35.
 - 30) Nejvhodnější je mapa z roku 1810 od Ferdinanda Weisheipla, uložená v SOA Praha, fond RAV, inv. č. 4838. Zde se nacházejí i další obdobné většinou nedatované mapy.
 - 31) Tamtéž, inv. č. 4758, 4918, 5190.
 - 32) Tamtéž, inv. č. 4760.
 - 33) Přesný typ a rozměry byly pro přehlednost doplněny dle údajů z písemných pramenů.
 - 34) Kalousek, J.: *Listiny a zápisy Bělské o věcech městských i sedlských z let 1345–1708*, Praha 1889, s. 67.

Tabulka 1 - přehled mlýnů a dalších technických zařízení na Bělském potoce

Č.	Název	Pravděpodobná doba vzniku	Technické údaje	Vlastnické právo	Současný stav
1	Hlučovský mlýn (Galgenmühle)	1. polovina 16. století (první zmínka 1558)	před r. 1630 1x VK, r. 1827 2 složení – v 1. pol. 20. stol. neurčený počet válcových stolic	panský – poprvé tak uveden před r. 1630	původní stavba (min. 1. pol. 19. stol.), přestavba a rozšíření r. 1915, značná přestavba, dochovány pouze mléčí kameny
2	Podfortenský mlýn	1. polovina 14. století; doložen 1337	nejsou známy	klášterní; přechodně od hus. válek obecní	není známa přesná poloha; zánik nejpozději kolem r. 1700; poslední zmínka r.1580
3	Panská a obecní vodárna	první vodárna z r. 1502; od r. 1637 panská; obecní vodárna založena ve stejném roce	voda čerpána z pramenů; náhon z potoka pouze jako pohon vodních kol; roury dřevěné	do r. 1637 pouze obecní; následně obecní (vedení ke klášteru a na náměstí) panská (vedení na zámek)	používán je vodovod z meziválečného období; relikty starších částí lze předpokládat (nejsou doloženy)
4	Podzámecký mlýn (Schlossmühle)	1. polovina 14. století; doložen 1337	od poč. 2x VK; před r. 1630 3x VK + stoupa; 19. stol. 2x VK; po r. 1879 1x VK	obecní; od r.1582 panický	jádro stavby z 2. pol. 18. stol.; přístavba mezi lety 1797-1843; vybavení z 1. pol. 20. stol. dochováno téměř kompletně
5	Holoubkovský mlýn (Holaubker nebo Taubenmühle)	nejpozději poč. 14. stol. (1. zmínka 1413)	před r. 1630 3x VK + stoupa; 19. stol. 2x VK	panský (prokazatelně od r. 1529)	zbořen 1872; na jeho místě tkalcovna Noe Stross
6	Humrovský mlýn (Hammermühle)	nejpozději 1. pol. 16. stol. (1. jistá zmínka 1568)	před r. 1630 3x VK + stoupa; v 19. stol. 2x VK	panský (prokazatelně před r. 1630)	dochovány hospodářské budovy a torzo vlastního mlýna s náhonem a stavidlem (destrukce po požáru 1971)
7	Pilský mlýn (Brettmühle)	nejpozději počátek 16. století (1. jistá zmínka 1512)	od poč. u mlýna pila; 2x VK; před r. 1920 u nové stavby Francisova turbína	obecní; před r. 1715 panický	dochován nový mlýn z poč. 20. stol. (přístavba 1947); dnes adaptace na byty; starý mlýn odstraněn 1970
8	Páterov (Paterhofmühle)	nejpozději 1. polovina 16. století (1. zmínka 1535)	před r. 1630 3x VK + stoupa; poč. 18. stol. pila; 19. stol. 2 složení + pila; 1933 Francisova turbína	panský (prokazatelně 1554); od r. 1633 klášterní (augustiniáni v Bělé p. B.)	suterén patrně z 1. čtvrtiny 19. stol.; obytná část 1902; technická část a z velké části zachované vybavení 1933; pila 1923
9	Šubrtov (Schubertmühle)	před r. 1785	1 složení; 1891 přistavěna pec a pekárna	panský	novostavba z r. 1901 záhy upravena na byty; původní mlýn vyhořel r. 1899

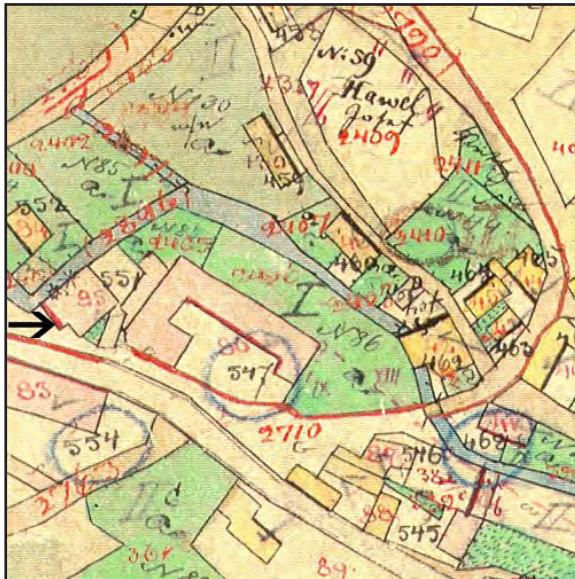
10	Soukenická valcha (Tuchwalke)	1. polovina 14. století; doložena 1337	1337 2x VK; měděný kotel	1337 rychtáře; obecní (soukenický cech); před r. 1540 panský	zanikla nejpozději r. 1870; na jejím místě vystavěna nová papírna
11	Papírna (Papiermühle)	před r. 1678	stará papírna roubená + 1x VK, palice, buchary, měděný kotel atd.; přestavba po požáru r. 1899 na zděnou s parním strojem; rozsáhlý komplex nové papírny budován od r. 1870	panská	funkční komplex budov od r. 1870 po současnost
12	Rečkovský mlýn (Reczkower mühle)	17. století	2x VK + pila; později pouze pila	panský	torzo původní pily dosud v provozu; dochován suterén
13	Malobělský mlýn (Kleinweisler mühle)	1. polovina 14. století (první zmínka 1345)	1636 pila a stoupa; 19. stol. 2x VK; 1925-6 Francisova turbína	klášterní (cisterciáci), panský	barokní mlýn zbořen 1978-9; dochována funkcionalistická stavba z r. 1925-6 bez vybavení

Obr. 1 Mapa výskytu mlýnů a dalších technických zařízení na Bělském potoce.
Autor Petr Kolář, 2005.

Obr. 2 Pohled na město Bělou, Jan Novotný 1797, výřez pravého dolního okraje. Při zalomení náhonu patrná budova Podzámeckého mlýna.

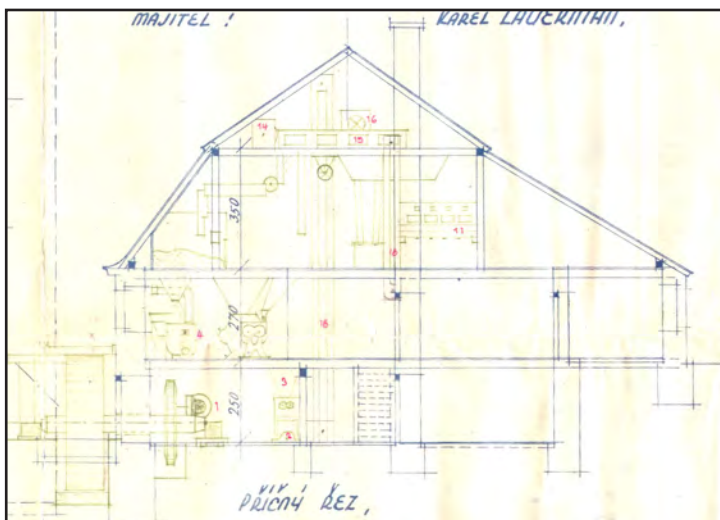
Obr. 3 Mapa stabilního katastru Bělé pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav) z r. 1843, indikační skizza, výřez s vyobrazením mlýna (pod čp. 85).

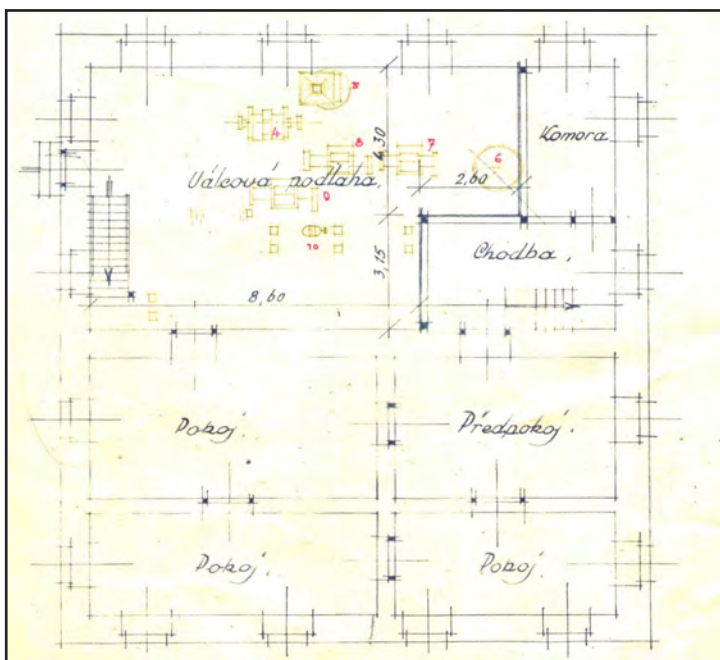
Obr. 4 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Hlučovský mlýn čp. 520. Fotografie patrně z konce 19. století. Městské muzeum v Bělé pod Bezdězem.

Obr. 5 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), papírna. Fotografie patrně z konce 19. století. Městské muzeum v Bělé pod Bezdězem.

Obr. 8 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322. Stavební plán z května 1948, příčný řez. Soukromá sbírka.

Obr. 9 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322. Stavební plán z května 1948, půdorys přízemí. Soukromá sbírka.

Obr. 10 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322, celkový pohled.
Foto Miroslav Kolka, 2005.

Obr. 11 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322, pohled na návodní stranu s lednicí a betonovými vantroky, čelní pilíř z mlecích kamenů.
Foto Miroslav Kolka, 2005.

Obr. 12 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322, pohled na návodní stranu s lednicí a betonovými vanatroky, čelní pilíř z mlecích kamenů.
Foto Miroslav Kolka, 2005.

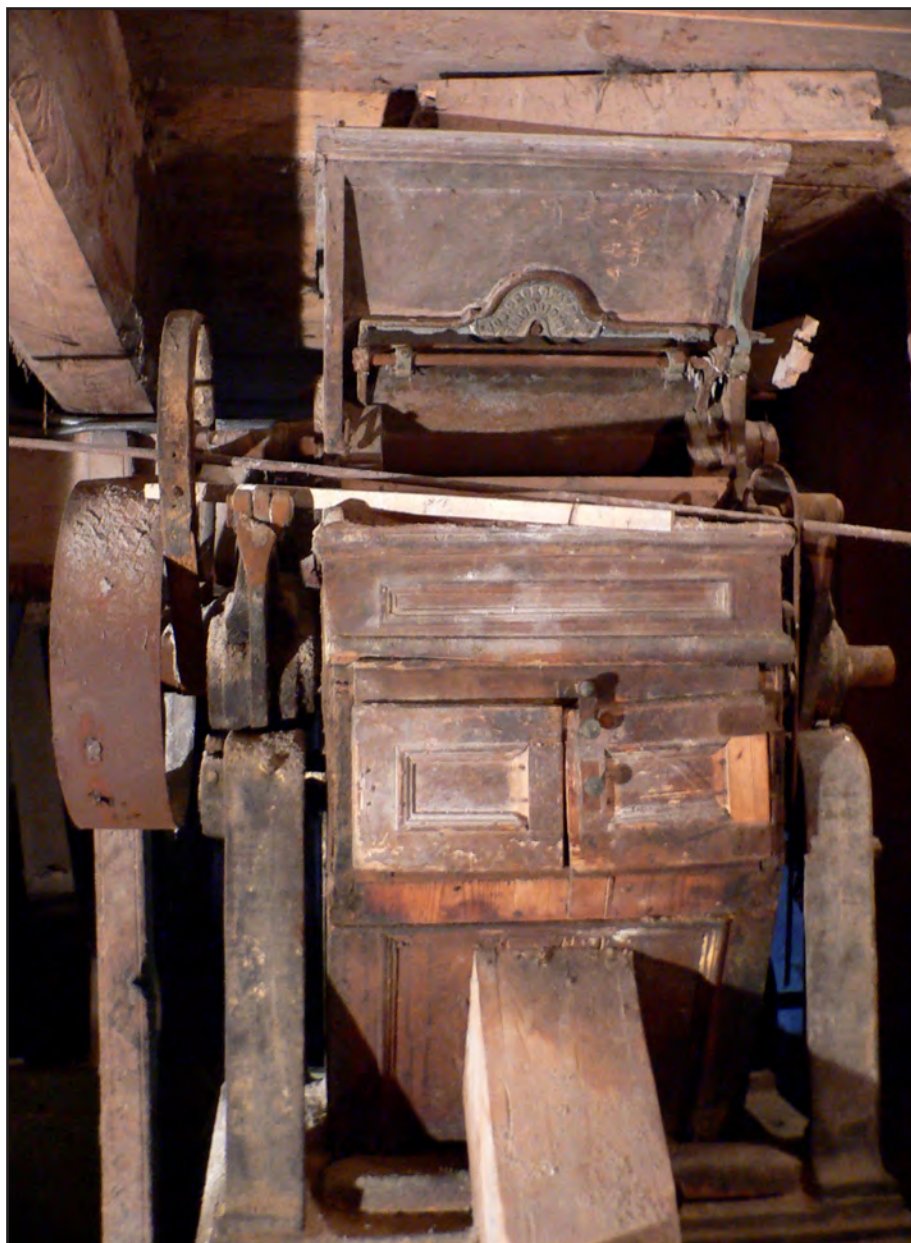
Obr. 13 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322, 1. P. P. – detail mlýnské hranice ve střední části se segmentovým vykrojením nad schodištěm do 1. N. P. Foto Miroslav Kolka, 2005.

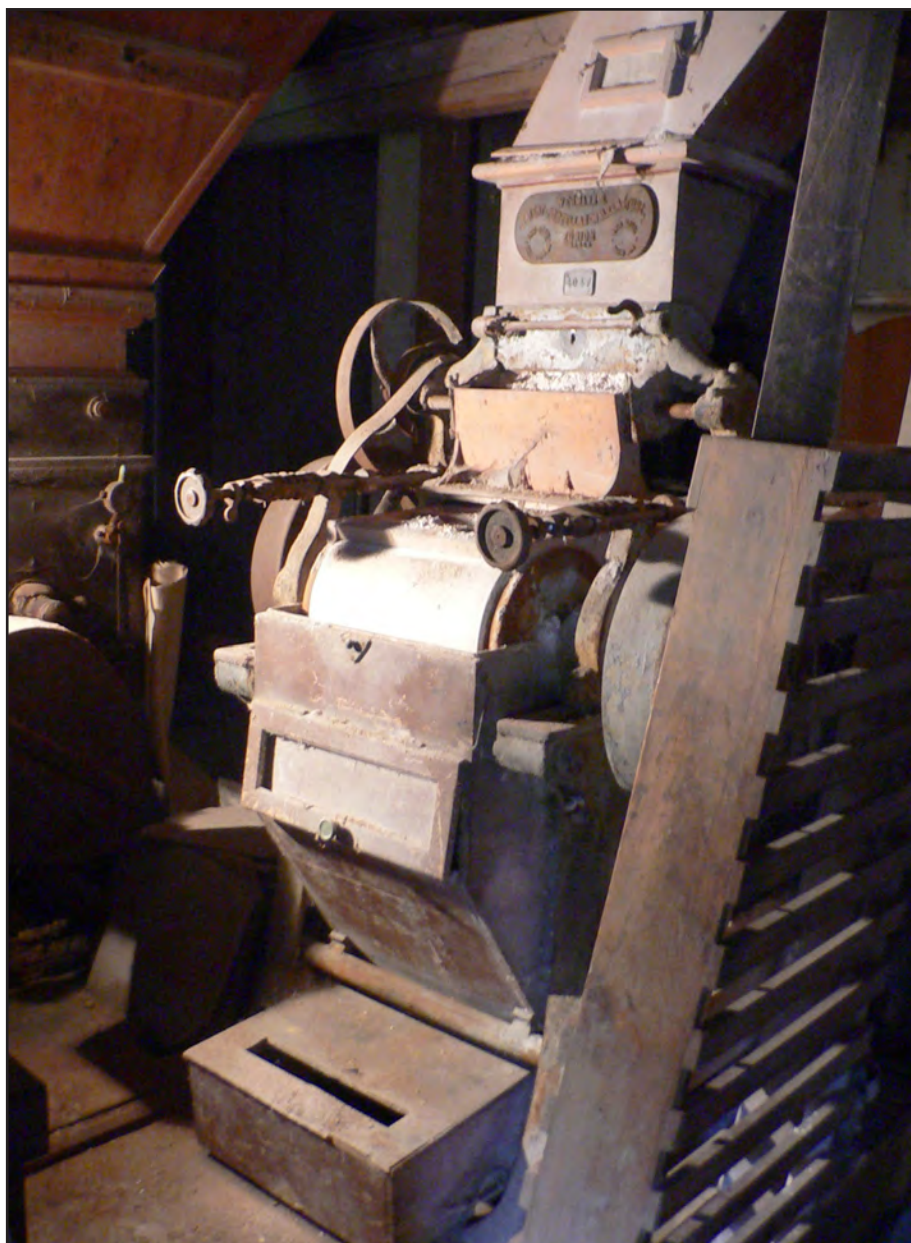
Obr. 14 Bělá pod Bezdězem (okr. M. Boleslav),
Podzámecký mlýn čp. 322, 1. P. P. –
převod z palečního kola na hlavní hřídel.
Foto Miroslav Kolka, 2005.

Obr. 15 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322, 1. P. P. – paleční kolo.
Foto Miroslav Kolka, 2005.

Obr. 16 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322, 1. P. P. – mačkací stolice na oves firmy Jos. Prokopa Synové.
Foto Miroslav Kolka, 2005.

Obr. 17 Bělá pod Bezdězem (okr. Mladá Boleslav), Podzámecký mlýn čp. 322, 1. N. P. – válcová stolice s porcelánovými válci firmy Wegmann Zürich.
Foto Miroslav Kolka, 2005.

Běloveský mlýn v 16. a 17. století v dokumentech archivu města Náchoda

Jiří Slavík

V písemnostech města Náchoda, uložených dnes ve Státním okresním archivu Náchod¹ se nalézá řada dokumentů, často velice detailně informujících o obecním mlýně. V městských knihách lze najít záznamy nájemních smluv s povinnostmi mlynáře včetně výšky nájmu, v souvisle dochovaném účetním materiálu (od roku 1550) řadu detailních údajů o údržbě a výstavbě mlýna a pily včetně vodního díla, o cenách jednotlivých součástí potřebných pro provoz mlýna, prací a v neposlední řadě i jména mlynářů. Účetní materiál nově zpřístupnili v rámci reinventarizace fondu Archiv města Náchoda Mgr. Jan Čížek a Petr Černíkovský. Sami z něj výtěžili především údaje týkající se stavebního vývoje městských objektů – především opevnění, radnice, kostela, sladovny a pivovaru.² Oběma děkuji za umožnění využití takto zpracovaného materiálu. Hodnotu samotných účetních údajů bohužel snižuje časté spojování různých plateb jednomu příjemci – např. výdajů za kovářskou práci na bránách, pro mlýn a za nákup hřebíků bez rozlišení účelu. Odlišit mnohdy nelze ani práce na mlýně a pile, které jsou v účtech uváděny společně. V ostatních archivních materiálech se většinou nacházejí jen občasné zmínky či nepřímé údaje a jejich procházení připomíná známé hledání jehly ne v jedné, ale hned v několika kupkách sena. Část archivního materiálu vyčerpал Jan Karel Hraše ve svých Dějinách Náchoda,³ nejnovější kolektivní publikace⁴ se vzhledem ke svému rozsahu nemohla tématu mlýna věnovat podrobněji.

V těsné blízkosti poddanského města Náchoda vzniklo v průběhu středověku v jeho jurisdikci (tedy ve městě a na území šosovních vsí) celkem šest mlýnů. Přímou u městských hradeb stály panské mlýny Podbučný (1. připomínka 1457), z jehož náhonu byly napájeny městské příkopy a mlýn Velký (1. připomínka 1457) na Metuji. Při Podbučném mlýně byly nejspíše v 16. století zřízeny zámecká a městská vodárna. Mlynář z Podbučného mlýna pak figuruje v městských účtech jako vodař či rourmistr. Další dva mlýny byly soukromé: Staroměstský s pilou (1. připomínka 1455) a mlýn v Bražci (1. připomínka nejistá 1432, jistá 1445). Mlýn v Bražci byl v roce 1560 poškozen povodní tak závažně, že zachovalé vybavení bylo přemístěno do nového místa v Dolejším Bražci a vodní dílo se splavem a náhonem bylo opuštěno. Nejspíše v průběhu 16. století vznikl mlýn Plhovský (Podborný), prvně připomínaný až k roku 1653. Na sousedním kladském panství Slaný, které město Náchod koupilo v roce 1601, stály kromě žakešského mlýniště dva mlýny: hořejší Kadeřov a dolejší Plhánek. Od roku 1615 byly pronajímány, u jednoho z nich byla pila.⁵ Třetí mlýn se nacházel v komorním díle Březové, přikoupené městem Náchodem v roce 1684.⁶

Běloveský mlýn, který nás zajímá nejvíce, se prvně připomíná roku 1533, kdy jej od vrchnosti koupil mlynář Jan. Roku 1549 koupila tento mlýn za 200 kop gr. míšeňských obec náchodská, zřejmě v rámci snah o zlepšení vlastního hospodaření. Bohužel se tak stalo bez svolení vrchnosti, takže za čtyři roky mlýn obci vrchnost odňala a obec mlýn natrvalo koupila až roku 1556 od mlynáře. Kupní cena mlýna o dvou kolech s pilou, polem a loukou ovšem stoupla o 30 kop gr. a náchodští ji splá-

celi až do roku 1576.⁷

Další dějiny mlýna můžeme podat jen nesouvisle, pramenný výzkum zatím nebyl proveden. Obec mlýn prodala v roce 1697 Jiřímu Fibírovi za 400 kop a roční plat 11 kop 40 gr. míšeňských, za výmelné (52 korců) a krmení vepře. Náklady na údržbu a opravy vantroků, náhonu, mlýna a lednice měl nést mlynář. Obec si ponechala jen splav, pilu a samozřejmě právo přednostní koupě při případném prodeji.⁸ V roce 1731 mlynář Josef Fibír zřídil třetí složení, z něho platil 9 zl. 20 kr. ročně a hned nato prodal mlýn Janu Ottovi z Náchoda bez toho, aby jej nabídl obci. Ta se ohradila, Fibír musel zaplatit 40 zl. pokuty a musel se znovu mlýna ujmout. Předtím v roce 1730 byla na jaře pořízena nová hranice u pily pod palečným kolem, nový vůz a pod moučnici byl podvlečen nový rám (14 dnů práce tesařů po 15 kr.).⁹ V 19. století na mlýně vystřídali mlynáře Šulcovy Lokvencové, v roce 1907 mlýn koupil Albert Hejzlar a v roce 1910 zřídil ve dvoře pekárnu. Zásadní stavební proměny hospodářské části mlýna přineslo 19. století, zřejmě v jeho druhé půli bylo pořízeno umělecké složení. Vlastní mlýn s koly na vrchní vodu byl upravován po roce 1917 pro instalaci Francisky turbíny o výkonu 60 HP a následně další o výkonu 40 HP a 100 kW elektrického generátoru. V roce 1938 proběhla modernizace 3. mlýnské stolice. Mlýn byl znárodněn v roce 1951, v roce 1960 přestavěn na mísrnu krmiv, která byla v roce 1981 zrušena. Po roce 1989 proběhla jeho restituce.¹⁰

Náchodští pronajímali mlýn obvykle na jeden rok s tříměsíční výpovědní lhůtou k sv. Havlu. Pronájem činil zpočátku 30 kop míšeňských grošů, k tomu je nutné přičíst náklady na výživu obecního pacholka a řezání buků pro obec s tím, že opravy ve mlýně prováděl mlynář sám. Od roku 1578 k povinnostem mlynáře patřilo i vychování vepře k vánocům. Řezání pro obec bylo dále specifikováno roku 1579: „*pilou co potřebuje obec nařezati, a krajín nebrati obecních, úředním osobám tříští a haluze má (mlynář) dáti a od nich nebrati nic*“. Opravy mlýna měl mlynář provádět svým nákladem (1584: též stěny u mlýna opatřovat, šindel a hřebíky (na střechu) dává obec), mlecí kámen proplácela obec, jeho vyvrtání a osazení pro kypřici hradil mlynář (roku 1585). V roce 1624 a 1625 se připomíná, že mlynář pořizuje svým nákladem pytlíky (vysévací) a jiné věci k mlýnu náležející včetně železných od kováře. Nájem klesl z 30 na 20 kop míšeňských grošů (1576 – 1578), aby pak již stoupal: 24 kop (1579, 1584), 23 kop (1585), 26 kop (1589). V roce 1595 činil již 50 kop (!) a dále se zvyšoval: 1599 60 kop a 1602 a 1604 70 kop. V roce 1604 mlynář dosáhl jisté kompenzace nájmu tím, že dostal od obce dvě borovice, buk na lopatky a kus louky k užívání. V roce 1618 nájem poklesl na 57 kop. Roku 1624 byla tato platba v době nejisté hodnoty mince změněna na tři věrtele obilí výmelného týdně odváděné v náchodské míře bez podvodů, ale hned v příštím roce se náchodští vrátili k peněžnímu nájmu a zvýšili jej na 80 kop míšeňských s tím, že mlynář bude platit (mlýnské) pytlíky a vše, co se k mlýnu potřebuje, zvláště od železa.¹¹

Příjmy z mlýna tvořil především nájem, z pily se do městské pokladny odváděl zisk za řezání. V případě naléhavé potřeby se běžně kupovala prkna v širokém okolí města, pila tedy měla poměrně malý výkon. Městskou pokladnou procházel roční úrok vrchnosti (1 kopa 24 gr. míšeňských), splácený v obvyklých termínech – svatojiřském a havelském. Dále městskou pokladnu zatěžovaly berně (např. 1602, 1614), rozepisované podle počtu mlýnských (zřejmě vodních) kol (za 1 kolo 1,5 kopy gr. míš.).

V roce 1578 patřily k inventáři mlýna „*dva voškrdy, špice, sochor železný, palice železná, hašple, půl čtvrtce, věrtel, čtvrtec (objemové míry), klika železná, dvě pily, provaz veliký na pilu táhnutí. V roce 1585 se připomínají: věrtelce, čtvrtce, provaz velký k tažení pily, železná klika, tři hašple, pilník*“. Inventář pak přechází v další podmínky nájmu: „*kus louky vyměřené před mlýnem, hnůj má mlynář na místě zanechat*“ a ve smlouvě nechybí ani podmínka: „*v novém roce koupit za své pilu a starou obci vrátit*“. V roce 1595 se z inventáře připomíná „*sochor železný, hrnec měděnej v kamnech, vřetena, kladky a jiné potřeby mlýnské*“.

Areál mlýnské usedlosti tvořily kromě hlavního výrobního a obytného objektu i chlív, stodola a pastuší chalupa. K mlýnu patřilo i tzv. mlýnské popluží, to však město obhospodařovalo samo pomocí robotní a nájemní práce, část práce pravděpodobně obstarával i zmiňovaný pacholek.

Z účtů lze vyčíst i další zajímavé drobnosti ze života: v roce 1584 a v říjnu 1623 běloveský mlynář nemlel tři týdny pro velkou vodu a tak získal slevu na nájmu 2 kopy. Mlýn nemlel evidentně v letech 1639 – 1650, nepochybně z důvodu válečných událostí – město nezískává žádné prostředky a do mlýna prakticky neinvestuje. Tragédií bylo, když v srpnu 1646 museli náhodští koupit novou pilu (přesněji řečeno pilový list) za 6 zl. 30 kr. za císařskými vojáky ukradenou. Tuto novou pilu vojáci znovu ukradli a tak se kupovala nová podruhé, za 6 zl.

Z obecnějších závěrů za nejzajímavější považuji, že po první tři čtvrtiny 17. století se v účtech neobjevuje sekerník a jeho práci jednoznačně zastává mlynář. Na Náchodsku se tedy sekerníci objevili pravděpodobně v pozdější době.¹² Některé údaje zatím nedokážeme rozšifrovat – například proměny ceny mlecích kamenů. Cena ovšem mohla odrážet původ a kvalitu každého jednotlivého kamene. Náchodské městské účty také dokazují, jak velký zásah znamenala do běžného života vleklá třicetiletá válka – příznačné je nahrazení měděnce hliněným hrcem a přímo ukázkovým příkladem je dvojnásobná krádež pily v roce 1646. Z náhodských účtů zbývá ještě pro náš obor zájmu prozkoumat období 2. poloviny 16. století, kde přes větší rozsah ztrát lze očekávat stejně bohaté doklady k podobě mlýna, jeho vybavení a rychlosti obměny zařízení a vybavení i cenovým úrovním.¹³

Porovnání cen některých součástí a četnosti prací na mlýně a pile

kameny

1599 10. 5.	3 kopy
1600 8. 5.	5 kop
1606 2. pol. za dva kameny	[nerozlišeno]
1607 1. pol. za dva kameny	2 kopy 30 gr.
1608 1. pol. kámen žernov	2 kopy 30 gr.
1608 2. pol. kámen žernov	2 kopy 15 gr.
1610 5. žernov	5 kop 10 gr
1611 8. za kámen žernov	5 kop
1612 5. kámen žernov	5 kop
1615 5. za 2 kameny ml. jinak žernovy	7 kop 10 gr. 2 d.
1617 5. kámen žernov	2 kopy
1619 6. za 2 kameny běhouny	6 kop
1623 10. za kámen žernov běhoun mlýnský	6 kop [zřejmě běhoun]

1630 3. kámen žernov v Nové vsi koupený	7 kop [vykroužení tří kamenů 3 kopy]
1638 2. kámen	3 kopy
1638 6. kámen spodní	2 kopy 15 gr.
1655 2. kámen svrchní	3 zl.30 kr.
1656 7. kámen svrchní	3 zl.
1660 2 kameny	7 zl.
1662 10. kámen svrchní	4 kopy
1665 2. a 7. tři kameny	[neurčeno]

vřeteno, kypřice

1601 24. 9. vřeteno, kypřice	40 gr.
1618 6. svařování kypřice a železo	20 gr.
1619 5 – 6. kypřice, její naostření a vřeteno kováři příprava kypřice mlynářem	1 kopa 1 kopa
1627 3. kováři od nakládání vřetena a vocelování a spravování papřice	1 kopa 40 gr.;
1630 1. za šín železa k naložení vřetena	15 gr. 3 d.
za výrobu vřetena	25 gr. 5 d.;
1630 3. za naložení dvou vřeten	1 kopa 42 g. 6 d.
spravení kladnice	10 gr. 2 d.;
1639 2. ocelování 2 vřeten	1 kopa 42 gr. 6 d.

okování válu (zděř)

1599 27. 9.	57 gr. 5 den.
1600 20. 11.	35 gr.
1606 2. pol.	[nerozlišeno]
1610 10. zděř na kolo	1 kop 8 gr.
1611 1. železo na zděř	47 gr.
kováři od zhotovení	18 gr.
1620 2. 3 zděře a nakládání čepu do hřídele	26 gr.
železo na zděře	18 gr.

hřídel

1599 15. 3.	30 gr.
1620 2. nový hřídel ke kolu [jen práce: tesař 2 dni á 11 gr., tovaryši 8 dní á 8 gr.]	1 kopa 26 gr.
1639 2. za udělání kola a hřídele mlynářů	3 kopy

kolo

1600 20. 11. 30 gr. 3 d.	
1614 1. za doubí na kolo	21 gr.
1615 10. za rozřezání dubu obecního na kolo palečnů	8 gr.
1617 5. 2 kola palečnů [k pile?] udělání za prkna k hořejšímu kolu p.	4 kopy 24 gr.
1643 3. [za rok 1640] vodní kolo	[s další prací 8 kop]
1656 2. a 12. nové kolo [mlynář]	1 zl. 75 kr.
1665 2. a 7. mlyn. kolo	[neurčeno]

prahy

1599 27. 9. [tesání]	36 gr.
----------------------	--------

truhla

1600 10. 4. víko	11 gr.
1609 8. nová truhla	1 kopa;
1617 5. dvě roubené truhlice	2 kopy 30 gr.

další vybavení mlýna

1602 8. 4. nakládání čepů	16 gr.
1602 8. 4. oprava sochoru	24 gr.
1612 5. svařování a nakládání čepů	40 gr.
1618 6. 2 luby	1 kopa gr.
1646 4 – 11. kovářské součástky	[neurčeno]
1650 2. kovářské součástky	[neurčeno]
1651 oprava[?], kovářské součástky	6 zl.
1654 7. – 9. kovářské součástky	5 zl. 36 kr.
1655 11. – 12. drobné kovářské věci	[max. 1 zl. 41 kr.]

jez

1601 5. kácení a doprava dřeva	
1601 5. smlouva s tesařem	
1601 7. – 12. stavba tesání, koly, [prkna 2 kopy 12 gr.!] Celkem	175 kop 21 gr. 1 d.
1602 3. – 5. tesaři z Opočna	29 kop 11 gr. 4 d.
1603 28. 7. – 1603 15.12. [dokončení]	1 kopa, 9 gr.
1612 oprava	1 kopa 30 gr. [+ až 7 kop nerozlišeno]
1621 11. dláždění a oprava splavu [Jiřík Štěpán] 2 kopy	
1630 3. dláždění splavu kamenem	15 gr.
1635 6. – 1635 12. stavba splavu [Jan Kúrka a tovaryšij] tesaři dláždění [Jiřík Štěpán – 5 dní]	75 kop 12 gr. 12 d. 2 kopy 34 gr. 2 d.
1638 7. dláždění (Jan Kryklička – 6 dní)	1 kopa 30 gr.
1646 10. oprava jezu	[neurčeno]
1647 8. – 9. dláždění jezu [dlaždič]	10 zl.
1650 10. oprava a dláždění [3 zedníci – 8 zl.]	cca 23 zl.
1662 11. pařezné od dříví	1 kopa;
1662 12. tesaři za kácení	27 gr.
1663 5. stavění splavu mlynáři za tesařské práce při tom	17 kop 25 kop
1663 6. robotníkům za 59 člověkodní na opravě zazdívání polštářů	59 gr. 1 kopa 12 gr.

vantroky

1614 1. vytínání dříví na vantroky	45 gr. 5 den.
1617 5. oprava a hřebíky	1 kopa
1619 12. hřebíky na opravu	18 gr.
1622 11. – 1623 5. tesání, příprava a kladení [celý roční náklad]	5 kop 20 gr. 4 d.
1651 – oprava	38 zl. 76 kr.
1662 2. tesaři za tesání na vantroky [v lese]	3 kopy 45 gr.
1662 3. dtto a pauch za 5 ½ dne tovaryši za 5 dnů	1 kopa 6 gr. 50 gr.
1662 7. za dělání vantrók, též pauchu a stavidel	5 + 3 kopy

stavidla

1617 5. příprava dříví k zarážení stavidel [může jít o pilu]	12 gr.
1646 10. oprava	[neurčeno]

pila

1617 6. za pivo [Jan Kúrka a Jakub Pamánek] při projednání pily obecní	16 gr.
1617 8. za projednané dílo tesaři Kryštofovi Roznerovi a mlynáři k stavení pily	2 kopy
1617 10. – 1618 8. stavba pily	31 kop 12 gr. 1 d.
1617 11. robotníkům za šindel, bití kolů pod pilu a pomáhání	35 gr.
1619 8. lopatka k hřebenu kováři	20 gr. [s další prací]
1620 3. tesařská oprava [Jakub Pamánek 1 den] lůj (0,5 libry)	11 gr. 12 gr.
1623 7. dvěma tesařům od uklízení pily za dva dni	48 gr.
1630 9. – 1631 8. stavba pily: tesař Jan Kurka různé věci k pile – čepy k hřídělím, šraňky ke štoku 25 dubů k stavbě pily 4 dubce na ramena k pile	41 kop 5 gr. 1 d. 7 kop 4 gr. 2 d. 12 kop 30 gr. 36 gr.
1633 1. plech k pile k řezání prken	4 kopy
1633 5. za opravu pilníku	7 gr. 5 d. [s dalším výdajem]
1643 3. (za r. 1640) k pile váhu, obojí zhlaví, rozvor, 2 kobylice, 2 příčnice, 2 stoupy	[s dalším výdajem 8 kop]
1646 4 – 11. kovářské součástky	[neurčeno]
1646 7 a 8. nová pila za ukradenou vojáky znovu ukradena a koupena nová	6 zl. 30 kr. 6 zl.
1650 2. kovářské součástky k pile	[neurčeno]
1651 12. nová pila	4 zl. 36 kr.
1662 2. kováři s jinými městskými výdaji k pile	1 kopa 27 gr.
1662 5. pila železná koupena v Dušníku	6 kop 42 gr.
1662 – 1663 za sekání pilníku k broušení pily	14 gr.
1665 8. zakalování nově koupené pily a další kov. práce	[neurčeno]
1665 5 – 8. tesařům za opravu pily a vantroků	7 zl. 36 kr.
1665 9. – 1666 8. nová pila	7 zl. 40 kr.

stavba

1599 7. 6. – 30. 8. tesání, mazání [hlínou]	8 kop 19 gr.
1600 5. 6. a 1601 15. 1. dílo mlýna (tes.)	1 kopa 24 gr.
1602 26. 8. podvláčení stáje	3 kopy 6 gr.
1603 28. 7. – 1604 31. 5. podvláčení světnice, podezdívání, mazání, dveře, 3 okna vč. zasklení	14 kop 1 gr.
1605 19. 9. – 1606 6. 3. tesání, pobíjení (hřebíky podlažní)	4 kopy 11 gr. 4 d.
1606 2. pol. za sklo (nerozlišeno), kamna a pec	2 kopy 20 gr.
1609 poč. buk do mlejna, mazání	53 gr. 1 d.
1609 buk do mlejna, mazání chlěvy (přestavba, tesání, podezdívání, mazání, pobíjení střechy)	2 kopy 49 gr. 4 d. 11 kop 36 gr. [7 kop neodlišen splav]
1613 12. buk k mlejnu koupený [na kolo?]	45 gr.
1614 7. za 2 dny pobíjení střechy	30 gr. [s radnicí a další prací]
1614 10. tesaři na dílo u mlejna [kolo?]	5 kop
1615 5. oprava skel	24 gr.

1615 11. mazání v mlýně	1 kopa 20 gr.
1617 5. oprava měděného hrnce do kamen	15 gr.
1619 8. až 1619 2. Jakubu Pamánkovi za dílo na mlejně [pila?]	17 kop
1618 12. – 1618 3. hřebíky podlažní a šindelní, panty k dveřím	3 kopy 52 gr.
1619 8. mazání	2 kopy
1619 9. 2 rámy [okenní nebo u stavidel?]	6 gr.
1621 3. oprava podlah (tesař) [27 gr. hřebíky, 1 k. 45 gr. práce – tj. 9,5 dne]	2 kopy 12 gr.
1623 10. sekání a vytírání doubí k mlejnu	16 gr.
1623 10. – 11. třem tesařům za celkem 22 dnů	8 kop 26 gr.
1625 10. za hrnc hliněný vsazený ve mlejně	5 gr. 1 d.
1630 3. nová prostá kamna do mlejna	1 kopa
1630 9. oprava mostku u mlýna	12 gr. 2 d.
kovářům za prut v okně skleněným	[neurčeno]
1630 4. dvě skleněná okna	53 gr. 1 d.
1630 7. tesaři Janu Kurkovi za smluvené dílo na mlýně	13 kop
1631 3. 2 tesaři oprava střechy	10 gr.
1633 7. kladení dvou púd (mazači) nad komorami v mlýně	1 kopa 10 gr.,
1633 8. – 9. přestavba chlévů	3 kopy
1634 5. oprava skel	1 kopa 2 d. (s dalším vydáním)
1638 2. nové stupy (schody?) a podlahy	3 kopy 4 gr.
1638 5. nová kamna a pec	2 kopy 46 gr.
1646 6. – 10. tesařská oprava	(neurčitelné)
1646 12. oprava oken	(neurčitelné)
1646 3. oprava po vojácích	1 zl. 20 kr.
1650 9. – 10. oprava mlýna vč. splavu	15 zl.
1651 oprava kamen	(neurčitelné)
1654 12. nová kamna	2 zl. 36 kr.
1660 oprava, z toho tesař. práce mlynář	16 zl.
nová okna 1 zl. 27 kr., vymazání mlýna	6 zl.
nová kamna 2 zl. 6 kr., podezdívání a nová pec	14 zl. 30 kr.
celkem	39 zl. 63 kr.
1665 9. – 1666 8. tesařům za novou lednici, zboření staré, nový štít atd.	[neurčeno]

Daně a jiné výdaje

8. 3. 1604 sbírky zemské z kol moučných dvou dáno	3 kopy
8. 2. 1599 – 17. 1. 1600	13 kop 52 gr. 5 den.
17. 1. 1600 – 15. 1. 1601	7,5 kopy 20 gr. 3 d.
15. 1. 1601 – 14. 1. 1602	176 kop 1 gr. 1 d.
14. 1. 1602 – 13. 1. 1603	32 kop 57 gr. 4 d.
30. 6. 1603 – 28. 6. 1604	15 kop 10 gr.
28. 6. 1604 – 30. 5. 1605	0
30. 5. 1605 – 27. 6. 1606	4 kopy 11 gr. 4 d.
3. 4. (patří asi 7.) 1606 – 5. 2. 1607	6 kop 20 gr.
5. 2. 1607 – 7. 1. 1608	6 kop 18 gr.
7. 1. 1608 – 27. 4. 1609	4 kopy 20 gr. 1 d.
27. 4. 1609 – 29. 3. 1610	3 kopy 49 gr. 4 d.
29. 3. 1610 – 13. 6. 1611 (příjmy 0)	11 kop
13. 6. 1611 – 14. 5. 1612	příjmy [nájem 65 kop Jan

14. 5. 1612 – 10. 6. 1613	Wantrka mlynář] za prkna 1 kopa 8 gr. [prkno á 4 gr.] 14 kop 58 gr. [včetně zadrželého úroku SH a SJ 1 kopa 12 gr.]
10. 6. 1613 – 28. 4. 1614	1 kopa 56 gr. [včetně úroku SH za r. 1613 rychtář 36 gr.]
28. 4. 1614 – 30. 3. 1615	5 kop 30 gr. [z toho 30 gr. spolu s dalším údajem – rathauz]
30. 3. 1615 – 23. 5. 1616	9 kop 2 gr. 2 d.
23. 5. 1616 – 24. 4. 1617	0
24. 4. – 11. 9. 1617	13 kop 19 gr. [vč. pily a 36 gr. SJ úroku 1617]
11. 9. 1617 – 13. 8. 1618 mlýn pila	5 kop 52 gr.
13. 8. 1618 – 15. 7. 1619 pila a mlýn	31 kop 47 gr. 1 d.
15. 7. 1619 – 23. 3. 1620 mlýn	39 kop 52 gr. 1 d. [nájem 57 kop]
23. 3. 1620 – 22. 2. 1621	4 kopy 34 gr. a pila 1 kopa 47 gr.
22. 2. – 29. 11. 1621 mlýn	0
29. 11. 1621 – 8. 8. 1622	4 kopy 39 gr. 3 d.
8. 8. 1622 – 10. 7. 1623 mlýn	0
10. 7. 1623 – 30. 9. 1624 mlýn	5 kop 20 gr. 4 d.
a pila	16 kop 52 gr. [včetně srážky nájmu 2 kopy]
30. 9. 1624 – 14. 10. 1625 mlýn	48 gr.
14. 10. 1625 – 31. 8. 1626 úrok z mlýna nájem z mlýna	5 gr. 1 d.
31. 8. 1626 – 9. 8. 1627	1 kopa 12 gr.
14. 5. 1629 – 18. 3. 1630 mlýn nájem od ml. Václava Macháčka výdaje kovářům	68 kop
18. 3. 1630 – 2. 9. 1630 úrok z mlejna vrchnosti výdaje	1 kopa 40 gr.
2. 9. 1630 – 4. 8. 1631 mlýn - nájem [Václav Macháček] výdaje mlýn pila	46 kop 54 gr.
4. 8. 1631 – 16. 2. 1632	4 kopy 17 gr. 16 den.
16. 2. 1632 – 9. 5. 1633 mlýn - nájem [Václav Macháček] z pily za prodaná prkna, krajiny a řezání výdaje: mlýn pila	36 gr.
9. 5. 1633 – 10. 4. 1634 mlýn – nájem výdaje pila příjem	14 kop 5g. 3 d. [zvlášť ještě 6 kop]
10. 4. 1634 – 9. 4. 1635 mlýn nájem [Václav Macháček] pila výdaje	54 kop 23 gr. 1 d.
9. 4. 1635 – 6. 6. 1636 mlýn nájem [Václav Macháček]	10 gr. [+ hřebíky šindelní], 62 kop 46 gr. 3d. chybí
	22 kop 44 gr. 4 d.
	8 kop 46 gr. 6 d.
	4 kopy 10 gr.
	4 kopy
	0
	7 gr. 5 d. [s dalším výdajem]
	0
	10 kop
	Tacet
	spolu s jinými 1 kopa 2 d.
	41 kop

výdaje	77 kop 46 gr. 14 d. + chléb robotníkům
6. 6. 1636 – 19. 10. 1636 příjem výdaje	0? 0?
19. 10. 1636 – 21. 9. 1637	chybí
21. 9. 1637 – 23. 8. 1638 mlýn nájem [Václav Macháček]	75 kop 21 gr. 3 d.
pila 3 kopy 6 gr. 2 d. [za obecní prkna dalších 7 kop 40 gr. 6 d.] výdaje na mlýn 18 kop 29 gr.	
23. 8. 1638 – 25. 7. 1639 mlýn nájem [Václav Macháček]	4 kopy 25 gr.
výdaje	7 kop 26 gr. 4 d.
25. 7. 1639 – 28. 5. 1640 mlýn nájem [Václav Macháček]	8 kop
výdaje	0
28. 5. 1640 – 24. 6. 1641 mlýn nájem	0 [i dále neuváděn!]
výdaje	0
24. 6. 1641 – 26. 5. 1642 mlýn nájem	0
výdaje	0
26. 5. 1642 – 27. 4. 1643 mlýn nájem	0
výdaje	8 kop [za r. 1640]
27. 4. 1643 – 28. 3. 1644 mlýn nájem	0
výdaje	0
28. 3. 1644 – 2. 1. 1645 mlýn nájem	0
výdaje	0
2. 1. 1645 – 31. 12. 1645 mlýn nájem	0
výdaje	0
1. 1. 1646 – 31. 12. 1646 mlýn nájem	0
výdaje	9 zl. 44 kr. 3 d. + cca 3 zl.
31. 12. 1646 – 30. 12. 1647 mlýn nájem	0
výdaje	35 zl. 11 kr.
30. 12. 1647 – 31. 12. 1648	chybí
31. 12. 1648 – 27. 12. 1649	chybí
27. 12. 1649 – 26. 12. 1650 mlýn nájem	0
výdaje	cca 23 zl.
26. 12. 1650 – 25. 12. 1651 mlýn výdaje	48 zl. 144 kr. [vč. pily za 4 zl. 36 kr.]
25. 12. 1651 – 12. 1652	chybí
12. 1652 – 28. 12. 1653	chybí
28. 12. 1653 – 28. 12. 1654 mlýn výdaje	7 zl. 72 kr.
28. 12. 1654 – 27. 12. 1655 mlýn výdaje min.	3. zl. 30 kr. [+ max. 1 zl. 41 kr.]
27. 12. 1655 – 25. 12. 1656 mlýn výdaje	4 zl. 75 kr.
25. 12. 1656 – 24. 12. 1657 mlýn výdaje	0 [stavba radnice]
24. 12. 1657 – 15. 3. 1658	chybí
15. 3. 1658 – 17. 4. 1659 výdaje	0
na stavbu radnice dovážena prkna falcovní z Hrádku [tedy nestačila výroba pily, pokud nestála z neznámých příčin]	
17. 3. 1659 – 16. 2. 1660 mlýn	46 zl. 63 kr.
16. 2. 1660 – 1. 8. 1661	chybí
1. 8. 1661 – 3. 7. 1662 příjem pila výdaje řezání obec. prken 3 zl. 12. gr. 2 d. [úrok SJ a SH 2x 42 gr.]	3 zl. 29 gr.
3. 7. 1662 – 9. 10. 1662 příjem z pily	3 zl. 29 kr.
9. 10. 1662 – 10. 9. 1663 příjem z pily	3 zl. 12 kr.
úrok z mlýna	1 k. 24 gr.
10. 9. 1663 – 6. 10. 1664 mlýn	0 [opravy města po ohni]

6. 10. 1664 – 7. 9. 1665 mlýn min.

13 zl. 10 kr. [+ až 4 zl. 30 kr.]

7. 9. 1665 – 16. 8. 1666 mlýn min.

7 zl. 40 kr.

Vysvětlivky (výběr):

čep - kovový železný kus ve tvaru "L", na konci delšího ramene s válcovým zakončením pro osazení v kamenném nebo dřevěném ložisku

kypřice - železný díl motýlkového tvaru, převádí otáčivý pohyb z železí na horní mlecí kámen

lednice - zděná nebo bedněná prostora, v níž je umístěno vodní kolo, chrání jej před namrzáním

lopatka k hřebeni - lopatkou asi míněna západka proti zpětnému posunu v hřebeni k posunu vozíku pily

lub - bedněná stěna válcového tvaru s víkem, která obepíná mlecí kameny, aby zachycovala melivo a usměrnila jej jedním směrem k vysévání

papřice - zde totéž, co kypřice

pouch - trám ležící na sloupech stavidla opatřený otvorem, kterým prochází kozlík od stavidlové okenice

truhla - v tomto případě pravděpodobně truhla na uskladnění mouky nebo obilí, může se ovšem jednat i o moučnici

val - zde hřídel vodního kola

zděř - kovová obruč ke stažení hřídele vodního kola v místě, kde je zeslabena prodlabáním pro nasazení čepu

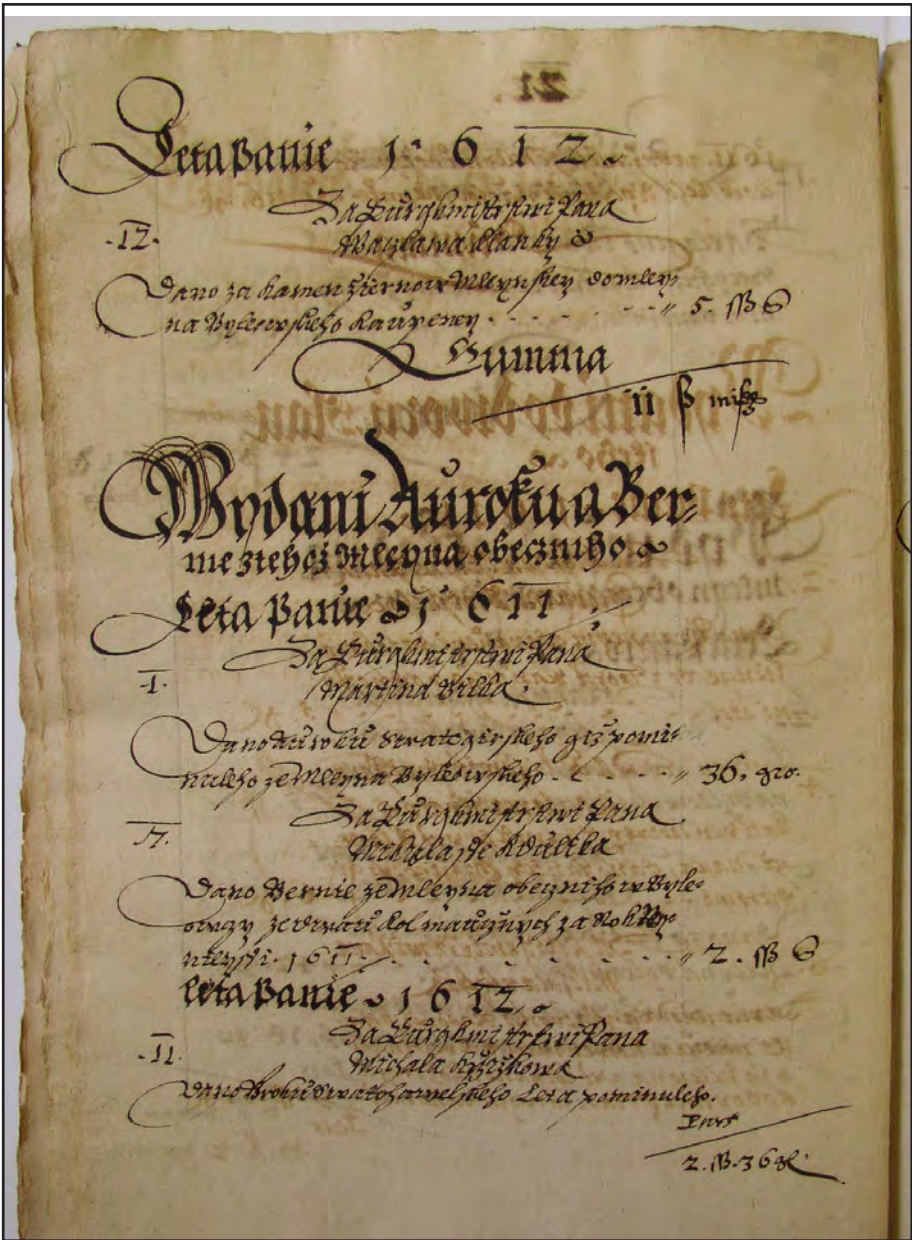
Poznámky:

- 1 Státní okresní archiv v Náchodě, Archiv města Náchoda (dále jen SOKA Náchod, AM Náchod).
- 2 Černíkovský, P.: *Raně novověké poddanské město jako vrchnost, Náchod a jeho venkovské zázemí v 15.–17. století*. Náchod 2004, rkp. Černíkovský, P. – Čížek, J.: *Stavební činnost města Náchoda v letech 1599–1663 ve světle účtů*. Náchod 2003, rkp. Čížek, J.: *Stavební činnost města Náchoda ve 2. polovině 16. století ve světle městských účtů*. Stopami dějin Náchodska 7, Náchod 2001, s. 19-26. Jedná se především o účetní knihy důchodu (1550-1557, 1575-1585 a 1585-1602, SOKA Náchod, AM Náchod, kn. 627-629) a účty příjmů a výdajů města z let 1603-1679 (kt. 711-718).
- 3 Hraše, J. K.: *Dějiny Náchoda, Díl první, Od nejstarších dob až do bitvy na Bílé hoře*. Náchod 1895. Hraše, J. K.: *Dějiny Náchoda 1620-1740*. Náchod 1994.
- 4 Baštecká, L. – Ebelová, I. (ed.): *Náchod*. Praha 2004.
- 5 Hraše, J. K.: *Dějiny Náchoda, Díl první*, cit. v pozn. 3, s. 449, 529, 452, 448, 458, 290, 459.
- 6 Černíkovský, P.: *Raně novověké poddanské město*, cit. v pozn. 2, s. 23. Mlýn se připomíná již k r. 1517. Hraše, J. K.: *Dějiny Náchoda, Díl první*, cit. v pozn. 3, s. 629.
- 7 Hraše, J. K.: *Dějiny Náchoda, Díl první*, cit. v pozn. 3, s. 454-455.
- 8 SOKA Náchod, AM Náchod, kn. 110 a následující.
- 9 Hraše, J. K.: *Dějiny Náchoda 1620-1740*, cit. v pozn. 3, s. 346-347. Moučnici zde je snad míněn moučník, tedy trám v horní části mlýnské stolice.
- 10 Samek A.: *Vzpomínky na Běloves*, Náchod 2001, s. 45-46.

11. Hraše, J. K.: *Dějiny Náchoda, Díl první*, cit. v pozn. 3, s. 455–458.
12. Velice pozdní oddělení truhlářství od tesařství ve 2. pol. 19. století dokládá Hynková, H.: *Tesaři, truhláři a jejich nářadí v oblasti Orlických hor*, Panorama z přírody, historie a současnosti Orlických hor a podhůří 10, 2002, s. 3-15. Příznačná je podle mého názoru i absence zmínek o sekernících před 2. polovinou 19. století, mohlo to však být i způsobeno prostě tím, že z daného prostoru se nikdy žádný sekerník nerekruoval. Štěpán, L. – Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha 2000, s. 224: osamostatnění pražských sekerníků je doloženo znakem z r. 1674, řemeslo prodělalo prudký rozvoj zejména v 18. století.
13. PhDr. Radimu Urbánkovi děkuji za kolegiální pomoc při vytvoření konečné podoby textu.

Obr. 1 Běloves (okr. Náchod). Celkový pohled na mlýn, současný stav.
Foto Jiří Slavík, 2005.

Obr. 3 SOKA Náchod, AM Náchod. Vydání úroku a berně z mlýna za r. 1611 a 1612. Reprofoto Jiří Slavík.

12. In krasném plyní žana
Maglawa d. l. a. b. c.

Společenská rada žana v plyní a d.
v plyní žana v plyní a d.
v plyní žana v plyní a d.
v plyní žana v plyní a d. 10. gr

Summa

24 β 4i gr: 1/2 dr
v plyní žana v plyní a d.

Vydání a klad na
mlecn obecní v plyní a d.
Letabane 1 8 11

13. In krasném plyní žana
Plyní a d. l. a. b. c.
v plyní žana v plyní a d.
v plyní žana v plyní a d. 5. β

14. In krasném plyní žana
Plyní a d. l. a. b. c.
v plyní žana v plyní a d.
v plyní žana v plyní a d. 42. gr

15. In krasném plyní žana
Plyní a d. l. a. b. c.
v plyní žana v plyní a d.
v plyní žana v plyní a d. 18. gr:

Par

6 β mif

3 dr

Obr. 4 SOKA Náchod, AM Náchod. Vydání na mlýn r. 1611.
Reprofoto Jiří Slavík.

Obr. 5 SOKA Náchod, AM Náchod. Vydání za železo, za pilu, pilari a peněžitý úrok z mlýna r. 1662. Reprofoto Jiří Slavík.

Wydaní Beněškých radú na Bi
 lu ana Mlápn Dřevní v Dřevcově na Věsticích Potřebný.

Leta Paně 1618.

I.

Na Purgtmáštvi Pana Jana Wydry.

Jaráceno Dřevcovi z Dřeva Dřevce a Dřevcovi
 Křile Dano mi žáně = 8 gr.

Jaráceno Dřevce Dřevcovi z Dřeva Dřevce a Dřevcovi
 Křile Dano mi žáně = 22 gr 4 gr.

Patřobovi a Jamantovi Dano na Dřivo v Dřevcově
 na Dřevcově v Dřevcově = 50 gr

Dano Dřevcovi z Dřevcovi Dřevce Křile Dano mi žáně = 1 gr

II.

Na Purgtmáštvi Pana Sindricha Křepčáka.

Patřobovi a Jamantovi Dano na Dřivo v Dřevcově
 Dřevcov Křile Dano mi = 1 / 30 gr.

III.

Na Purgtmáštvi Pana Mlácslava Špatý.

Patřobovi a Jamantovi Dřevcovi Dano na Dřivo v Dřevcově
 mléčce Dřevcov Křile Dano mi = 3 gr.

Mlýnské Dano Patřobovi a Jamantovi na Dřivo v Dřevcově
 Dřevcov Křile Dano mi = 2 / 30 gr.

IV.

Na Purgtmáštvi Pana Petra Klamperný.

Patřobovi a Jamantovi Dano na Dřivo v Dřevcově
 Mlýnské Dřevcov Křile = 5 / 30 gr.

ars
 15 / 37 gr 4 gr.

Obr. 6 SOKA Náchod, AM Náchod. Náklad na pilu a mlýn r. 1618.
 Reprofoto Jiří Slavík.

K historii mlýna v Brně–Cacovicích

David Merta, Jiří Merta, Ondřej Merta

Cacovický mlýn je v současné době společně s názvem jedné z brněnských ulic a několika názvy pomístními jedinou připomínkou zaniklé středověké osady, jež se nalézala na nynějším katastru brněnské městské části Maloměřice–Obřany.

Historie Cacovického mlýna

Zaniklá ves Cacovice má velmi starou tradici, neboť je poprvé písemnými prameny zmíněna k roku 1104 (jedná se však o falzum z konce 12. století). Od roku 1325 patřil spolu se zaniklou vsí Cacovice ženskému cisterciáckému klášteři Králové na Starém Brně, a to až do jeho zrušení roku 1781. Z tohoto několik století trvajících klášterního vlastnictví se zachovala řada listin dokládající jména nájemců mlýna, například k roku 1349 je doložen Konrád ze Šumic se ženou Eliškou s právem užívání mlýna do Konrádovy smrti. O provozu mlýna se dočteme v nařízení o revizi 11 mlýnů v Brně a jeho okolí z roku 1466. Roku 1514 se soudil mlynář Kašpar z Ivančic s abatýší kláštera Králové Johankou o 3250 kop grošů za mlýn v Cacovicích po svém nebohém bratru Thomanovi. Neznáme však stavební podobu mlýna, který měl být v určitém období vybaven až 12 vodními koly. Roku 1610 měl být podle zápisu z obřanské fary mlýn přestavěn (snad po povodni). Z rukou nájemců byl mlýn vykoupen roku 1662 zpět do správy kláštera. Náboženský fond jej spravoval do roku 1825, kdy jej prodal do soukromých rukou. Vystřídala se řada majitelů, po knížeti Alexandru Schönberg–Hohenstein, např. rodina Kotowetz (též Kotoviců) a roku 1884 Ferdinand Frank. Ten mlýn radikálně přestavěl, instaloval Girardovu turbínu (údajně jednu z prvních na Moravě) a zřídil zde v roce 1907 také elektrárnu. Od roku 1916 je novým majitelem Antonín Ženožička. Ten zde instaloval v letech 1918–1919 novou vodní turbínu – dvojčítou horizontální turbínu Franciovu o výkonu 154 HP, posílenou roku 1921 instalací parního stroje firmy Breitfeld a Daněk o výkonu 250 HP a generátorem fy Kolben o napětí 3500 V. Roku 1926 se majitelem mlýna stala Moravská banka, od níž jej zakoupil Adolf Hynek.

V tomto období tvořila vlastní mlýn dvojice čtyřpodlažních budov stojících na obou březích náhonu spojená turbínovým domkem s nástavbou umožňující komunikaci mezi oběma budovami. Na severním štítu levobřežní stavby byl umístěn kamenný reliéf dvojice lvů nesoucích erb s palečným kolem a kypřicí. V areálu se též nacházela restaurace, nejdříve jako součást budovy stojící na pravém břehu náhonu, později jako samostatná budova stojící uprostřed zahrady.

Provoz mlýna i elektrárny (nyní však pouze pro podnikovou spotřebu) byl udržován v chodu i v pouňorovém období. Kapacita mlýna byla zvýšena z denních 25 tun až na 120 tun obilí a bývalý majitel p. Hynek zůstával ve mlýně po určitou dobu jako vedoucí provozu. Novou dominantou areálu mlýna i okolí se stala sestava obilních sil vystavěných v prostoru bývalé zahrady v zákrutu náhonu.

25. dubna 1981 však mlýn (ač cíl cvičení požárníků z nedalekých Husovic a Obřan) vyhořel a při požáru zcela zanikla budova vlastního mlýna stojící na levém břehu vodního náhonu souběžně s jeho tokem. Technické muzeum v Brně získalo z požárem zničené budovy snesený erb, který byl následně (po doplnění novotvary tvořenými písmeny TM a letopočtem 1512) umístěn na objektu vodního mlýna ve Slupi. Na pravém břehu náhonu stojící čtyřpodlažní sklad meliva, mouky a krmných směsí požár také poškodil – v současnosti je však opraven a využíván. Na konci minulého století byla snesena obilní sila a na jejich místě vyrostl průmyslový objekt.

Turbína je umístěna v přízemní budově postavené nad náhonem původně mezi oběma hlavními budovami mlýna – mlýn byl po poslední přestavbě vystavěn na půdorysu písmene U otevřeného proti proudu náhonu. Budova malé vodní elektrárny je v současnosti plochostropá, opatřena dvěma manipulačními vraty. Uvnitř se nachází dvojčítá Francisova horizontální turbína o hltnosti 4,5m³/s s výkonem 75 kW pohánějící asynchronní elektromotor. Turbína pracující se spádem 3,3 m je vybavena regulátorem otáček firmy ČKD. Ani Francisova turbína, ani regulátor otáček nejsou vybaveny výrobními štítky, nelze proto určit přesný typ zařízení a rok jejich výroby. I prostory elektrárny poničil požár, k obnovení provozu MVE došlo v roce 1983, vyrobená elektrická energie je dodávána do veřejné sítě.

Část objektů bývalého mlýna pronajímá majitel Miloslav Hynek ke skladovacím účelům.

Objekt, který ve své současné podobě nemá z historického či památkového pohledu přílišnou hodnotu, je zajímavým příkladem kontinuálního využívání od období středověku až po současnost.

Jez Cacovického mlýna

Při stavbě čistící stanice odpadních vod v Brně–Obřanech při hřišti Sokola Obřany, ulice Zlatníky, byla na počátku roku 2005 zjištěna při bagrování stavební jámy dřevěná konstrukce mohutného objektu, v níž byla rozeznána část zaniklého jezu zadržující vodu pro náhon blízkého mlýna v Cacovicích. Odkrytá a vytěžená část jezu se nacházela na pravobřeží řeky Svitavy cca 50 m proti toku řeky od dnešního betonového jezu.

Řeka Svitava opouští asi 1 km severně od místa nálezu sevřené lesnaté údolí, na jejím pravém břehu se nachází vodní dílo dalšího původně středověkého mlýna, později textilní továrny firmy Essler (nakonec Mosilany – dnes mimo provoz, v provozu pouze MVE s Kaplanovou turbínou), aby byly její vody asi po 0,5 km znovu zadrženy zmíněným cacovickým jezem. Původní tok řeky, před její postupnou regulací (naposled v padesátých letech minulého století), se v těchto místech rozléval při velkých vodách do řady ramen a patrně jednoho z nich bylo využito k vybudování mlýnského náhonu. Vodního toku Svitavy bylo využíváno do poloviny 19. století k plavení stavebního, hlavně však palivového dříví z liechtenštejnských lesů pro potřeby blízkého Brna. Některé úseky jejího toku, které se nacházely v blízkosti nově budované železniční trati Brno–Česká Třebová byly ve čtyřicátých letech 19. století regulovány.

Těsně při splavu byla na pravé straně náhonu někdy v 17. století vystavěna dnes beze stopy zaniklá soukenická valcha, při ústí náhonu do Svitavy byl zřízen na pravobřeží kotlářský měděný hamr uváděný k roku 1545. V roce 1565 byl tzv. Kupferhammer

v držení Kašpara Krebse, který měl přispívat cacovskému mlynáři na udržování stavu (tj. jezu) jednou třetinou nákladů. Později tento objekt sloužil jako koželužna. Těsně před vyústěním náhonu zpět do Svitavy do něj byl 2,8 km dlouhou podzemní štolou převeden v devadesátých letech minulého století tok říčky Ponávky. Pod ústím náhonu plyne Svitava ještě necelý 1 km svým přirozeným korytem, aby byla její energie využita v dalších průmyslových objektech (bývalý mlýn, stoupa, později textilka v Husovicích; náhon zaniklého Lacinova mlýna v Brně–Židenicích a posléze tzv. Svitavský náhon při němž vznikla řada textilních továren při předměstské ulici Cejlu a dalších podniků, vytvářejících spolu s podobnými podniky na dalším brněnském tzv. Svrateckém náhonu na Starém Brně od konce 18. století základ brněnského průmyslu.

K stavebnímu vývoji původního dřevěného splavu lze vztáhnout některé údaje známé z archívních pramenů, nepokrývají však celou dobu trvání vodního díla. Nejstarší údaj je nařízení a zpráva o obhlídce všech mlýnů a náhonů v okolí města Brna, svolané z příkazu podkomořího Karla z Vlašimě, k níž došlo ve dnech 10. až 12. července 1466. Obhlídku provedlo 21 mlynářských mistrů z Brna a okolí, kteří prohlédli celkem 11 mlýnů a jejich vodních děl. Předmětem obhlídky byla stížnost na převážně špatný stav náhonů. Opravy měly být provedeny do 10. a vyčištění břehů do 24. srpna. V zápisu je výslovná zmínka o cacovickém mlynáři: „*ten komu patří půda, má opravit všechny břehy a všechno vyramovat a vyčistit až na starý základ, počínaje na kartouzském břehu nad stavem* [tj. pravobřeží náhonu patřící ke katastru Obřan náležejících k panství kláštera v Brně–Králově Poli], *poněvadž voda teče dolů na mlýn. Z druhé strany na půdě Ondřeje mlynáře z Králově kláštera od Ondřejovy zahrady až ke stavu* [tj. jezu], *mají být opraveny škody a všechno vyramováno a vyčištěno až na starý základ*“ [tedy má být vyčištěn a upraveny břehy náhonu od splavu po mlýn].

Patrně velká voda roku 1610 poškodila vodní dílo a mlýn, stejně jako mlýn v blízkých Obřanech. Tato živelná pohroma si vyžádala stavbu nového jezu, na nějž narazily zemní práce a jehož část byla bagrováním zničena. Po zániku tohoto jezu byla stavba nového jezu posunuta asi o 50 m po proudu Svitavy. Nově postavený jez však byl poničen velkou vodou roku 1830 a jeho dřevěná konstrukce byla proto obnovena. Dřevěný jez existoval do povodně po Vánocích roku 1902. V roce 1903 byla vystavěna nová betonová stavba brněnskou firmou J. Plachetka, jak bylo zřejmé z kaligrafického nápisu, provedeného intarzií barevným cementem do límce splavu (tzv. okřídli), dříve než byl nápis necitlivě překryt vrstvou betonu při poslední opravě splavu před asi 15 lety. Nově vystavěný jez (místními zvaný Splav) má výšku 3,2 m, šířka jeho přepadu je 44,40 m a dodává vodu do náhonu dlouhého 755 m. Pod stavbou betonového jezu zmizely doklady starších fází existence dřevěné konstrukce. Je známo pouze nezřetelné vyobrazení protrženého jezu „*způsobené dřenicí ledů*“, před jeho opravou, otištěné v publikaci Z šalandy Cacovického mlýna (A. Frank 1936), přetištěné z denního tisku. V této útlé knížce je krátký úvod o historii mlýna a cenné poznámky vztahující se jak k užití mlýnské technologii, vybavení mlýna a geografii jeho polohy, tak k průběhu náhonu a vůbec okolí mlýna a dvora při něm. Zánik dřevěného jezu byl komentován v dobovém tisku: „*Starý provaný dřevěný kolos s jeho dřevěnými okřídli, těžkými staletými dubovými pouchy, články a pilotami, s tou spoustou silných fošen jednotlivých beden, učiní místo svému druhu z doby přítomné – z betonu.*“

Dřevěná konstrukce původního jezu se nacházela pod asi 2 m mocnou vrstvou navezené zeminy severní části fotbalového hřiště Sokola Obřany, které opouštěla kosým

úhlem k levému břehu řeky. Pod svrchní vrstvou ležela další asi 2,5 m mocná vrstva, v níž se nacházely části konstrukce jezu. Jednalo se o mohutné přitesané trámce a piloty postupně vylamované bagrem a provizorně ukládané na skládku a kameny vyplňující dřevěné komory. Podloží této vrstvy tvořily štěrky a písky, případně valouny původního koryta řeky. Zemní práce probíhaly v zimních měsících roku 2005, stavební jáma byla zaplavena, proto došlo pouze k pořízení fotografické dokumentace jejich průběhu ve snaze zjistit způsob konstrukce technického díla. Později byla provedeno změření všech vytěžených dřevěných částí, odebrány železné hřeby, kramle, případně další zlomky stavebních želez. Část pilotů s technickými detaily spojů konstrukce byla deponována, stejně jako kovové části, v Technickém muzeu v Brně. Z dřevěných částí konstrukce byly odebrány vzorky pro dendrochronologické určení stáří konstrukce splavu. Určení provedl Ing. Michal Rybníček z Dendrochronologické laboratoře Ústavu nauky o dřevě Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně. Bylo zjištěno, že rám, nebo rošt vodorovně uložené konstrukce, byl tvořen z hrubě otesaných jedlových trámců. Jedle byly skáceny v rozmezí let 1610 až do léta roku 1614. Svislé trámce a horní část komorové konstrukce jezu byly přitesány z dubu. Tyto části splavu byly mladší o řadu let a byly výsledkem oprav, které proběhly ve dvou etapách a to po roce 1679 a 1715.

Pro podrobné stanovení konstrukce původního jezu nebyla získána autentická dokumentace, je znám pouze plán datovaný do roku 1813 zachycující jez již pravděpodobně na současném místě. Pouze srovnáním výkresů jiných vodních děl s polními náčrtý pořízenými během stavebních prací a detailními výkresy vytěžených částí splavu, případně zhotovením modelu pro expoziční účely muzea se snad podaří získat podobu tohoto bezesporu zajímavého, částečně uchovaného a posléze zničeného technického zařízení, jehož část je patrně dosud zachována bezprostředně při pravém břehu řeky Svítavy.

Vysvětlivky z knihy Antonína Franka Z šalandy Cacovického mlýna mající vztah k vodnímu dílu a ke konstrukci jezu. Text je ponechán v původním znění a s původním označením:

- 1/ Stavidla na náhoně slouží k vpouštění vody z řeky do náhonu.
- 2/ Náhon je uměle vyhloubené koryto pro svádění vody z řeky na mlýn.
- 3/ Pouch stavidla je silný dubový trám, jenž, načepován jsa na vrchní konce taktěž dubových sloupů, tyto spojuje. Mezi sloupy v drážkách uloženo je stavidlo, opatřené táhlem.
- 4/ Dřevěná bedněň břehu u stavidel sestávají z pilot, zaražených po obou březích nad i pod stavidly, spojených přibítymi na ně fošnami. Bedněň provádí se na takovou vzdálenost, aby voda nemohla si cestu kol stavidel prorvat.
- 15/ Zbraň jest např. zbraň ledová, zbraň dřevěná, zbraň před mlýnskými koly neb turbínou. Je to opatření proti vniknutí ledových krů z řeky do náhonu, dále proti vniknutí větších předmětů, jako větví, listů nebo tříště do vodního motoru.
- 16/ Zbraň ledová staví se tam, kde vtéká potřebný proud vody z řeky do náhonu. Je to několik silných dubových pilot, spojených nahoře dubovým pouchem. Krom toho spojeny jsou ještě dvěma i více řadami vodorovně uložených břeven. Zbraň dřevěná staví se v náhoně před mlýnem. Je to silný dubový pouch, spojující pilotu na jednom, s pilotou na druhém břehu a to v nevelké vzdálenosti (podle mohutnosti přítoku) pod hladinou. Přes pouch položena jsou šikmo do náhonu proti toku vody břevna, oby-

- čejně modřínová, zaražená zčásti do dna. Na nich zachycují se větší předměty, např. větve aj.
- 17/ Zbraň železná – před vtokem vody na vodní motor, turbinu, neb vodní kola, sestává z plochých tyčí železných, nahoře i dole spolu spojených, umístěných podobně jako břevna dřevěné zbraně, však hustě vedle sebe, aby nemohly vniknouti do motoru různé předměty, jako větve a různé menší předměty, listí, tříšť (tyto aspoň ne ve větším množství).
 - 18/ Jalové stavidlo slouží k vypouštění přebytečné vody, které není potřebí k pohonu vodního motoru, zvláštním korytem pod mlýn. Tam spojuje se s vodou od motoru.
 - 20/ Zbraň ledová staví se přes náhon.
 - 21/ Okřídílí je zabezpečení obou břehů u splavu na způsob bednění břehů u stavidel, obyčejně z betonu.
 - 22/ Bedno jest bednění splavu samého, je-li tento dřevěný.
 - 23/ Články. Jedna řada pilot, pouchem opatřená, spojena je s druhou, rovnoběžně s ní zaraženou řadou pilot, taktéž pouchem opatřenou, od místa k místu tzv. články, tj. kratšími dubovými trámkami.
 - 24/ Pouch u splavu je silný dubový trám, která načepován jsou na horní konce hlavních dubových pilot, napříč přes řečiště do země zaražených, tyto spojuje. Je jich tím více, čím větší počet splavových beden.
 - 25/ Korunní pouch – jest pouch hlavní, jde napříč přes řeku a tvoří nejvyšší hranu splavového tělesa.
 - 26/ Odháňka buduje se na konci okřídílí pod splavem, aby velká voda půdu za okřídílím, kde toto pod splavem končí, nevybrala.
 - 28/ Jalová, též divoká řeka je ona, která nejde do náhonu, nýbrž přes splav a spojuje se pod mlýnem (i pod vícero mlýny, pilami etc.) s vodou náhonu až zase k místu, kde část její vtéká do náhonu dalšího atd.
 - 29/ Beran dřevěný, ruční, pro 4–6 mužů na zarážení slabších a kratších pilot. Železným, vážícím několik centů, pro 20 a více mužů, zaráží se piloty silné, dlouhé, obyčejně dubové.
 - 30/ Tzv. štět jsou kratší a slabší piloty z měkkého dřeva, které se zaráží jedna vedle druhé v řadě mezi hlavními pilotami dubovými jednotlivých beden splavu, aby jíl, štěrky, lomový kámen nemohly býti se strany pod splavem vodou vyplaveny. Až se jednotlivá pole zavezou, vydláždí a zabeďní se silnými fošnami.
 - 31/ Bota – aby piloty, zvláště dubové, hlavní, vnikly do předepsané hloubky a to lehčeji, opatřují se v terrainu kamenitějším, tvrdším, dole na hrotě, špičatou masivní železnou botou, která se na hrot připevní hřebíky.
 - 37/ Jímka – přehrada z dvojité stěny pilotek a desek zhotovená, naplněná jílem, pěchy pečlivě udusaným. Výška i šířka jímky řídí se podle důležitosti oprav splavu i možného vzduť vodní hladiny povodní.
 - 39/ Nárožníky – až i půl metru dlouhé, přiměřeně silné hřeby z kujného železa pro potřeby na splavě, stavidlech, okřídílí etc.

Prameny:

Moravský zemský archív, fond D 11 – sbírka katastrálních map

Moravský zemský archiv, fond B 18 – Provinční stavební ředitelství
<http://calla.ecn.cz/atlas/detail.php?id=805> (Atlas zařízení využívajících obnovitelné zdroje energie)

Literatura:

Číhal, B.: *Cacovice – Cácy*, kopie rukopisu, doprovodná dokumentace sbírkového oboru 09.20 – potravinářské stroje, vodní mlýny, Technické muzeum v Brně

Frank, A.: *Ze šalandy cacovského mlýna*, Brno 1936.

Jordánková, H.: *K brněnským mlýnům*, nepublikovaný rukopis.

Jordánková, H. – Merta, D. – Merta, J. – Merta, O. – Rybníček, M.: *Torzo vodního díla Cacovického mlýna na předměstí Brna*, In: *Archeologia technica* 17, TMB 2006. s. 75–84.

kolektiv: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, I. díl – oborové úvody, A–G. Praha.

Kubín, M. a kolektiv: *Rozvoj energetiky jižní Moravy*. Brno 1993.

Kuča, K.: *Brno, vývoj města, předměstí a připojených vesnic*, Praha–Brno 2000.

Luňák, J.: *Naše mlýny v proměnách času*. Brno 1997.

Merta, J.: *Torzo vodního díla Cacovického mlýna na předměstí Brna*, In: *Stavební listy* 4/2006. s. 18–19.

Rybníček, M.: *Datování vzorků dřev ze splavu cacovického mlýna*, zpráva, Dendrochronologická laboratoř Ústavu nauky o dřevě, MZLÚ Brno, 2005.

Schener, J. G.: *Praktischer Wehrbau* 3, Lipsko 1800

Slavík, F. A.: *Vlastivěda moravská, Brněnský okres*, Brno 1897.

Příspěvek *Torzo vodního díla Cacovického mlýna na předměstí Brna* autorů H. Jordánkové, D. Merty, J. Merty, O. Merty a M. Rybníčka publikovaný ve sborníku *Archeologia technica* 17 je možné najít ve formátu PDF na adrese <http://www.starahut.com/AT/at17/10%20Cacovice.pdf>

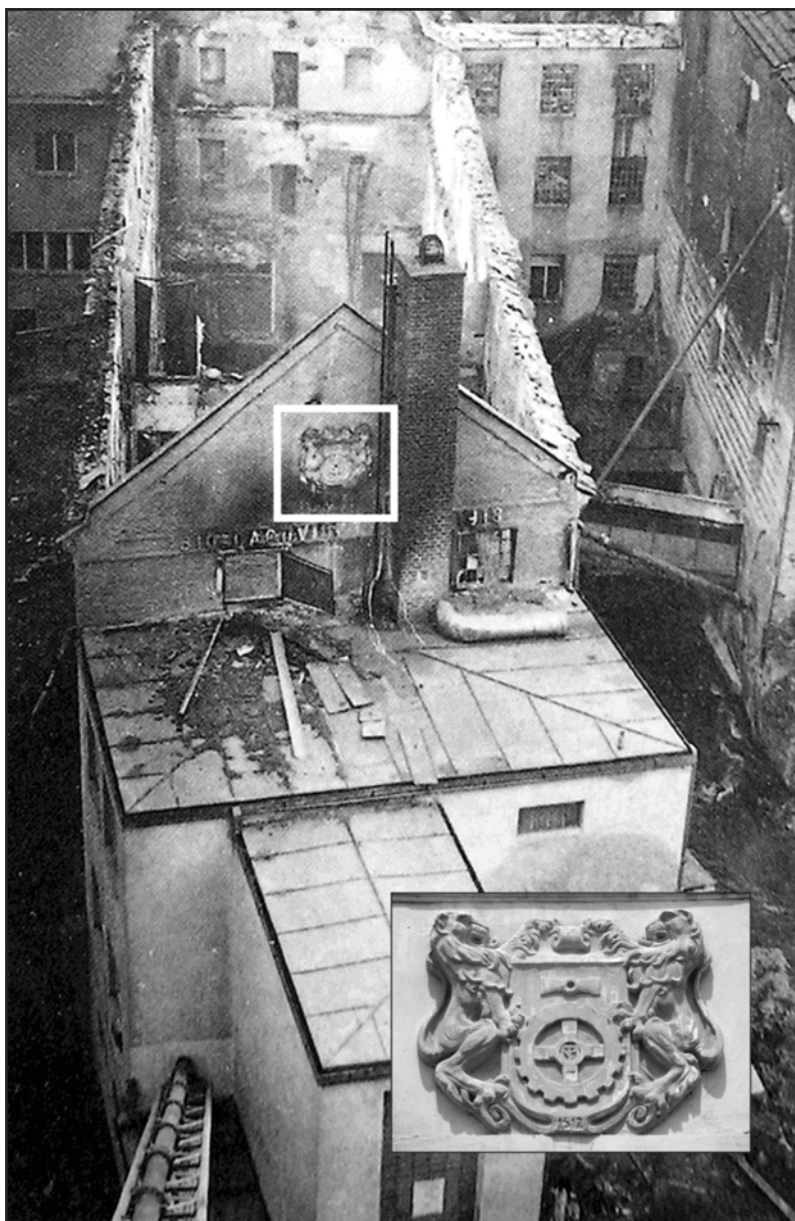
Obr. 1 Prostor Cacovického ostrova na katastrální mapě Maloměřic z roku 1826. Vloženy jsou části katastrální mapy Husovic zachycující části mlýna na pravém břehu náhonu a prostor měděného hamru. Valcha nacházející se nejvýše na toku náhonu je vybavena dvojicí vodních kol, mlýn je vyobrazen s dřevěnou lednicí a jedním vodním kolem mimo ni při pravém běhu, v areálu bývalého měděného hamru se již vodní kola nenachází.
Moravský zemský archiv, fond 11, mapa č. 1445.

Obr. 2 Cacovický mlýn před přestavbou v osmdesátých letech 19. století realizovanou novým majitelem Ferdinandem Frankem.
Slavík, F. A.: *Vlastivěda moravská, Brněnský okres*, Brno 1897.

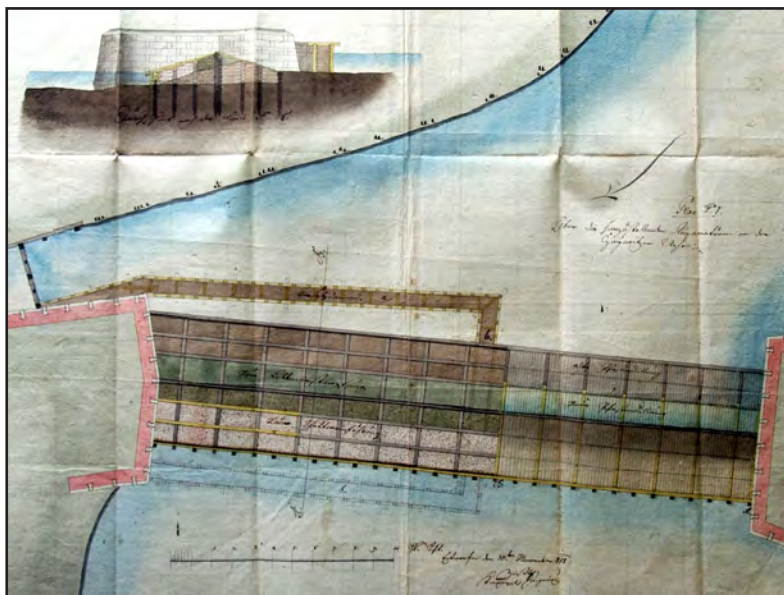
Obr. 3 Cacovický mlýn v roce 1911.
Frank, A.: *Ze šalandy cacovského mlýna*, Brno 1936.

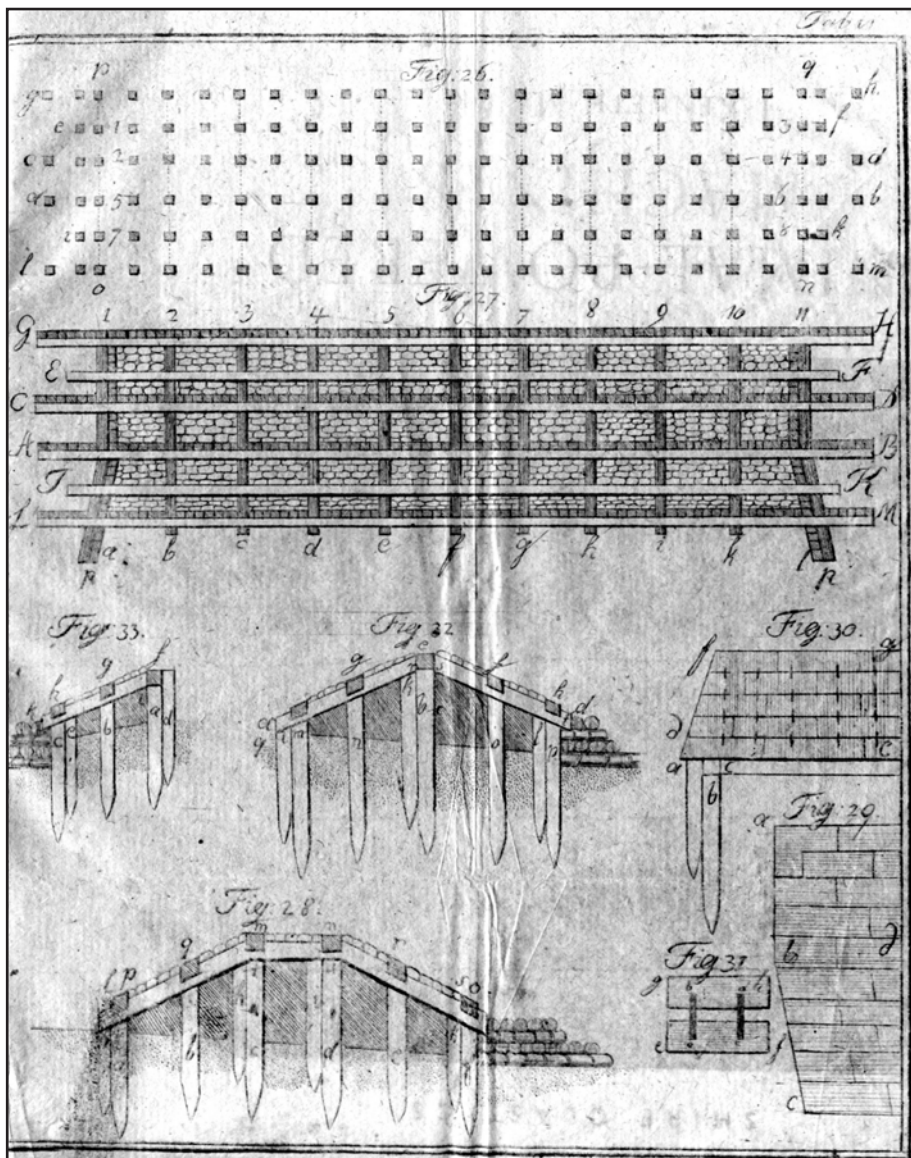
Obr. 4 Budova mlýna po požáru 25. dubna 1981 na záběru zhotoveném z obilního síla, vyznačeno původní umístění mlynářského erbu neseného dvojicí lvů, nyní umístěného na objektu vodního mlýna ve Slupci (vložený obr.).
Archiv Technického muzea v Brně, vložené foto Ondřej Merta, 2005.

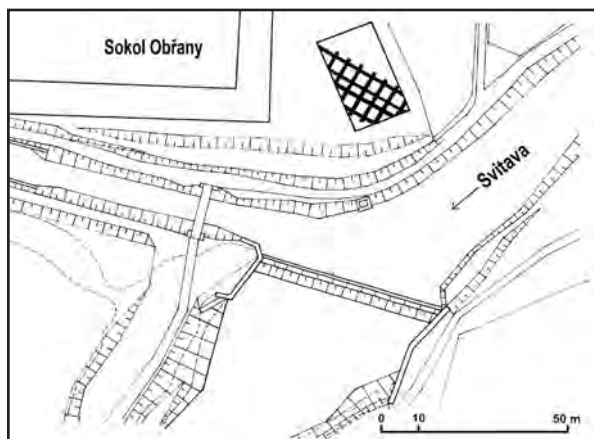
Obr. 5 Současný stav budov Cacovického mlýna, vlevo budova skladu, k ní přiléhá přízemní budova malé vodní elektrárny vystavěná nad náhonem, pohled od jihu. Foto Ondřej Merta, 2005.

Obr. 6 Jez Cacovického mlýna se stavební jámkou, plán z roku 1813. Moravský zemský archiv, B18, inv. č. 928, č. j. 108.

Obr. 7 Vyobrazení konstrukce jezu v odborné literatuře z přelomu 18. a 19. století.
Schener, J. G.: *Praktischer Wehrbau* 3, Lipsko 1800, tabule VI.

Obr. 8 Situace torza původního splavu, délka koruny současného splavu činí 44,4 m. Kresba Jiří Merta.

Obr. 9 Stavební jáma čističky odpadních vod v Brně–Obřanech, viditelné jsou dřevěné relikvy jezu i kamení vyplňující konstrukci jezu. Detaily některých dřevěných konstrukčních prvků.
Foto David Merta, 2005.

Obr. 10 Fotomapa Cacovického ostrova, 1 – stavebními pracemi zachycená část staršího jezu, 2 – předpokládaný průběh staršího jezu, 3 – předpokládaný průběh mlýnského náhonu v období existence staršího jezu, 4 – současný jez, 5 – poloha valchy, 6 – prostor Cacovického dvora, 7 – Cacovický mlýn, 8 – ústí 2,8 km dlouhé štoly vedoucí vodu říčky Ponávky, 9 – areál bývalého měděného hamru, později koželužny. Podklad – www.mapy.cz, úprava Ondřej Merta.

Mlýn Týniště čp. 28 s pilou a lisovnou oleje – nové objevy, příprava a realizace rekonstrukce

František Ledvinka

Jižně od Zubnic, s přesahem do katastrů sousedních obcí, vzniká při zubnickém skanzenu dvacetihektarový areál budoucího ekomuzea. Díky své členitosti a izolovanosti je jeho lokalita téměř neporušená negativními civilizačními vlivy. Protéká jím Luční potok, při kterém v minulosti stávalo až dvacet mlýnů, z čehož jejich největší koncentrace bývala právě zde (pět vodních staveb na délce necelého jeden a půl kilometru potoka). Především objekty bývalých vodních mlýnů a jejich náhonů toto území předurčují jako ideální k rozšíření skanzenu. Byla již dokončena rekonstrukce a zpřístupnění jednoho z nejmladších a nejmenších mlýnů - Týniště čp. 27 a v současné době vrcholí práce na rekonstrukci mlýna Týniště čp. 28, který oproti předchozímu patřil k nejstarším a největším na Lučním potoce.

Mlýn Týniště čp. 28, zvaný též Schelmühle, je poprvé připomínán v roce 1628, kdy jej Šimon Klein koupil od svého bratra.¹ Další důležitý údaj je z roku 1710, se zmínkou o pile a lisovně oleje.² V roce 1838 postihl tento komplex vodních staveb požár, způsobený pravděpodobně při sušení v lisovně oleje.³ I když nevíme, zda byl požárem poškozen i mlýn, je na mapě Stablního katastru z roku 1843 jako jediný ze všech okolních mlýnů zakreslen již červeně, z čehož lze předpokládat, že mohl být krátce po požáru přestavěn a zvětšen především o zděnou obytnou část. Pila s lisovnou oleje na mapě zakreslena není, protože z nich po požáru zbylo asi jen suterénní zdivo. Jejich plocha, přesně odpovídající obvodovým zdem, je však zakreslena jako samostatná stavební parcela s vlastním číslem.

Ve vodních knihách pro Luční potok se dozvídáme, že Wenzl Gaudek žádá v roce 1851 litoměřické hejtmanství o povolení znovu postavit vodní pilu s olejnou.⁴ Součástí žádosti je i unikátní stavební výkres objektu pily a olejny, včetně strojního vybavení. Další konkrétní zprávy o technologickém vývoji tohoto komplexu vodních staveb jsou až v příloze vodní knihy z roku 1924.⁵ Zevrubně je tu popsáno celé vodní hospodářství včetně náhonu. Na výkrese v příloze je vodní kolo pily s obdviuhodným průměrem 5,8 m, který však příliš nekoresponduje s dosud odkrytou lednicí a bude potvrzen až po celkovém vybrání zásypu. Voda z nádrže náhonu tekla na vantroky dřevěnou trubkou opatřenou nahoře na návodní straně otvorem, do kterého zapadal dřevěný svislý čep k regulaci a zastavení přívodu. Vantroky vedly přes celou lednici až nad odtokový kanál. Skloпка na dně vantrok vytvářela při otevření stavítka, takže voda tekla otvorem přímo na kolo. Při tomto popisu se o vodním kole stoupy pro lisovnu zápis nezmiňuje a je více než pravděpodobné, že lisovna byla již nefunkční v poslední třetině 19. století a její zařízení postupně odstraněno, včetně druhých vantrok vedoucích na zadní kolo stoupy. Z plánu z roku 1851 je vidět, že každé z vodních kol, jak pily, tak lisovny, byly v jiné příčné ose a v náznaku jsou proto zakresleny dvoje vantroky těsně vedle sebe. Poslední zápis z vodní knihy se dále zmiňuje o jednoduché pile (katru) a rozmítací okružní pile. V době zápisu ještě existovalo ve vedlejší lednici vodní kolo mlýna, ale již bez vantrok. Majitelka mlýna se ještě nevzdává práva provoz mlýna obnovit, což se jí ale již nepodařilo uplatnit. Poslední písemná zmínka o pile je v Seznamu a mapě vodních děl Republiky československé z roku 1930, kdy

je uváděna již jen pila s kolem na horní vodu a spádem 5,15 m, což je opět v rozporu s posledním zápisem z vodní knihy, udávajícím průměr vodního kola 5,8 m.

Při poválečné výměně obyvatelstva v pohraničí byl tento komplex vodních staveb předán dosídlencům již jen jako zemědělské hospodářství. Údajně se tu krátce po válce ještě trochu neoficiálně řezalo.⁶ Po odchodu dosídlenců v roce 1953 nebyl objekt znovu obsazen, pouze dvě rodiny v přilehlém obytném domě žily dál. Mlýn s lednicí a pilou pravděpodobně pak obyvatelům přilehlé části Zubrnice sloužil pro skládku popele a odpadků. V souvislosti s dokončením stavby posledního kravína místního JZD byl v roce 1968 poblíž zřízen vrt s vodárenským čerpadlem a vytýčené vodárenské pásmo v sobě zahrnuje i bývalý mlýnský komplex včetně obytného stavení, které musely být proto zbořeny a zavezeny.

Po zpřístupnění rekonstruovaného mlýna Týniště čp. 27 se naskytla možnost umístit ve skanzenu další objekt, roubený vodní mlýn z nedaleké Homole čp. 17 a vybráno pro něj bylo místo po zbořeném mlýnu Týniště čp. 28. Průzkumem a následným plošným odkrýváním jsme našli téměř neporušené zdi suterénní části mlýna se dvěma sklepy a lednicí, později také suterénní zdi pily s lisovnou oleje včetně obrovské lednice pro dvě vodní kola. Velká lednice pily s olejnou byla propojena vstupním otvorem se sousední lednicí mlýna. Mlýnská lednice nebyla zastřešená, kdežto velká lednice pily s olejnou byla součástí celého komplexu této stavby, pod jedinou sedlovou střechou. Neobvyklý byl i šikmý sestup zářezem (šjíjí) podél návodní stěny mlýnice do lednice pily, čímž byly obě lednice přístupny zvenku.

Naštěstí rozměry vykopané mlýnice s lednicí téměř odpovídaly potřebám transferovaného mlýna a nemuselo být zasahováno do dispozic i hmoty původního zdiva. Došlo k unikátnímu spojení transferované památky s podstatnou částí stávajícího historického objektu, čímž se hodnoty obou památek znásobily. Protože transferovaný objekt je kratší, byl vestavěn pouze nový základ pod jeho severní štítovou stěnu. Zbýlý základ po zděném objektu obytné části, z období po požáru, bude zachován, dozděn a využit pro podezdívku oplocení předzahrádky. Z dochovaných dvou sklepů leží novější pod plánovanou předzahrádkou (bude patřičně zaizolován proti vodě). Starší sklep, ještě z původní zástavby, je v prostoru budovy transferovaného mlýna. Také muselo dojít ke změně přístupu do sklepa, protože původní schodiště ústilo v prostoru dnešní světnice. Nový vchod byl proražen z mlýnice, což kopíruje situaci ze sousedního mlýna Týniště čp. 27. Původní schodiště do sklepů bylo zachováno, jen zakryto zásypem a vchod zazděn cihlou.

Do tohoto mlýna jsme ještě před montáží krovu střechy osadili velké části technologického zařízení uměleckého mlýna získané z Hamrů u Hlinska (CR). Vzhledem k menší ploše mlýnice transferovaného objektu proti původní skutečnosti z Hamrů i pro vytvoření bezpečného návštěvnického okruhu v prostoru složité technologie s pohyblivými se řemenicemi a transmisemi, bylo poměrně složité vytvořit nové funkční a logické uspořádání jednotlivých prvků. Mlýn Týniště čp. 28 bude po dokončení navazovat na sousední mlýn, prezentující staré historické složení, zatímco zde bude k vidění další vývoj a pokrok mlýnářské technologie. Rekonstrukce uměleckého mlýna je velmi náročný úkol, který dosud žádný český skanzen neřešil. Strojnímu zařízení mlýna z doby od konce 19. století do 30. let 20. století bude odpovídat i interiérová expozice obytné části s roubenými stěnami a dřevěnými stropy omítnutými na rákos, opatřenými dobovou malbou přes šablony a povrchovou elektroinstalací

na porcelánových izolátorech. Také mobiliář a další vybavení bude odpovídat dané době. Malá expozice v patře ukáže počátky elektrifikace vesnic a další malá expozice vývoj obou mlýnů i ukázkou vykopaných artefaktů z našeho postindustriálního archeologického výzkumu.

Projektová dokumentace na stavební část včetně transferu je od Ing. arch. Petra Dostála, projekt na technologickou část mlýna a řízení demontáže i vlastní rekonstrukce zajišťuje Tomáš Ledvinka. Stavba je prováděna dodavatelsky, kromě postindustriálního archeologického výzkumu, vymazávání spár roubení mazaninou a rekonstrukce mlynářské technologie. Na výkopových pracích se podíleli dva roky též studenti nástavbového památkářského studia Stavební průmyslové školy v Děčíně a práci s hlinou zajišťují již tradičně studenti z ateliéru přírodních materiálů Fakulty užitého umění ústecké univerzity.

Při odkrývání zasypaného prostoru pily a lisovny oleje byla východní část komplexu v prostoru bývalých stoup k našemu velkému zklamání již bez jakéhokoliv zařízení i stop po původní technologii. V prostoru pily jsme našli zcela jinou situaci, neodpovídající plánu z roku 1851. Dnes se již nedá zjistit, jaká byla použita hřídel s vodním a palečným kolem. Na začátku našeho působení v Zubrnících jeden pamětník vyprávěl, že před zbořením mlýnského komplexu odtud hasiči vytahovali velké kusy železa do sběru, domnívám se, že asi i vodní a paleční kolo s hřídelí. Protože vlastní mlýn byl už od konce první světové války mimo provoz, je méně pravděpodobné, že mohl mít železnou hřídel. Hřídel vodního kola pily musela být dlouhá asi 6,8 m, protože vyžděná prohlubeň pod palečným kolem je vzdálena 3 m od zdi lednice. Rovnoběžně s hřídelí vodního kola byla ve třech ložiscích osazena 4,3 m dlouhá hřídel o průměru 10 cm, jejíž pastorek na přední části zapadal do čelních palců palečného kola. Asi uprostřed této hřídele jsou dvě mohutné železné plotny, mezi kterými byl pravděpodobně z fošen sestaven setrvačnický, který dle vyžděné prohlubně v podlaze měl průměr asi 1,8 m a šířku 0,35 m. Na konci hřídele je menší kolo (excentr) o průměru 50 cm, pro uchycení ojnice vlastní pily. Jsou v něm tři otvory v různých vzdálenostech od osy, k nastavení výšky řezu pily. Ložiska hřídele jsou uchycena do mohutných kamenných fundamentů, vytesaných z jednoho kusu, z nichž poslední u excentru byl největší (0,5 x 0,5 x 2,5 m), aby mohl pohlcovat rázy ojnice pily. Naštěstí alespoň tato hřídel byla ušetřena hasičské snaživosti, přestože byla již vyjmuta z ložisek.

Bohužel k poslední modernizaci pily není žádná archivní zpráva, takže pouze z torza konstrukce můžeme odhadnout dobu vzniku. Protože ložiska jsou ke šroubům uchyceným v kamenných fundamentech přitažena šestihrannými matkami, domnívám se, že toto zařízení je z počátku minulého století, mladší nemůže být, to by fundamenty byly již betonové.

Po dokončení a zprovoznění mlýna počítáme s plynulým navázáním rekonstrukce pily s olejnou. Pro detailní zaměření k zhotovení stavební dokumentace musí být její prostor zcela vyklizen od zásypu. K zprovoznění mlýna musí být nádržka rezervoáru vody napuštěna a tedy funkční. Z důvodu destrukce velmi poškozené návodní zdi pily, ze dvou třetin zřícené, musí následovat postupné odstraňování závalu a vyždívání zcela nové návodní zdi s patřičnými izolacemi a drenážemi, dle dokumentace statika, která je již k dispozici. Tuto práci budeme zajišťovat svépomocí, později i ve spolupráci se studenty děčínské stavební průmyslovky. Domnívám se, že nejpozději do tří let se podaří havarii odstranit, umožnit spustit mlýn a zahájit i vlastní

rekonstrukci dalších částí, již dodavatelským způsobem. Následným zprovozněním pily s olejnou budou k vidění tři funkční vodní kola vedle sebe a starý mlýn Týniště čp. 27 opodál, čímž vznikne unikátní komplex nemající v České republice obdoby. Budoucím zprovozněním dalších tří mlýnů, stojících nedaleko proti proudu, v prostoru budoucího ekomuzea se tzv. Mlýnské údolí stane jedinečnou návštěvnickou atrakcí a bude též vynikajícím technickým i památkářským počinem, odpovídajícím úrovni velkých západních technických skanzenů.

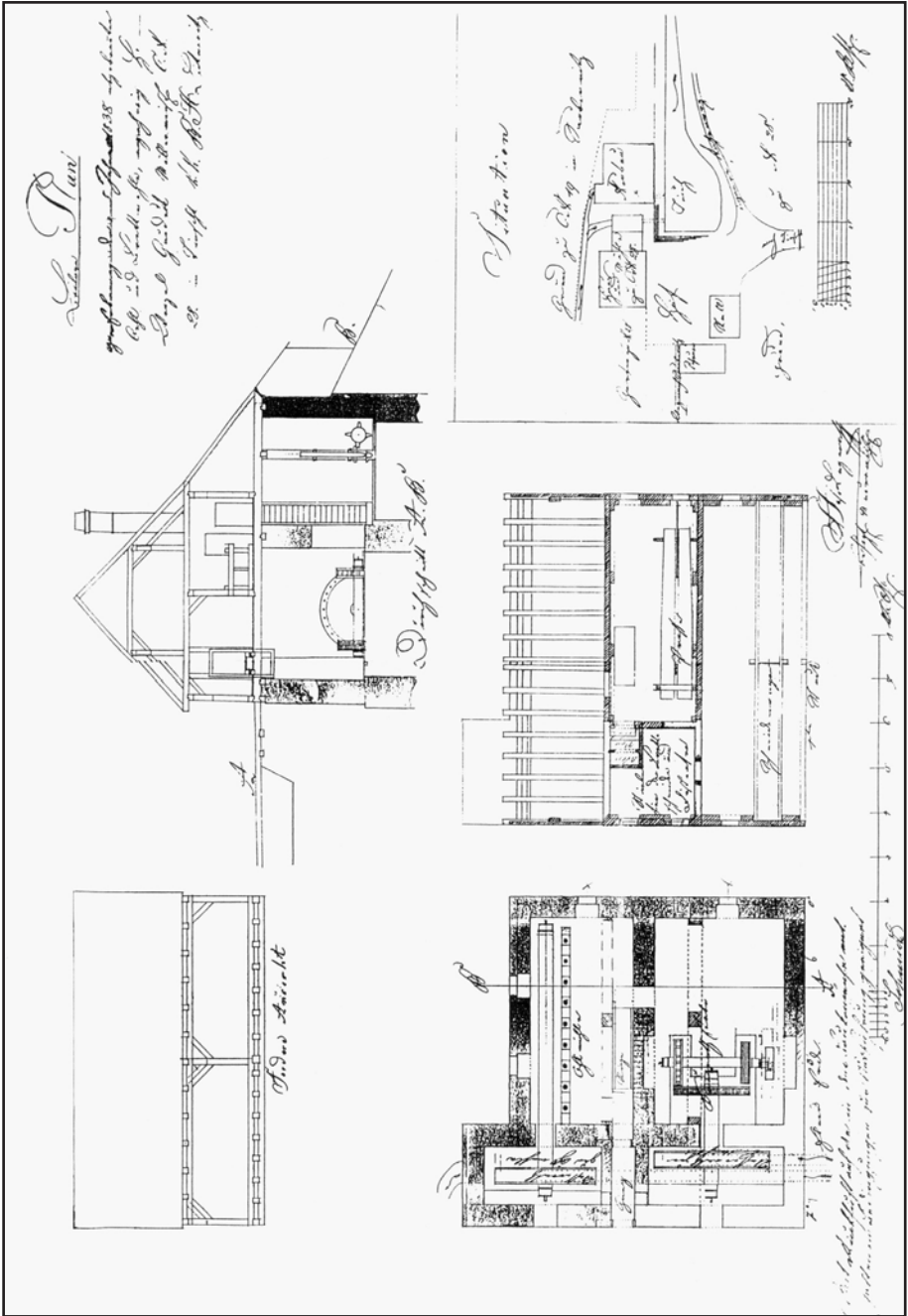
Poznámky:

- 1) Richter E.: *Die Taucherschiner Mühlen. Beiträge zur Heimatkunde des Elebetahles*, roč. 4, 1942, seš. 2, s. 150.
- 2) Dle archivní rešerše PhDr. Martina Ebela, PhD.
- 3) Dle archivní rešerše PhDr. Martina Ebela, PhD.
- 4) SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Vodní knihy s přílohami pro soudní okres Úštěk, povodí Luční potok.
- 5) SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Vodní knihy s přílohami pro soudní okres Úštěk, povodí Luční potok.
- 6) Dle vzpomínek pamětníků v první polovině 80. let 20. století.

Obr. 1 Týniště (okr. Ústí nad Labem), pila u mlýna čp. 28. Zadní část suterénu pily po sesutí návodní zdi.

Foto František Ledvinka, 2008.

Obr. 2 Plán pily s olejnou z roku 1851 mlýna čp. 28 v Týništi (okr. Ústí nad Labem). SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Vložky vodní knihy pro soudní okres Ústí, povodí Luční potok.

Obr. 3 Týniště (okr. Ústí nad Labem), pila u mlýna čp. 28. Ložiska převodové hřídele.
Foto František Ledvinka, 2008.

Obr. 4 Týniště (okr. Ústí nad Labem), pila u mlýna čp. 28. Ozubené kolo na převodové hřídeli.
Foto František Ledvinka, 2008

Obr. 5 Týniště (okr. Ústí nad Labem), pila u mlýna čp. 28. Excentr na konci hřídele.
Foto František Ledvinka, 2008.

Obr. 6 Týniště (okr. Ústí nad Labem), mlýn čp. 28. Hrubá stavba mlýna z Homole - v popředí lednice pily s olejnou, za ní lednice mlýna.
Foto František Ledvinka, 2008.

Vodní mlýn čp. 48 ve Psenicích, obec Libáň, okres Jičín

Milan Smolík

Mlýn se nachází na jižním okraji obce Psenice v soustavě bývalých mlýnů v obcích Zliv, Psenice, Křešice, Bučice. Ze všech uvedených se jedná s největší pravděpodobností o stavbu nejmladší. Mlýny ve Zlivi a Bučicích jsou upraveny pro rekreační a komerční využití, mlýn v Křešicích již neexistuje. Všechny mlýny byly propojeny společným vodním náhonem, který existuje dosud.

Náhon obtéká bývalý rybník Letkovec, který je zachycen již v Müllerově mapě Čech z roku 1720 a následně na mapách I. i II. vojenského mapování. Mapa stabilního katastru je samozřejmostí. Vodní náhon odděluje od rybníka bývalé sádky, které jsou zachovány dodnes, ačkoliv původnímu účelu již neslouží. Psenický mlýn, který je předmětem tohoto příspěvku, je od 30. let 20. století nevyužíván, možná právě díky tomu se dochoval v relativně nezměněné podobě. Pochopitelně vlivem neúdržby došlo k mnohým destruktivním jevům, podstata stavby však zůstala zachována.

Novodobá historie mlýna se začala psát před několika lety, kdy od potomků posledního mlynáře stavbu odkoupil současný vlastník pan Jaroslav Kinský ml. Díky svému „zapálení“ začal společně s otcem pátrat v historii s cílem zjistit o mlýnu co nejvíce. Tak získal kromě několika historických fotografií, díky nimž bude budoucí obnova mlýna realističtější, i některé historické smlouvy.^x

Smlouva ze 14. prosince roku 1804, která je zřejmě nejstarším písemným dokladem, stvrzuje prodej „*místa k vystavění mlýna na dvoje složení pod hrázi rybníka Letkovec blíž obce Psenic ležící, jakož místa k vystavění jednoho stupníka pod sádkami Psenickýma se všemu k němu patřícíma jak rolníma tak lučnima případnostmí*“. Tak zní doslovně zápis v dominikální knize Kopidlenské. Prodávající otec Jiří Šmejda touto smlouvou převádí svá práva Josefu a Josefě Šmejdovským a jejich budoucím dědicům. S této smlouvy vyplývá, že prodávající je vlastníkem mlýna ve Křešicích stojícího asi 3 km po proudu náhona, který je výměnkem pro prodávajícího až do doby jeho smrti. Touto smlouvou byl psenický mlýn prodán za celkovou cenu 4.000,- zlatých. Nový majitelé byli smluvně zavázáni polepšit „*do důchodu vrchnostenského náležitě platit a dále vrchnosti, domácím poddaným i jinému lidu věrně a upřímně posluhovat*“. Další povinností mlynáře bylo v rybníku Letkovci vodu stavidly držet, udržovat mlýnský náhon a břehy, měl právo na osázení břehů vrbami, avšak trávu z břehů byl povinen vrchnosti ponechat. V době, kdy rybník Letkovec bude po výlovu, musel k pohonu mlýna využívat pouze náhon.

Smlouva z 18. října 1842 stvrzuje prodej dominikálního mlýna v celkové výši 6.700,- zlatých. Prodávající jsou Josef a Alosie Jägrovi, kupující Matěj a Barbora Mrákovci. Zde se píše, že mlýn byl zapsán v gruntovní knize listu B na straně B od roku 1839 na prodávající. Kupní cena byla zřejmě vysoká, protože ve smlouvě je uveden bezúročný splátkový kalendář na 2 roky. V případě neplacení byl stanoven 8% úrok z prodlení. Nový majitel byl touto smlouvou vázán nejen vrchnosti, ale i majiteli křešického mlýna. Tomuto byl povinován pouštět náhonem vodu v takovém množství, aby mohl vždy mlet na tři složení.

Po smrti mlynáře Mrákovy mlýn získávají manželé Šádkovi. Ti se však

postupně zadlužují, až mlýn skončí ve veřejné dražbě. V ní kupuje mlýn v roce 1874 Václav Kozák, jehož potomkům mlýn patřil až donedávna.

Od doby výstavby mlýna až do počátku 20. století neproběhly v mlýně žádné zásadní změny. Teprve počátkem 20. století proběhla modernizace, která však zachovala většinu původní technologie. Jak již bylo řečeno, poslední mletí proběhlo ve 30. letech 20. století, kdy poslední mlynář František Kozák již neměl zájem provádět další modernizaci, aby obstál v konkurenci novějších mlýnů. Několik let ještě probíhalo mletí šrotu, které však zanedlouho rovněž ustalo.

Po roce 1860 byl rybník Letkovec vysušen a od té doby bylo možné používat pro pohon mlecího zařízení pouze vodu z náhonu. Majitelem náhona byl velkostatek Jindřišky Thurn-Taxisové, které byl však po pozemkové reformě v roce 1924 vyvlastněn. Od té doby je státním majetkem ve správě Města Libáň.

Nynější vlastník, pojal záměr mlýn postupně celý opravit včetně původní technologie. Po dokončení opravy by měl mlýn sloužit původnímu účelu, tj. příležitostnému mletí obilí z vlastních zdrojů a současně by měl být turisticky zpřístupněn.

Jde o objekt vystavěný na návodní straně z pískovcových kvádrů, zbytek stavby je roubený. Vnitřní příčky jsou z nepálených cihel, dnes asi ze 30% rozpadlé. Střecha je krytá dřevěným šindelem zakrytým lepenkou a plechem. Rozestup a rozměr krokví však nasvědčuje, že původní krytinou byly došky. Vodní kolo bylo odstraněno v 50. letech 20. století, zachovalo se však jeho torzo včetně hřídele. Z historických fotografií z té doby je patrné jeho umístění i ukotvení. Vantroky, kterými byla voda přivedena na kolo z vrchu, byly přístupné jak ze silnice, pod kterou voda tekla, tak i dveřmi z mlýnice, které jsou zachovány v původní podobě. Štítová stěna směřující k vodnímu kolu je zachována v původní podobě, avšak povětrnostními vlivy značně poškozena. Opačný štít byl již v minulosti odstraněn a nahrazen mnohem jednodušším bedněním svislými fošnami. Mlecí zařízení se zachovalo na původním místě.

V minulých desetiletích však byl mlýnský náhon v místech vodního kola silně zanesen, což se projevilo zatopením spodního patra mlýna. Prvním úkolem proto bylo vyčištění náhonu a spodní části stavby, které se úspěšně podařilo ve vzájemné spolupráci majitele mlýna a Města Libáň v relativně krátkém čase. Po zjištění, že mlecí zařízení, ač silně poškozené, by bylo možné obnovit, snaha majitele o obnovu nabrala na síle. Aby bylo možné zachovat maximální množství původních prvků, získat více informací i odborné pomoci, spojil se pracovníky památkové péče Krajského úřadu Královéhradeckého kraje. Po vzájemné dohodě byl o objektu informován PhDr. Pavel Bureš z NPÚ, ústředního pracoviště, z hlediska odborného posouzení a názoru na obnovu stavby. Po vzájemném setkání a prohlídce objektu byl započat proces o prohlášení věci za kulturní památku. Předmětem návrhu byl nejen vlastní mlýn, ale z hlediska souvztažnosti i část vodního náhonu a bývalé sádky.

V průběhu řízení o prohlášení byl proveden dendrochronologický průzkum stavby v červenci roku 2005, který provedl Ing. Kyncl z Brna. Na místě bylo odebráno 14 vzorků z vlastní stavby a 1 vzorek z hřídele vodního kola. Výsledkem bylo potvrzení stáří objektu odpovídající údajům z dochované smlouvy. Rovněž bylo potvrzeno, že roubení stavby je zhotoveno z borovice, mlecí zařízení z dubu. Doba kácení dřevin byla stanovena na rok 1804. Hřídel vodního kola je podstatně mladší, z roku 1915. To odpovídá době provedené modernizace.

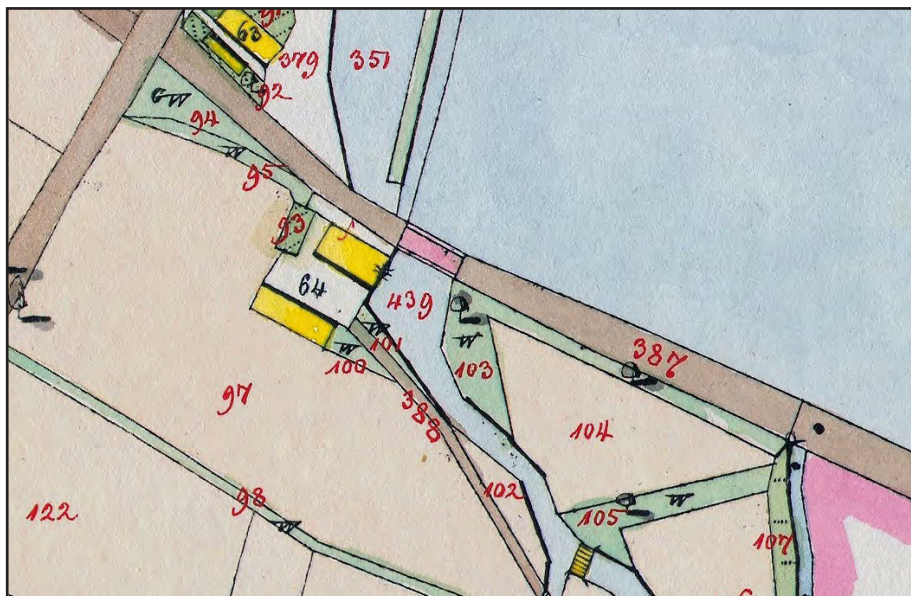
Proces prohlášení za kulturní památku byl ukončen dne 19. října 2005, kdy bylo vydáno rozhodnutí Ministerstva kultury ČR o prohlášení mlýna čp. 48, části vodního náhonu a bývalých sádek za kulturní památku.

Nyní již probíhají postupné práce na obnově. Za finanční podpory Královéhradeckého kraje byla provedena prozatímní oprava střechy, kdy byla položena pásová lepenka. Tím byl objekt provizorně zabezpečen proti zatékání a bylo možné se začít věnovat dalším pracím. Vlastník za pomoci krajské dotace zakoupil neopracované pískovcové bloky, pořídil si kamenické nářadí a po zaučení začal sám tento materiál ručně opracovávat. Po jejich opracování budou použity na opravu poškozeného nároží na návodní straně a zajištění statiky celé stavby. Poté přijdou na řadu roubené části stavby, krov a vnitřní konstrukce. Samostatnou etapou bude obnova mlecího zařízení včetně nového vodního kola. K tomu bude vlastník potřebovat odbornou pomoc specialistů na vodní mlýny, kteří jsou u něho kdykoliv vítáni.

Vodní náhon již prošel rovněž velkou obnovou – byly zpevněny břehy, odstraněny náletové dřeviny a osazena nová stavidla. Tím se toto místo stalo turistic-ky atraktivní již v této fázi obnovy. Lze říci, že záměr vlastníka mlýna se začíná pomalu naplňovat. I když se jedná o práce na mnoho let, doufáme, že nejhorší léta má mlýn již za sebou.

Poznámka:

x) Citace v tomto článku pocházejí z materiálů v soukromé sbírce Jaroslava Kinského ml.

Obr. 1 Mlýn čp. 48 v Psinčích na mapě stabilního katastru z roku 1842 (indikační skica).
Národní archiv, fond Stabilní katastr, číslo otisku 6266-1.

Obr. 2 Psinice (okr. Jičín), mlýn čp. 48. Stav na přelomu 19. a 20. století.
Foto autor neznámý. Soukromá sbírka.

Obr. 3 Psinice (okr. Jičín), mlýn čp. 48. Stav před provizorní opravou střechy, nyní je zakryta novou asfaltovou lepenkou a krov je částečně provizorně vyrovnán. Foto Milan Smolík, 2004.

Obr. 4 Psinice (okr. Jičín), mlýn čp. 48. Návodní strana, pohled směrem k silnici, kterou „podchází“ vodní náhon.
Foto Milan Smolík, 2004.

Obr. 5 Psinice (okr. Jičín), mlýn čp. 48. Bedněný štít návodní strany, poškozené prvky.
Foto Milan Smolík, 2004.

Obr. 6 Psinice (okr. Jičín), mlýn čp. 48. Staticky poškozené nároží návodní strany, stav před opravou.
Foto Milan Smolík, 2004.

Obr. 7 Psenice (okr. Jičín), mlýn čp. 48. Čistící hranolový vysévač. Vpravo od něj otec vlastníka, p. Jaroslav Kinský starší. Foto Milan Smolík, 2004.

Obr. 8 Psenice (okr. Jičín), mlýn čp. 48. Vlevo dřevěná řemenice, vpravo litinová řemenice upravená na větší průměr. Foto Milan Smolík, 2004.

Vodní mlýny na Orlickoústecku a Žamberecku na konci 19. století a v první polovině 20. století

Hana Klimešová

O historii mlýnů, mlynářích a jejich rodech bylo napsáno mnohé. Z hlediska stavebního a o strojním vybavení mlýnů se ale starší práce většinou příliš nerozepisují. Záslužnou činnost v tomto ohledu vykonal Luděk Štěpán, který v průběhu celé druhé poloviny 20. století, i dnes přispívá k poznání technických staveb, včetně vodních mlýnů. Nejvýraznějším dílem, které v posledních letech k tomuto tématu vyšlo, je bezesporu publikace od Luďka Štěpána a Magdy Křivanové, *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách* a její volně navazující druhý díl.¹

Směrem k poznání technologického vybavení obilních vodních mlýnů jsem se vydala i já při psaní diplomové práce (dále jen DP), obhájené v roce 2005 na katedře historie Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.² V průběhu zpracovávání (2003-2005) a následných letech, se ukázalo, že nejen toto hledisko pohledu na mlýny je potřeba dále zkoumat. Jako problém se ukázala absence výzkumů, které by proběhly na větších územích. Zjištěné výsledky nebylo s čím srovnávat. O technologii mlýna existovaly jen 100 let staré učebnice. Proto tento příspěvek shrnuje základní poznatky učiněné při psaní výše zmíněné práce.

S potěšením lze konstatovat, že zájemci o vodní mlýny narůstají geometricou řadou a kniha *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*, přiláká možná další. Snad se již brzy dočkáme dalších komplexně zpracovaných mlýnů na větším území.

Práce o vodních mlýnech se zpravidla vymezují podle toku, na kterém se nacházejí, protože po povodích jsou vedené vodní knihy, hlavní zdroje informací, ale i některá následné evidence vodních staveb.³ Na druhou stranu např. záznamy Mlynářského ústředí jsou řazené podle politických okresů, čili i tuto skutečnost je třeba brát při vytyčování území v potaz. Pro potřeby DP jsem si vymezila si území v okrese Ústí nad Orlicí - Orlickoústecko a Žamberecko. Studované mlýny náležely do povodí Tiché a Divoké Orlice. Tok Tiché Orlice byl zkoumán od Verměřovic až po Brandýs nad Orlicí, včetně pravo- i levobřežních přítoků, vyjma řeky Třebovky, s ohledem na její délku. Připojením Třebovky by se území rozšířilo o celé Česko-třebovsko. Druhým zahrnutým povodím bylo povodí Divoké Orlice, a to od tzv. Zemské brány, tedy od vyústění řeky z CHKO Orlické hory, s ohledem na hranice bývalého okresu Ústí nad Orlicí, až po Potštejn,⁴ také včetně oboubřežních přítoků. Podíváme-li se ale na mapu zkoumané oblasti, zjistíme, že snad všechny přítoky Tiché i Divoké Orlice zde pramení, a také oba hlavní toky nemají daleko k prameni. Jedná se tedy o zcela atypickou oblast z hlediska vydatnosti toků. Většina mlýnů byla velmi malá a pracovala jen několik málo měsíců v roce.

Celkový počet vodních mlýnů na daném území bylo možné předem odhadnout pouze podle Seznamu a mapy vodních děl z roku 1932,⁵ kde se zmiňují ovšem jen mlýny, kterých se týkalo placení daně. Nezapisovaly se tedy ty, jež mohly být kompletně zachovány, ale majitel mlynářskou živnost neprovozoval respektive nevyužíval síly vodního toku ani k jiným ziskovým účelům. Pozornost byla věnována pouze vodním obilným mlýnům. Z 45 čísel popisných, u nichž Seznam a mapa vodních děl

uváděl, že se jedná o mlýn, jsem se studiem dalším materiálů dostala až na konečný počet 64 mlýnů. Po vypracování soupisu všech lokalit, jsem začala hledat mlýny v terénu. Prošla jsem veškeré lokality, včetně mlýnů zaniklých. Do katalogu jsem zahrнула pouze mlýny stavebně dochované. Literaturu a prameny jsem ale prošla pro veškeré objekty, aby byly zachyceny i zajímavosti z mlýnů, které se nemusely dochovat, ale stojí za zaznamenání, především kvůli ucelenému a objektivnímu výstupu z provedeného průzkumu.

Vymezené území mělo být dostatečně velké na to, aby výsledky výzkumu vypovídaly o charakteru mlynářství v regionu a zároveň ještě dost malou oblast na to, aby bylo možné věnovat se jednotlivým objektům. Cílem bylo zjistit počet dochovaných mlýnů na vytyčené ploše, jejich současný stav a využití.

Důležitou částí práce se stal soupis dochovaného technologického vybavení a jeho podoba v posledních několika desítkách let před zánikem mlynářské živnosti, tj. před znárodněním mlýnů a jejich následným hromadným uzavřením v roce 1951, respektive už před jejich zavíráním v průběhu druhé světové války. Od uzavření mlýnů totiž, až na několik výjimek, nevěnoval nikdo větší pozornost strojnímu vybavení. Pokud se badatelé mlýny zabývali, tak téměř výhradně jejich historií. Právě nevyužívaná mlýnice, často zabírající více než půl mlýnské budovy, mnohdy skýtala majiteli jedinou možnost jak obytné prostory rozšířit, a tak je již dochovaná (popř. i vybavená) mlýnice téměř raritou.

Dalším důvodem k zaměření pozornosti na novodobé dějiny byla mimo jiné skutečnost, že jsem při hledání archivních materiálů narazila na dosud nepoužívaný fond Mlynářského ústředí (dále jen MIÚ)⁶, který poskytl údaje o technologiích mlýnů v době před jejich uzavřením a pomohl mi tak identifikovat méně běžné stroje.

Hlavní část DP představuje katalog stavebně zachovaných mlýnů. Vedle názvu sídla a čísla popisného uvádím pojmenování mlýna, pokud je nějaké známé. Nejčastěji nesou mlýny jméno majitele nebo se nazývají podle umístění v terénu, kdy nejvíce používaným názvem je Podhorský mlýn.⁷ Jelikož se jedná z velké části o oblast Sudet, uvádím i německý název sídla a dále tok, jehož voda mlýn poháněla. Následují informace o poloze mlýna vzhledem k obci a stručný popis objektu. V části věnující se časovému zařazení uvádím první zmínky o mlýnech, pokud byly během procházení mladších pramenů či literatury zjištěny. Následuje časové zařazení objektu dle současného stavu, data významných stavebních úprav a novostaveb. U strojního zařízení zmiňuji vybavení mlýnice, zjištěné z písemných pramenů, s citací příslušného zdroje. Pokud není zdroj uveden, jedná se o současný stav situace v mlýnici, který jsem zjistila během terénního výzkumu v letech 2003 až 2004. Je zhodnoceno dochování podoby a strojního vybavení mlýna a stavebně-technický stav budovy. Následuje stručný výčet prostudovaných pramenů a literatury, kde lze nalézt jakékoli zmínky o daném mlýně. Po základním pasportu mlýna navazují vždy přílohy s informacemi z MIÚ a sčítání lidu (dále jen SL). Opět poukazuji na to, že fond MIÚ nebyl dosud využíván, a proto jsem údaje získané z tohoto fondu sepsala zvlášť, aby bylo dobře patrné, co z něho lze vyčíst. Jedná se o nejvíce vypovídající pramen popis stavu a situace ve mlýnech v předvečer druhé světové války i během ní. Ve SL můžeme zmapovat především pohyb mlynářů mezi mlýny, který lze vysledovat i na tak malém území. Především se tento pohyb týká chození na praxi do sousedních mlýnů. Sčítání je často jediným dokladem pro dané období, kde jsou zmíněni i zaměstnanci

mlýna, kromě služek také stárci, mládci, tovaryši a učňové. Někde můžeme zjistit, na jaké školy mlynáři děti posílali. Představu si lze udělat i o hospodářství při mlýně, díky uváděnému počtu jednotlivých domácích zvířat.

Pro každý objekt je připojena fotodokumentace současného stavu i starší nalezená, popř. i stavební plány a plány strojního vybavení, pokud byly nalezeny.

Seznam mlýnů rozpracovaných v katalogu DP:

Bohousová čp. 45

Brandýs n. Orlicí čp. 209, čp. 211

Černovír čp. 1

Česká Rybná čp. 4

České Libchavy čp. 9

České Petrovice čp. 31, čp. 152

Dolní Čermná čp. 78, čp. 190

Dolní Dobrouč čp. 77, čp. 99

Dolní Libchavy čp. 27

Horní Dobrouč. čp. 20, čp. 116

Kláštepec n. Orlicí čp. 52

Kunčice čp. 18

Kunvald čp. 50, čp. 188, čp. 198, čp. 211, čp. 261

Letohrad čp. 115

Líšnice čp. 42, čp. 133

Nekoř čp. 69

Orlice čp. 65

Písečná čp. 35

Řetová čp. 19

Říčky čp. 46

Verměřovice čp. 58

Žamberk čp. 136, čp. 415

Výsledky zjištěné v DP

1. Stavební záležitosti a přidružené provozy

Po stavební stránce jsem se mlýnům věnovala z hlediska dispozice, sledovala, zda se již jednalo o mlýn umělecký, poloumělecký nebo zda se dochovala mlýnská hranice se složením. Pozornost věnuji také přidruženým provozům, jež s mlýnem bezprostředně souvisely.

Na zkoumaném území se objevují z hlediska dispozice tři typy mlýnů. První typ je s obvyklou trojdílnou dispozicí, kdy mlýnice tvoří třetí díl domu, zpravidla tu, jež lépe vyhovuje přívodu vody na kolo. Někdy se setkáváme s tím, že umístění mlýnice ustoupilo tradičnímu situování světnice na stranu domu otočenou k příjezdové cestě, jako třeba u čp. 190 v Horní Čermné. Příkladem trojdílného typu může být mlýn čp. 46 v Říčkách nebo čp. 58 ve Verměřovicích.

Druhým typem mlýna byly malé venkovské mlýny, jejichž síň se stala součástí mlýnice a do domu se tak vstupovalo pouze přes mlýnici. Takovou situaci

nalezneme v Písečné čp. 35, Dolní Dobrouči čp. 77, Českých Petrovicích čp. 153 a snad i čp. 31, dále u mlýna v Horní Dobrouči čp. 20, Kunvaldu čp. 188 a čp. 211. Pravděpodobně takových mlýnů bylo na daném území i více, ale stavební úpravy a nedochované plány zabraňují takovému tvrzení. Možná by tato situace byla také u Dolní Dobrouče čp. 364 a Horní Dobrouče čp. 116. Třetím typem bychom mohly nazvat mlýny, které již nemají tradiční uspořádání, ale stavěly se již jako samostatné objekty. Jedná se o mlýny stavebně mladší, nejdříve ze 2. poloviny 19. století, stavěné již jako umělecké. Takovým mlýnem je např. mlýn v Letohradě čp. 115, v Orlici čp. 65, Českých Libchavách čp. 9, Dolních Libchavách čp. 26 nebo oba mlýny v Líšnici.

V plánové dokumentaci máme pěkně zobrazení českého složení kupříkladu na plánu z roku 1870 pro čp. 84 v Kunvaldu nebo u čp. 211 v Brandýse nad Orlicí, kde je mlýnská hranice zachycena dokonce ještě na plánu z roku 1974. Hranice s kameny a palečným kolem zde zůstaly až do rekonstrukce objektu v letech 1999 až 2003.

O dokladu přechodu od českého mlýna na umělecký – tzv. poloumělecký – můžeme uvažovat u čp. 20 v Horní Dobrouči, kde je zachované mlecí složení na hranici a zároveň se v podlahách nachází otvory po výtazích, u čp. 188 v Kunvaldu nebo čp. 152 v Českých Petrovicích.

V oblasti byla většina mlýnů malých uměleckých, velkých válcových mlýnů se zde tolik nepostavilo. Tato skutečnost souvisí nejen se slabostí toků, ale i s polohou v podhorském terénu, kde pěstování obilí nebylo v takové míře zastoupeno a oblast byla zaměřená spíše na drobnou řemeslnou výrobu než na zemědělství. I u nově vybudovaných mlýnů se objevují reminiscence na venkovské mlýny. Hezký příklad najdeme v Kuncicích u čp. 18, kde na mlýně z roku 1930 nalezneme v patře dveře se šupákem pro pytle (ten je už jen na historických fotografiích), což je typické právě pro venkovské mlýny.

Takřka všechny mlýny v oblasti nejsou, vyjma čp. 209 v Brandýse nad Orlicí a čp. 98 v Čermné, využívané k výrobním účelům. Dva výše jmenované mlýny byly upraveny na výrobní krmných směsí. Funkci mlýna neplní ani jeden z objektů zkoumaného území.

Za pozornost také stojí u mlýnů sledovat jejich přidružené provozy. Ke zřízení jiné provozovny než mlýna, vedl mlynáře zpravidla přebytek vodní síly a nedostatek mletí. Nejčastěji se při mlýnech vyskytovaly výrobní řemesel, na něž se daná oblast specializovala. Ve východních Čechách to samozřejmě byla textilní a sklářská výroba. Při mlýnech pak vznikaly plátenické valchy, textilní manufaktury, stoupy na drcení kůry na tříslo, stoupy na drcení pilin, dřevěného uhlí apod.

Na vybraném území není takové množství a různorodost přidružených provozů patrná. Na vině je opět malá síla toků. I tady, stejně jako v celých Čechách, patřila k nejrozšířenější přidružené provozovně pila. Ponejvíce se setkáváme s šindelkami, pilami a cirkulárkami pro domácí výrobu. Mezi další časté živnosti patří pekárny a od počátku 20. století také elektrárny. Najdeme ale i mlýny tak malé, že jejich jedinou živností zůstalo mlynářství a majitel vodní pohon dále využíval už jen pro domácí potřebu, tzn., že kolo, popřípadě turbína, poháněly také hospodářské stroje, nejčastěji mlátičku, cirkulárku nebo dynamo pro domácí osvětlení. Od konce 19. století se při mlýnech stavěly také textilní výroby - stála při mlýně čp. 26 v Dolních Libchavách a u čp. 98 v Čermné. Při mlýně v Černovíře stávala kromě pily výrobní obzaviv. Vyjimečnou záležitostí byla samostatná vložárna při mlýně pana Valáška, čp. 136

v Žamberku. Valášek dokonce vynalezl "Brusku" zpracovávající vločky.⁸ Mlýnář v čp. 188 v Kunvaldu si zase mezi lety 1888 a 1912 přivydělával výrobou kartáčů.

Pekáren na sledovaném území najdeme hned několik. Jelikož se jedná někdy pouze o zmínku, že zde byl v pekárně míchací stroj nebo při mlýně fungoval prodej chleba, nevíme o těchto pekárnách téměř nic. Jak dlouho majitelé živnost provozovali, kolik chleba prodali a jaké byly ceny oproti běžným pekárnám. Zachoval se nám reklamní leták z mlýna v Bohousově, který hospodyňkám nabízí bochník chleba na zkoušku a připojena je i objednávka na libovolný počet bochníků, s dodávkou až do domu. O konkurenci mlýnářů se dozvídáme pouze letmo od paní Krejčíc, vdovy po mlýnáři z čp. 50 v Kunvaldu. Uvádí: „...jedna mlýnářka, v rámci konkurenčního boje, dokonce napekla buchet z jejich mouky a s mlýnářem je pak jezdili do sousední obce po domech nabízet se slovy, že jim chce ukázat výrobky z jejich mouky.“⁹ Prodej chleba si pochvaloval například mlýnář Hrabáček z mlýna v České Rybné, u něhož se stavovali dělníci cestou do lomu v Liticích nad Orlicí. Při mlýně si dokonce přistavěl malý dřevěný krámk, kde prodával, jak se uvádí v kronice, různé zboží.¹⁰ Pekárny bychom našli při mlýnech: čp. 45 v Bohousově, čp. 4 v České Rybné, čp. 50 a 261 v Kunvaldu, čp. 133 v Líšnici, čp. 69 v Nekoři a čp. 58 ve Verměřovicích. Pekárnu zachycuje také plán z roku 1877 u čp. 211 v Brandýse nad Orlicí, ale v písemných pramenech se neuvádí.¹¹ Prodej mlýnářských výrobků se zmiňuje také u čp. 53 v Brandýse nad Orlicí, ale nevíme, zda tu byla i pekárna. Obchod s řezivem, moukou a rybami měl na hlavičkových papírech mlýna uváděn ve 40. letech 20. století také mlýn čp. 78 v Čermné.

Nejmladšími přidruženými provozy se staly elektrárny, stavěné od 1. třetiny 20. století. Elektrárnu měly např. Kunčice čp. 18, na které byla napojena téměř celá vesnice. Stejně tak u Brandýsa čp. 209, kdy mlýn dodával proud do sítě pro celé město, vyjma léčebny a Gottwaldovy továrny na výrobu kovového nábytku. Další elektrárny, menší, vznikly při mlýnech: Verměřovice čp. 58, Nekoř čp. 69, Černovír čp. 1. Nově, tedy po zániku mlýna, byly zřízeny elektrárny u čp. 211 v Brandýse nad Orlicí, čp. 42 v Líšnici a čp. 5 v Perné. V provozu zůstaly, kromě Nekoře čp. 69, také původní elektrárny při mlýnech.

Asi největší podnikatelský rozmach v celé oblasti můžeme sledovat na počátku 20. století u mlýnaře Appla v Čermné, který mimo mlýn čp. 98 vlastnil také pilu, strojní dílnu, textilní továrnu o 100 stavech a cihelnu. Bohužel mlýn a pila roku 1935 vyhořely, a i když je majitel znovu vystavěl, druhá světová válka a následné znárodnění mu už nedovolily v úspěšné podnikatelské dráze pokračovat. Za pozornost stojí také výrobní mlýnské stroje Bedřicha Appla v Čermné, příbuzného mlýnaře Emila Appla. Applovy stroje, především loupáčky a hranolové vysévače a reformy, najdeme ve mlýnech nejen ve sledované oblasti. Firma byla založena roku 1904 a fungovala až do znárodnění, kdy se transformovala na výrobní strojí pro syrečkárny.

2. Strojní vybavení a pohon

Jak jsem již zmiňovala, strojní vybavení mlýnic by mělo být zvláště předmětem zájmu při studiu vodních mlýnů, jelikož se jedná o tu část mlýnské budovy, která představuje jeden z nejcharakterističtějších rysů tohoto typu technických objektů. Stroje najdeme už jen u zlomku mlýnů, a i tam je takřka jisté, že nezůstanou déle

než několik let. Poté zbude možnost studovat strojní zařízení pouze z písemných pramenů a stavební a plánové dokumentace.

Ze 64 mlýnů se strojní zařízení dochovalo alespoň částečně jen u 17 mlýnů,¹² přičemž v některých z nich se opravdu jedná jen o zlomky toho, co v mlýnici původně stávalo. K nejvybavenějším mlýnům patří mlýn čp. 45 v Bohousově, čp. 77 v Dolní Dobrouči, čp. 35 v Písečné, čp. 46 v Říčkách a čp. 42 v Líšnici. K nejběžněji dochovaným strojům patří válcové stolice, mlecí kameny, hranolové vysévače, dopravní cesty a reformy. Dost zůstalo i transmisí, především kvůli své váze a nesnadné manipulaci s nimi při případném odstraňování. Mlecí kameny při objektech jsou často to jediné, co na bývalý mlýn poukazuje. Nejčastěji slouží jako dekorace v zahradě, dláždění dvorku a u mlýna čp. 190 v Horní Čermné byl mlecí kámen dokonce použit do zdíva vodní nádrže před vantroky.

Na druhé straně některé stroje se nedochovaly ve zkoumaných mlýnech vůbec, jako třeba holendr, jiné známe pouze v jednom z mlýnů, jako je tomu u pračky na obilí v čp. 115 v Letohradě. Ani výtahy na pytle nejsou časté, a tak jej nalezneme pouze v čp. 209 v Brandýse nad Orlicí a v čp. 42 v Líšnici.

Především v plánové dokumentaci k mlýnů, z nichž většina je uložena ve vložkách vodních knih, nalezneme mnoho zajímavých situací, které naopak již v terénu nejsou patrné. Některé plány jsou navíc doplněny o popisy z vodopravních řízení, která se konala vždy, když se na strojním vybavení, popřípadě na vodním díle, děla nějaká změna. Jedna ze zajímavostí, kterou můžeme na plánech zjistit, se týká vodních motorů. Že se jedná o horskou oblast dokládá i nejpoužívanější způsob pohonu vodních kol. Největší zastoupení mají vodní kola na svrchní vodu. Mlýnů s koly na spodní vodu najdeme jen několik, např. mlýn čp. 115 v Letohradě, čp. 45 v Bohousově nebo kupříkladu mlýn čp. 209 a 211 v Brandýse nad Orlicí. Převážná většina měla také vždy jedno kolo, které pohánělo mlecí zařízení. Pokud byla při mlýně kola dvě, druhé kolo pohánělo přidruženou výrobu, nejčastěji pilu. Samozřejmě ale najdeme i mlýny s více koly, jako třeba mlýn čp. 209 v Brandýse nad Orlicí, kde plán z roku 1851 zachycuje čtyři kola; čp. 78 v Čermné mělo tři kola, stejně tak i mlýn čp. 2 v Dobré Vodě nebo mlýn v Bohousově poháněla dvě kola mlýn a jedno kolo pilu.

V poslední čtvrtině 19. století se začíná jako náhradního pohonu užívat parních strojů. Jejich uplatnění ve mlýnech ale zpravidla nemělo dlouhého trvání, protože již na počátku 20. století jej nahradily elektromotory. Na vytyčeném území se parní stroje používaly v těchto mlýnech: čp. 53 v Brandýse nad Orlicí, čp. 78 v Čermné, čp. 98 v Čermné, čp. 116 v Horní Dobrouči, čp. 198 a čp. 211 v Kunvaldu.

Zvláštní pozornost si ale zaslouží plány z hlediska studia vodních turbín. Takřka raritou byl nález osazení turbíny do dřevěné kašny.¹³ Běžně se totiž turbíny osazovaly již do betonových kašen. Tuto skutečnost jsem objevila hned ve třech případech, a sice u mlýna čp. 1 v Černovíře, u mlýnů čp. 45 v Bohousově a u Kunvaldu čp. 211. U Kunvaldu čp. 211 byla do dřevěné kašny osazena turbína roku 1905 a zachycuje ji ještě plán z roku 1937(!), kdy do mlýna přibyla druhá. U Bohousově byla do dřevěné kašny osazena Girardova turbína, situace je patrná na plánu z roku 1901 a ještě na plánech z roku 1931(!). Netradiční použití vidíme také na řemenech, jež jsou klínové a nikoli ploché, jako v naprosté většině mlýnů. V Černovíře se jedná také o Girardovu turbínu, tentokrát osazenou již v roce 1890. Jde o poměrně rané

použití, vzhledem ke studované oblasti, kde se turbíny objevují spíše až kolem přelomu 19. a 20. století nebo častěji až v 1. třetině 20. století. Kromě osazení do dřevěné kašny se ale v tomto mlýně setkáme ještě s dvojčinnou turbínou, kdy transmise na jedné straně poháněla stroje ve mlýně a na druhé straně náhonu stála pila, napojená na tutéž turbínu. Dokonce dvě dvojčinné turbíny zachycuje také plán z roku 1918 u mlýna čp. 98 v Čermné. Poslední mlýn, kde je zachycena dvojčinná turbína, dokonce s další jednoduchou turbínou na jedné hřídeli, je na plánu z roku 1925 u Líšnice čp. 42.

Objevují se zde ale i jiné mimořádné situace, například u mlýna čp. 190 v Horní Čermné, kde bylo vždy osazeno pouze kolo na svrchní vodu, mlynář nad kolem před vantroky zbudoval ještě betonovou nádržku. Nádrž se dochovala i v terénu. Podobná situace se vyskytovala také u mlýna čp. 188 v Kunvaldu, kde se také voda hromadila v betonové nádrži, ale to až ve 40. letech 20. století, kdy byla osazena turbína. Analogickou nádrž máme v terénu zachovanou i u čp. 415 v Žamberku, kde je mlýn přímo pod hrází rybníka a nádrž tak částečně musela plnit funkci náhonu.

Jiné pozoruhodné osazení vodních motorů najdeme u mlýnů čp. 99 v Dolní Dobrouči nebo u čp. 261. V případě prvního jmenovaného mlýna zaujme současně použití Bánkiho a Francisovy turbíny, patrné na plánu z roku 1941. Je to jediný nalezený případ na zkoumaném území. Ani samostatně stojící Bánkiho turbína není v tomto kraji běžná. Samostatně ji nalezneme pouze ve mlýně čp. 44 v Dolní Dobrouči. Jiným netypickým použitím je současné používání Peltonovy turbíny a kola na svrchní vodu, jak je to zachyceno na plánu z roku 1939 u mlýna čp. 261 v Kunvaldu. Peltonova turbína ovšem nepoháněla mlecí zařízení, to obstarávalo vodní kolo, ale pouze dynamo, používané pro osvětlení čp. 261 a 28.¹⁴ Také je to jediné Peltonovo kolo, které jsem na celém území zaznamenala. Dle velikosti turbíny lze usuzovat na místní řemeslnou výrobu.

Firmy, jejichž výrobky byly vybaveny mlýny na zkoumaném území

A/ Čeští výrobci:

August Hejčl, Rychnov nad Kněžnou
Bedřich Appl, Dolní Čermná
bratři Křečkové
bratři Machaňové, Pardubice
Breitfeld Daněk a spol.
ČKD – Českomoravská Kolben Daněk, Blansko
E. Heller, Žandov u České Lípy
Fantl a spol., Praha
Gabriel Žižka, Praha
Josef Prokop a synové v Pardubicích¹⁵
Josef Kohout, Smíchov
Jan Prokopec, Královské Vinohrady
Josef Hübner a Karl Opitz, Pardubice
Kulík, Hořice
L. Kašpar, Šternberk
Sedláček
Svatoň a Pětivoký

Tesařík, Křižanovice u Slavkova
V. Brázda, Přerov
Východočeské strojírny Mag, Max Glaser, Vrchlabí

B/ Zahraniční výrobci:

Bühler Freres
Hoedre, Vídeň
Wegmannn, Curych
Oeser
Saliger
Ganz
Saiber
Heid
Simon
Luther Brannschweig

Závěr

Vývoj mlýnů se ve zkoumané oblasti výrazně neodlišuje od ostatních českých oblastí, nicméně našla jsem zde řadu zajímavostí, které vynikají v rámci sledované oblasti i v rámci celé České republiky. Tato zjištění by pravděpodobně nevypadala tak výjimečně, kdyby se podobné průzkumy pramenů, plánové dokumentace a situací v terénu uskutečnily i v jiných oblastech. Výsledky by pak bylo mnohem jednodušší vyhodnotit a porovnat specifika, nejen v rámci zkoumaného území, ale také v rámci celých Čech. Mluvíme především o doloženém osazení vodních turbín do dřevěných kašen v Kunvaldu u čp. 211, u Bohousové a Černovíru, kde jde o osazení dokonce dvojčinné Francisovy turbíny. Dále o současném používání Bánkiho turbíny s Francisovou ve mlýně čp. 44 v Dolní Dobrouči, použití vodního kola s Peltonovou turbínou u čp. 261 v Kunvaldu atd.

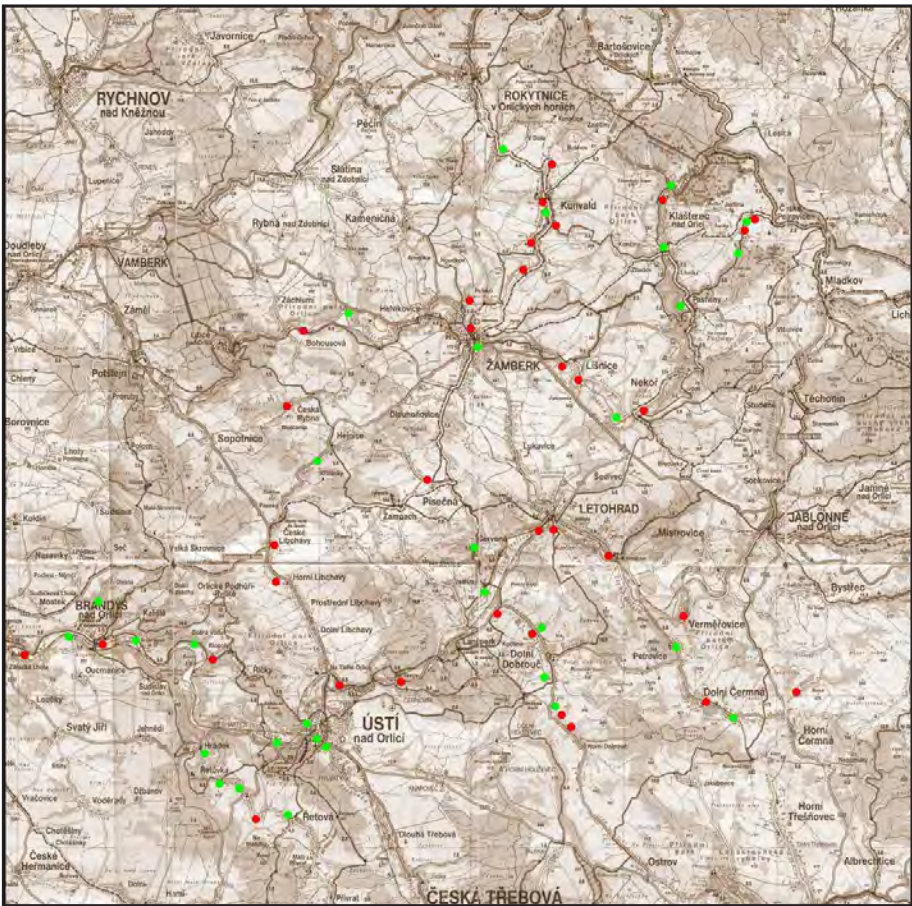
Oblast se od jiných odlišuje horským terénem, který zapříčinil převládající používání kol na svrchní vodu. Charakteristická je i velkým počtem malých uměleckých mlýnů. Ze 64 mlýnů se strojní zařízení dochovalo, alespoň částečně, jen u 17 mlýnů,¹⁶ přičemž v některých z nich se opravdu jedná jen o zlomky. Po stavební stránce můžeme mluvit o dochování pouze u 33 objektů. K nejvybavenějším mlýnům patří mlýn čp. 45 v Bohousové, čp. 77 v Dolní Dobrouči, čp. 35 v Písečné, čp. 46 v Říčkách a čp. 42 v Líšnici. U 6 mlýnů máme jako náhradní pohon doložený parní stroj, ostatní mlýny si vypomáhaly elektromotory. Žádný z mlýnů dnes není funkční, pouze dva mlýny, čp. 98 v Čermné a čp. 209 v Brandýse nad Orlicí, slouží k výrobě krmných směsí.

Popisovaná DP dokumentuje množství, typy a specifika jednotlivých mlýnů, ale i ucelenou oblast. Podává obraz o stavu mlynářství na určitém území v určité době. Jak je patrné, mlýny lze studovat z mnoha pohledů. Nejen z hlediska historického, kdy je výsledkem strohý výčet vlastnických vztahů, nebo etnografického, ale za pozornost stojí i plány a mlýny jako takové. Kombinace studia map, plánových dokumentů a terénního výzkumu se jeví jako nejužitečnější pro sledování technologické a stavební podoby mlýnů. A zatímco u archivních pramenů můžeme předpokládat,

že v archívech „vydrží“, u samotných mlýnských objektů, v souvislosti se změnou jejich využití, se tato skutečnost jeví jako málo pravděpodobná. Je proto záslužné, že se i díky seminářům pořádaným ve Vysokém Mýtě, dostaly mlýny do většího povědomí památkářů i historiků a nastal tak velký rozkvět jejich dokumentace.

Poznámky:

- 1) Štěpán, L. – Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha 2000.
Štěpán, L. – Urbánek, R. – Klimešová, H. a kolektiv: *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*, Praha, 2008.
- 2) Hácová, H.: *Vodní mlýny na Orlickoústecku a Žamberecku*, diplomová práce, UJEP, Ústí nad Labem 2005.
- 3) *Seznam a mapa vodních děl republiky Československé*, Praha 1932.
- 4) Vyjma obce samotné – nenáležela do vybraného okresu. není zde ani Sopotnice, která sice dnes do okresu Ústí nad Orlicí spadá, ale v minulosti patřila pod Rychnov nad Kněžnou.
- 5) *Seznam a mapa vodních děl republiky Československé*, Praha 1932. Stav koncem roku 1930.
- 6) Více informací v článku: Hácová, H.: *Několik poznámek k pramenům pro vodní mlýny a Fond Mlynářského ústředí ve SÚA Praha - Chodovec*, in: ZPP roč. 64/2004, č. 4, s. 354 – 355.
- 7) Například čp. 11 v Petrovicích nebo čp. 225 v Ústí nad Orlicí.
- 8) NA Praha, Fond MIÚ, k. č. 368, sign. 3847/60, dopis z 24.7.1941.
- 9) NM Národopisné oddělení, Dotazník Národopisné společnosti československé při Československé Akademii věd k vodním mlýnům 2. a 3. část, velký dotazník č. 22.
- 10) SOKA Ústí nad Orlicí, Mezifondová sbírka kronik, kn. č. 770, s. 19.
- 11) Městský úřad Brandýs nad Orlicí, Stavební úřad, dům čp. 211, plán z roku 1877.
- 12) Mlýny s alespoň částečným strojním zařízením: Bohousová čp. 45, Brandýs nad Orlicí čp. 209, Čermná čp. 78, České Petrovice čp. 152, Dolní Dobrouč čp. 77, Horní Čermná čp. 190, Horní Dobrouč čp. 20, Kunvald čp. 50, 188, 211 a 261, Letohrad čp. 115, Líšnice čp. 42, Orlice čp. 65, Písečná čp. 35, Říčky čp. 46 a Verměřovice čp. 58.
- 13) Od doby sepsání DP byla nalezena především díky PhDr. Radimu Urbánkovi řada dalších turbín osazených do dřevěných kašen.
- 14) SOKA Ústí nad Orlicí, Vodní kniha Žamberk, kn. č. 1.
- 15) Uveden jen jeden z mnoha názvů firmy, neboť její jméno se v průběhu existence často měnilo. Po znárodnění byl podnik přejmenován na Továrnu mlýnských strojů.
- 16) Mlýny s alespoň částečným strojním zařízením: Bohousová čp. 45, Brandýs nad Orlicí čp. 209, Čermná čp. 78, České Petrovice čp. 152, Dolní Dobrouč čp. 77, Horní Čermná čp. 190, Horní Dobrouč čp. 20, Kunvald čp. 50, 188, 211 a 261, Letohrad čp. 115, Líšnice čp. 42, Orlice čp. 65, Písečná čp. 35, Říčky čp. 46 a Verměřovice čp. 58.

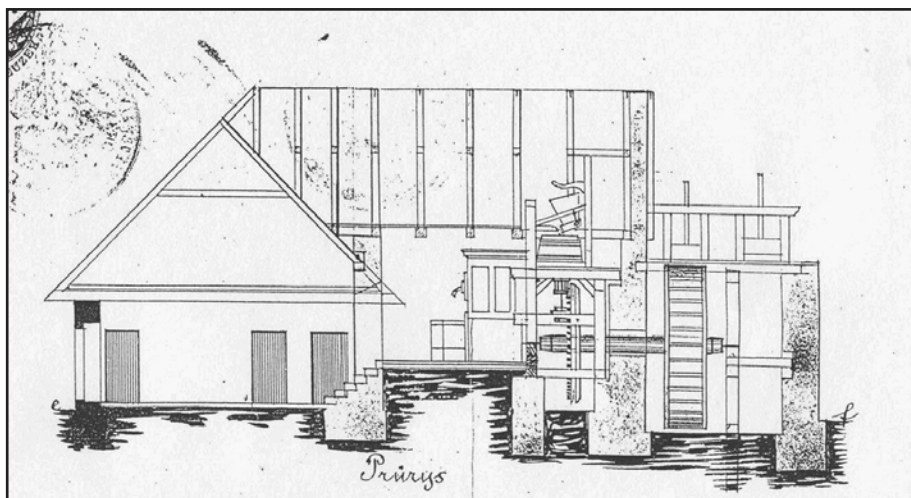
Obr. 1 Mapa území, na kterém probíhal výzkum vodních mlýnů. Červeně jsou vyznačené mlýny, které se stavebně dochovaly a jsou v DP, zeleně jsou objekty zaniklé či zásadně přestavěné. Zákres Hana Klimešová.

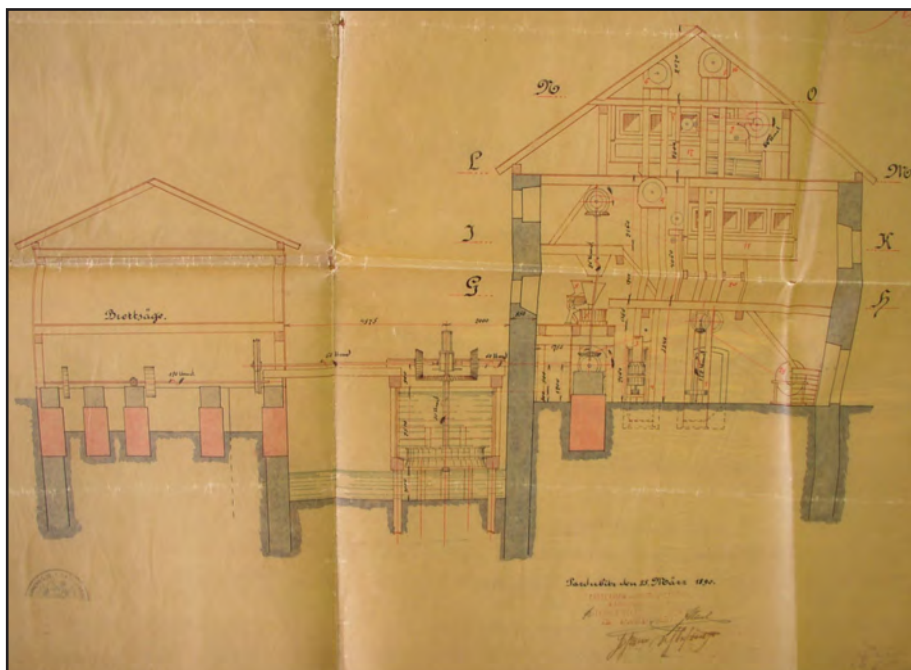
Obr. 2 Kunvald (okr. Ústí nad Orlicí), mlýn čp. 188. Stav v roce 1936, ještě s dřevěnými vantroky.
Foto autor neznámý, soukromá sbírka.

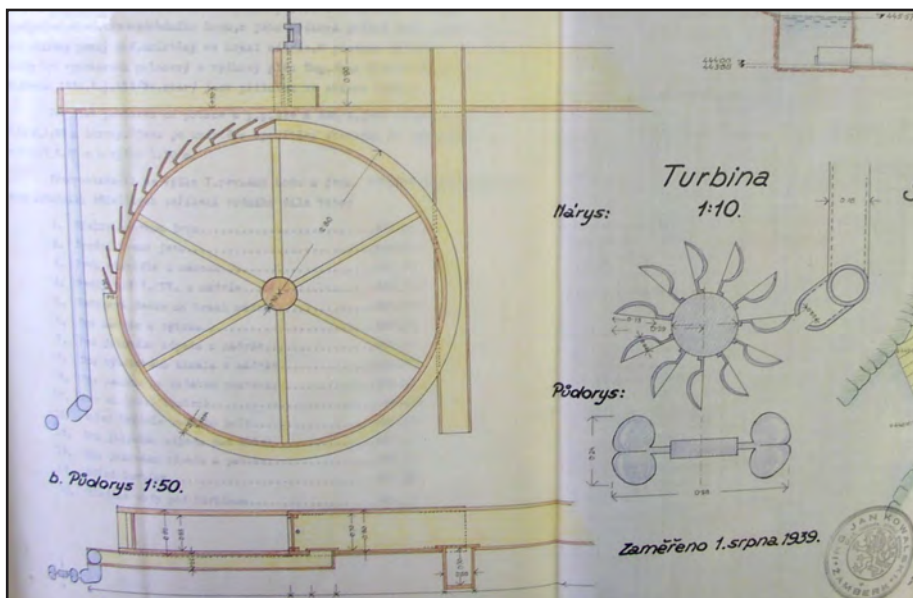
Obr. 3 Kunvald (okr. Ústí nad Orlicí), mlýn čp. 188. Stav po modernizaci ve 40. letech 20. století.
Po osazení turbíny byla vybudována betonová nádržka. Foto autor neznámý, soukromá sbírka.

Obr. 4 Kunvald (okr. Ústí nad Orlicí), mlyn čp. 84. Na výřezu plánu z r. 1870 zachyceno obyčejné složení poháněné kolem na vrchní vodu.
SOKA Ústí n. O., vložky vodní knihy pro soudní okres Žamberk.

Obr. 5 Černovír (okr. Ústí nad Orlicí), mlyn čp. 1. Na výřezu plánu z r. 1890 Girardova dvojčinná turbína osazená v dřevěné kašně, která na jedné straně pohání mlýnské stroje a na protilehlé pilu.
SOKA Ústí n. O., vložky vodní knihy pro soudní okres

Obr. 6 Kunvald (okr. Ústí nad Orlicí), mlýn čp. 261. Plán z r. 1939 navrhuje jak vodní kolo pro pohon mlýnských strojů, tak i Peltonovu turbínu pro pohon dynamy. SOKA Ústí n. O., vložky vodní knihy pro soudní okres Žamberk.

Obr. 7 České Petrovice (okr. Ústí nad Orlicí), mlýn čp. 152. Vodní cejch (druhotně použitý?) na budově mlýna. Foto Hana Klimešová, 2004.

Hospodyňky!

Vaše stesky na špatný chléb ustanou, budete-li odebíratí chléb z mlýnské pekárny

Josefa Kohouta v Bohousové,

který obdržíte v prvotřídní jakosti, pečený z čistě žitné mouky, dobře vypékaný a chuti jako domácí selský chléb. Objednejte si bochník na zkoušku a budete stále spokojeni.

**Mlýnské pekárně Jos. Kohouta
v Bohousové.**

Žádám Vás tímto, byste mně dle Vaší nabídky dodával - až do odvolání -bochníků chleba poks týdně a žádám, byste mně chléb dodal vždy přímo do bytu.

V..... dne..... 1936.

Obr. 8 Bohousová (okr. Ústí nad Orlicí), mlýn čp. 45. Reklama na pekárnu při mlýně z r. 1936.
SOKA Ústí n. O., vložky vodní knihy pro soudní okres Žamberk.

Karlouš Richter. Kapitoly ze života sároveckého mlynáře.

Martin Šámal

Z mlynářského prostředí vzešla celá řada velmi zajímavých a pozoruhodných osobností. Výjimkou není samozřejmě ani oblast vysokomýtska. Některé z nich jsou dodnes obecně známé, byť třeba nejsou spojovány s mlynářským prostředím, jiné však upadly velmi brzy v zapomnění. Jednou z takových „pozapomenutých“, přesto však velmi zajímavých a významných osobností je sárovecký mlynář Karlouš Richter. Jeho podobu přibližuje pouze jediná dochovaná fotografie a jeho život pak porůznu rozptýlené a často torzovitě dochované archivní materiály...

Mládí Karlouše Richtera

Karl Augustin Adolf Richter, jak znělo celé jméno Karlouše Richtera, se narodil dne 29. března 1825 ve Svitavách v čp. 92, v rodině obchodníka Jana (Johanna) Richtera.¹ V matrice je jeho křestní jméno uváděno samozřejmě v německém tvaru, v dospělosti se však sám nejčastěji podepisoval „Karlouš“. Chtěl tím zřejmě s určitou hrdostí demonstrovat své češství a především vlastenecké smýšlení.

O mládí Karlouše Richtera bohužel mnoho nevíme. Po smrti otce se matka Kateřina podruhé provdala. Jejím mužem se stal Josef Konstantin Slavík, obchodník ze Svitav, který později působil jako morašický starosta a dokonce zemský poslanec.² Karlouš Richter měl několik sourozenců. Nejstaršímu bratru Janovi později věnoval Karlouš Richter svůj rukopis nazvaný „*Lebensbuch*“, který sepsal v roce 1852.³

V této práci Richter zaznamenal velmi různorodou směsici poznatků z nejrůznějších vědních oborů, sesbíral lidovou moudrost, často v podobě pořekadel či přísloví, ale také i různých mravních naučení, lékařských receptů na nejrůznější medikamenty, hospodářské návody a rady, kuchařských receptů atd. Kromě toho zde nalezneme také některé ukázky Richterovy literární tvorby v podobě několika básní, psaných paralelně česky i německy.

Vzdělání získal Karlouš Richter na univerzitách v Olomouci, Praze a ve Vídni. V Olomouci studoval od roku 1844 filosofii. Ta byla v té době, respektive až do roku 1849, nutnou podmínkou dalšího studia na vyšších školách. Kromě filosofie absolvoval Karlouš Richter ve druhém ročníku také přednášky z náboženství, fyziky, latinské filologie a světových dějin.⁴ Karlouš Richter byl nadaný, pilný student, který byl ze všech předmětů klasifikován prvním stupněm a ve dvou případech dokonce prvním stupněm s vyznamenáním.

Zajímavou shodou okolností je, že se v Olomouci mohl Richter setkat s Aloisem Vojtěchem Šemberou⁵, který zde v té době působil na Stavovské akademii. Není o tom však žádný doklad a nezdá se to ani příliš pravděpodobné.

Podobně úspěšný jako v Olomouci byl také o rok později na pražské univerzitě, kde navštěvoval velmi pilně přednášky důchodkového práva a v závěrečné veřejné zkoušce získal nejvyšší ohodnocení.⁶ Další rok však již studoval ve Vídni, kde také prožil revoluci v roce 1848. Byl přímým svědkem březnových událostí, bohužel však dnes nelze z dostupných pramenů zjistit, zdali se do nich nějakým aktivním způ-

sobem sám zapojil. Velice cenná je však jeho vzpomínka na tuto pohnutou dobu, kterou si v roce 1890 zaznamenal. „Bylo 13. března a revoluce ve Vídni v plném proudu. Byla asi 4. hodina; dělníci z továren vně hradeb v předměstích byli právě zapálili celní domy a celníky z nich vypudili a plným proudem hnali se do vnitřního města ozbrojeni motykami, špicemi a klacky, rozzuření a strašný lomoz a křik působice a naplníce veškeré ulice, zvláště obě ulice, mezi nima stávala univerzita, do ní však nemohli, anto těžká vrata zavřena a mříže spuštěny. Vnitř univerzity v aule (přeskvostrný prostranný sál) bylo však hlučno k nevypsání, an tu tisíce studentů shromážděno. Nadarmo profesori a kancléř na tribuně hulákající studenty hleděli ukonejšiti a mírniti, čím více chlácholili, tím více křičelo se po konstituci a svobodě učení; rámus byl strašlivý [...] studenti chopili se lavic a krásných židlí, praštili je o zem a srazili na profesory, mezi tím rozzuření dělníci na ulici jali se vrata dobývati a sochory je vypáciti. Tu konečně kancléř slíbil, odebrati se osobně k císaři dle starého privi legi a bez ohlášení v plném ornátě a vyžádal si, aby studující pokojně vyčkali až se vrátí, co se slíbilo.

Asi za 2 hodiny kancléř se vrátil v ornátě a se zlatým řetězem okolo krku a prohlásil, že císař dobrotivý Ferdinand Metternicha propustil, konstituci a svobodu vyučování povolil a kázal, aby se studující okamžitě ozbrojili a že on jim bezpečnost města a jeho osoby svěřuje. Náramný jásos nyní nastal a z okna výsledek shromážděným dělníkům ohlašován a napominání, by se pokojně chovali a i tu jásos nastal. Ted' se zařadili studující a po dvou kráčeli ven těsnou ulicí ozbrojených dělníků a vedeni profesory až na náměstí „Hof“ před městskou zbrojnicí a tu puškami starší soustavy s křesacími kamínky ozbrojení zapisující se do archu na stole ležícího, za malou chvíli seřadilo se asi 3.000 ozbrojenců a čtyři a houfci, někdo se za náčelníka improvizoval a hned odtáhli rozcházejíce se po ulicích, předměstích až k nejbzdálenějším hradbám, upokojujice lid a provolávajice konstituci.

Všady, kudy se ozbrojení studenti brali, okna domů zatím osvětlena se zavírala, obyvatelé zvláště dámy mávaly šátky, provolávaly slávu a házely děšť kytek, které si možná-li studující sbírali a za klobouk strkali. I já byl jsem při tom a krácel takto ulicemi, i já chytal jednu kytku dámou na mě hoděnou, a tu pro památku ukládám do Vys. Mýtského Musea.

Připomínám při tom, že se mezi studujícími o audienci kancléřově vypravovalo, že císař Ferdinand máje právě svůj jasný okamžik, když chtěl podepsati listinu na udělení nových svobod a v tom mu ještě bráněno bylo, drže pero v ruce, tloukl ním ostřím o stůl, že se až rozmačkalo, zvolal po vídeňském nářečí: „Wo bin [ch] Kaiser oder bin ich Amt?“ Druhého dne císař Ferdinand v otevřeném kočáře a vedle něho po levé straně tehdejší princ František Josef, projížděl ulice vnitřního města i také před universitu, ukázal se studentům a kývaje blahosklonně rukou, za nesmírného jáсотu lidu, který koně vypráhaje, císaře opět do hradu neustále slávu volaje, odvezl.⁷

Unikátní záznam se bohužel nijak nezmiňuje o tom, co následovalo bezprostředně po popsanych událostech. Zatím nemůžeme s jistotou přiblížit, zdali a jakým způsobem byl Karloúš Richter po skončení revoluce v roce 1848 perzekvován. V literatuře je zmíněno vyloučení ze studia a odchod do emigrace, v níž setrval údajně až do roku 1850.⁸ Podobně nejasné je také následující období od Richterova návratu do Čech až po zakoupení sároveckého mlýna. Literatura uvádí, že vypomáhal svému nevlastnímu otci v Morašicích a dokonce zde i vyučoval.⁹

Vzdělání hrálo v životě Karloše Richtera bezpochyby významnou úlohu. O šíři jeho zájmů snad nejlépe vypovídá již zmiňovaný Lebensbuch. Láska k vědě a vědění a touha se vzdělávat v nových oborech měly nepochybně určující vliv na formování Richterovy osobnosti. Richter udivuje širokým obecným přehledem jdoucím napříč obory. V Lebensbuchu se dokonce našel zapomenutý dopis, který dokládá Richterovu přednášku z astronomie.¹⁰

Karlouš Richter také sledoval velmi pozorně tehdejší politické i společenské dění, snažil se zavádět technické novinky, o kterých se dozvěděl, zabýval se historií, sbíral staré mince apod. Své široké znalosti uplatnil nejen při svém veřejném působení např. v orgánech samosprávy, jak o tom ještě bude řeč, ale samozřejmě také v soukromých záležitostech. Názorným příkladem je systematický a velmi progresivní přístup při správě svého hospodářství a nemovitého majetku vůbec, především však modernizace mlýna Sárovice.

Sárovecký mlýnář Karloš Richter

Mlýn v Sárovcí zakoupil Karlouš Richter dne 4. června 1863 za přibližně 29 tisíc zlatých. Jak dospěl Karlouš Richter k rozhodnutí stát se mlynářem? Odpověď na tuto otázku není jednoznačná a zatím se pohybuje v mezích více či méně pravděpodobných domněnek. Přesto se zdá, že Richter musel přijít do styku s mlynářským řemeslem ještě v období před zakoupením Sárovice. Postupná, systematická modernizace strojního vybavení, stavební úpravy a další inovace totiž prokazují Richterovu velmi slušnou orientaci v soudobých technických možnostech. Kromě toho ji dokládá také unikátní mlynářský slovník, kterému se podrobněji věnuje PhDr. Radim Urbánek ve své stati.¹¹

Karlouš Richter v roce 1863 zakoupil „*mlýn s trojím složením, holendrem a jahelkou, pak pozemky a případnostmi*“. Prakticky každý následující rok pak investoval do jeho vylepšení, prováděl opravy budov apod. Během patnácti let investoval do mlýna zhruba 7 tisíc zlatých. Největší z investic v tomto období byla „*stavba Ameriky*“, tedy uměleckého či polouměleckého složení. Jím inovoval Sárovec v letech 1875-1876, přičemž stavba si vyžádala náklad více než 3,5 tisíc zlatých. Nejvýznamnější mezník v historii mlýna Sárovice nastal v letech 1878-1879, kdy Richter realizoval stavební i strojní přestavbu celého mlýna, adaptoval mlýnskou budovu a osadil ji novými stroji. Tato modernizace představovala investici téměř 9 tisíc zlatých. Mlýn Sárovec již další podobnou takto rozsáhlou přestavbu neprodělal a následující Richterovy investice byly směřovány především do vlastního strojního vybavení a od 80. let i do nákupu pozemků. V roce 1888, kdy končí účetní záznamy Karloše Richtera, dosáhla hodnota Sárovice více než dvojnásobku jeho kupní ceny (61.385 zlatých).

O mlýnu Sárovcí, ale také o osobnosti Karloše Richtera, nejlépe vypovídá pečlivě a systematicky vedená kniha z let 1863-1888. Nacházejí se zde, kromě záznamů o provedených opravách, stavební činnosti a účetních zápisů, také velmi podrobné živé i mrtvé inventáře, zápisy o druhu a množství meliva, ale rovněž např. poznámky o počasí, apod. Prakticky každý den od roku 1864 do roku 1871 si Richter poznamenával teplotu („*mrazivo, měnivo, teplo*“), směr a sílu větru, pečlivě zapisoval

údaje o setí, žních atd. Připojoval také celkové hodnocení roku, např. v roce 1864, tedy rok po zakoupení Sárovice, si poznamenal: „*Rok náleží mezi suché leta, i na řece se muselo celý podzim nadržovat, takže dva měsíce šel jen jeden žlab. Úroda všude byla vydatná, požehnaná, jen v Uhrách byla neúroda...*“

Vedle velmi cenných údajů zaznamenává s nemenší pečlivostí také celou řadu údajů, které z dnešního hlediska valnou vypovídací hodnotu samy o sobě spíše nemají. Usměvně například dnes působí oddíl nadepsaný „*Hlídačové domu*“, podávající soupis hlídacích psů, včetně jejich charakterových vlastností a dalšího osudu, případně příčiny úmrtí.¹²

Knihy je sama o sobě unikátním a velmi cenným pramenem pro obecné dějiny této oblasti a Vysokého Mýta. Skýtá řadu cenných informací, které má obvykle badatel k dispozici jen zřídka, navíc umožňuje jejich vzájemné srovnání a určení závislosti a vztahu zaznamenaných jevů mezi sebou. V době svého vzniku sloužila především pro vlastní potřebu mlynáře Richtera. Díky svému unikátnímu obsahu je tedy vynikajícím a patrně ojedinělým pramenem, umožňujícím takřka plastickou rekonstrukci života mlynáře-hospodáře v daném období. Ve svém souhrnu však všechny tyto záznamy vypovídají o charakteru a osobnosti svého autora, o jeho systematickém a téměř vědeckém přístupu k správě a modernizaci „*mlynářské usedlosti*“.¹³

Karlouš Richter v městské samosprávě

Zhruba rok po zakoupení mlýna se Karlouš Richter zapojil do veřejného života ve Vysokém Mýtě. V září roku 1864 byl zvolen do městského výboru a o tři roky později úspěšně kandidoval do městské rady. Následující tři volební období v radě aktivně působil, mimo jiné také ve finančním odboru pro zkoumání obecních účtů. Ve volbách v roce 1877 volbu sice prohrál, ale přesto se jeho jméno objevuje s různými dlouhými přestávkami zhruba až do 80. let.

Činností Karloúše Richtera v městském výboru či radě se v minulosti nikdo nezabýval. Ani tento příspěvek se nemůže dopodrobna věnovat této problematice, tím spíše, že archivní materiály jsou v současné době z větší části veřejnosti nepřístupné. Nebylo by však dobré zcela pominout toto téma, neboť působení v městských orgánech do značné míry zobrazuje další stránky pozoruhodné osobnosti Karloúše Richtera.¹⁴

Karlouš Richter měl silné národní cítění. V kladném slova smyslu se projevil např. v roce 1865, kdy navrhoval a prosadil uspořádání oslavy k výročí vydání říjnového diplomu v roce 1860 a návratu k ústavnosti. V roce 1867 navrhl, aby „*obec naše kámen z některého rozbitého kláštera zdejšího, pak z hradby a lomu vraclavských zřícenin na pomník Žižkův [...] do Přibyslavi odvésti nechala*“.¹⁵ Ještě ve stejném roce dále prosadil, „*aby se příchod posvátné koruny Svatováclavské a ostatních korunovačních klenotů na nádraží slavným způsobem uvítal*“.¹⁶ Karlouš Richter se stal také členem deputace, která pak slavnostně uvítala na nádraží v Zámrsku příjezd delegace přivážející české korunovačními klenoty. V této souvislosti je dobré připomenout, že české korunovační klenoty vyvezl ze země a tím zachránil před pruským vojskem František August Brauner, významný český politik a shodou okolností původem také

mlynář, dokonce rodák z nedaleké Litomyšle. O Braunerovi je známo, že byl spolužákem a přítelem Aloise Vojtěcha Šembery, méně však je známo, že se přátelil také s Josefem K. Slavíkem, nevlastním otcem Karlouše Richtera. Občas Slavík v Morašicích navštěvoval a „s ním o věcech sněmovních rozmlouval a lovu zvěře hověl“¹⁷. V roce 1864 Brauner dokonce přivedl na návštěvu do morašické rychty také „dceru národa“ Zdeňku Havlíčkovou, jejímž byl v té době poručíkem. Díky tomu se s ní zde setkal také Karloš Richter a všichni společně dokonce uspořádali výlet na památný Růžový palouček. V roce 1888 Richter na tuto událost zavzpomínal. Originál zápisu se v tomto případě bohužel nedochoval. Znám je pouze jeho opis, který byl později publikován, ale prakticky zcela zapadl a je jistě na místě jej znovu připomenout. „Po obědě navrhoval pan dr. Brauner, že půjdeme se podívat na pověstný a památný Růžový palouček, aby si jej Zdeňka prohlídla. Cestou častěji přišlo mi chodit s ní, vypravoval jsem jí mezi jiným také o pověsti Růžového paloučku, které napnutě a uspokojivě naslouchala, a přišli jsme v řeči na jejího slavného otce. Právě byli jsme na zpáteční cestě, šli jsme krásným hájem – důbravou – zvaným, páni ostatní byli zabráněni v živý hovor několik kroků napřed, a já, dodav si smělosti, počal jsem mluvit opět o otci jejím, o jeho zásluhách a utrpení. Zdeňka byla velmi tím pohnuta, zvláště, když jsem jí domlouval, aby se stala hodnou takového slavného muže, jež jmenuje otcem, a národa, jenž se jí ujal co sirotka, pravil jsem jí, že má veliký úkol před sebou [...] Mlčky naslouchala, oči však slzely a kývala hlavou [...] najednou stanula, utrhla větvičku jedlovou z mláďí, dívá se upřeně na mne, podala mi větvičku a škytala: *Vezměte si tuto větvičku na památku, že budu pamětliva vašich slov a slibuji vám, že budu takovou, jakou chcete, abych byla...*“¹⁸ Richter v této vzpomínce mimoděk ukázal také odvrácenou tvář svého a tehdy převládajícího pojetí vlastenectví, které bohužel v té době nebylo nijak výjimečné a v důsledcích vedlo či významně přispělo k osobní tragédii Zdeňky Havlíčkové.¹⁹

Pro úplnost je třeba zmínit, že později se Zdeňka Havlíčková, již těžce nemocná tuberkulózou, zasnoubila se šnakovským mlynářem Antonínem Svobodou. Dříve než však mohlo k sňatku dojít Zdeňka zemřela. Karloš Richter velmi želel, že k sňatku nedošlo. „*Jaké asi byly příčiny, jaký d'ábel asi měl ruku v tom, že Zdeňka, ač veškeré vlohy ducha a srdce měla, nesplnila slib beztoho dřívější a i tento mně učiněný? Že téměř neoželela, neoplakána klesla v hrob předčasný?*“²⁰

Obraťme však pozornost k další činnosti Karlouše Richtera v městských orgánech. Zmínky o některých Richterových návrzích totiž ilustrují způsob jeho uvažování a mají proto jistou relevanci, ať už návrhy nakonec došly přijetí a realizace, či zcela zapadly.

V roce 1866 Karloš Richter prosadil založení dobrovolného hasičského sboru.²¹ Následně se stal členem komise, která připravila stanovy sboru. Hasičský sbor pak ve Vysokém Mýtě fungoval pouze do roku 1876, kdy se vzdal své činnosti a jeho práci převzali městem placení tesaři a zedníci.

Pro vlastní chod městské samosprávy, respektive městské rady byl velmi zajímavý Richterův návrh na zřízení „*zvláštní knihy v úřadě, do níž by každý úd výboru svá přání a návrhy vepsati mohl...*“²² Zapsané návrhy a připomínky se pak projednávaly na zasedání rady města. Velmi zajímavý návrh, „*by se evangelíci kladli v pořadu s katolíky na hřbitově a aby vcházeti mohli skrze hlavní portál*“, vznesl v roce 1870. Také tento námět byl schválen.²³ V roce 1884 pak doslova přeřekl

o několik desetiletí dobu, když usiloval o zřízení krematoria ve Vysokém Mýtě.²⁴ Pro tento účel se snažil dokonce získat podporu peticí, která se ovšem v městském výboru nesečkala s kladnou odezvou.²⁵

Karlouš Richter, městský archivář, knihovník, kronikář a kurátor městského muzea

S činností v městských orgánech velmi úzce souvisí Richterova činnost vědecká či odborná. I ta je z určitého hlediska velmi rozmanitá. Dne 27. dubna 1871 zažádal, „*aby co obecní bibliotekář a archivář jmenován byl.*“²⁶ V krátké době „*registraturu a archiv důchodenský urovnal*“²⁷ a posléze uspořádal i starý městský archiv. Zřejmě při pořádání archivu vznikla myšlenka na založení muzea, u jehož zrodu stál pochopitelně také Richter. Nejstarší zmínku o vysokomýtském muzeu obsahuje Richterův dopis ze dne 10. srpna 1871 městské radě: „*Radostně unešen usnesením o zakládání městského muzea[!] osměluji se slavnému městu obětovati helebardu z časů vpádu Švejdů do Čech, pak malou sbírku všelikých, částečně velmi vzácných mincí.*“²⁸ V dopise Richter sice hovoří o zakládání muzea, nicméně městské knihy se o ničem podobném nezmiňují. Dopis měl zřejmě připravený na následující den, kdy se konala schůze městské rady. V zápisu z této schůze je poprvé v městských knihách použito termínu „muzeum“. Richter na této schůzi inicioval také sepsání provolání k obyvatelstvu, které by vybízelo ke sbírání starožitností a jejich odevzdávání do muzea.²⁹ Městské muzeum ve Vysokém Mýtě se tak stalo prvním městským muzeem na území Čech.

Muzejní sbírka byla uložena v tzv. Panském domě. Karlouš Richter vypracoval první třídnicí sbírkových předmětů, když je rozdělil numerickým i alfabetickým způsobem v podstatě do osmi oddělení:

I, II, III Obrazy (dle formátu rozděleny do tří pododdělení)

Aa Heraldika čili pečetě

Ab Menší věci ze železa, zbraně apod.

Ac Zkameněliny

Ad Rozličnosti

B Střelné zbraně, brnění

C Umělecké památky

Ae Numizmatika čili mincovství

Bohužel po prvotní vlně zájmu činnost muzea stagnovala. Sběrka nebyla v následujících letech rozšiřována a časem činnost muzea ustala úplně. Obnoveno bylo pak až v roce 1884. I pak ale Richter po krátký čas působil jako člen muzejního kuratoria.

Své schopnosti prokázal Karlouš Richter i jinými příklady. Zhruba ve stejné době, kdy urovnával městský archiv se rozhodl sepsat kroniku města. Obě tyto činnosti s velkou radostí přijal Alois Vojtěch Šembera a Richterovi napsal: „*Uspořádání archivu sobě obec mýtská skutečně cti a obecné pochvaly dobude. Jest to vždy dobré znamení, když jednotlivý člověk zřetel k minulosti obrací, tím více, když to činí obec. [...]* Do knihy pamětní, jakož se dozvídám, také prý již počínáte příběhy zapisovati. Jsem tomu velmi rád, že jsem se toho dočkal, že přání moje dávno projevené, skut-

kem se stává.“³⁰ Richterova městská kronika se bohužel nedochovala, možná je však jen neznámá. O její podobě nevíme téměř nic, než že Richter do ní vepsal minimálně události z let 1848-1873. Zachovala se alespoň jiná Richterova historiografická práce, „Úryvky postupu rolnictví od roku 1790-1891 okresu vysokomýtského“. Toto zajímavé pojednání Richter sestavil „za účelem obeslání zemské jubilejní výstavy české v Praze Hospodářským spolkem na Vysokém Mýtě“.³¹

Vzájemný vztah Šembery a Richtera dokládá vzájemná korespondence. Vysvítá z ní, že Šembera zasílal Richterovi vzácné archiválie či jejich opisy, mající vztah k Vysokému Mýtu, k založení do městského archivu. Richter mu na oplátku popisoval dění ve Vysokém Mýtě, např. průběh voleb, soudobé poměry na radnici atd. „*Odbyli jsme právě nové volby. Pozorovati bylo tentokrát živější ruch, radoval bych se z něho, kdyby se pohyboval v slušných a spravedlivých mezích, ale je to tak, jsou lidé, kteří [...] o nic se nestarají, do ničehož nos nestrkají, ani tu veřejnou schůzi výboru nenavštěvují, aby se přesvědčili, jak se a kdo pro obec pracuje, účty 14 dnů ležejí vyloženy nepovšimnuty, zavedená mnou kniha přání a stížností obecní zůstává prázdnou – ale před volbou je rozumu dost, na nejvíce rozumu plané tížádsti, závisť a podobnosti.*“³²

Ze vzájemné korespondence je také zřejmá úcta, ze strany Richtera nepochybně až posvátná, v které choval významného buditele. „*Vysoce ctěný pane příznivče a příteli! Dozvěděv se z novin, že ráčil jste býti za veliké zásluhy své po dlouhou dobu řadu let, pro vědu, vychovávání mládeže, po všech vrstvách lidské a státní společnosti blaze ano i slavně účinkující, pro stát a vlast a národ náš nashromážděné, vyznamenán panovníkem moci, právem ústavy mu udělenou vysokým řádem železné Koruny, a že zároveň odeberete na zasloužený odpočinek chvátám, bych Vašnostem své upřímné blahopřání k nohoum skládal, těše se srdečně za Vám udělenou čest, která ve věrném synu odráží se a zdobí zároveň i město naše, jež ho zrodilo, zdobí vlast, jež ho vychovávala a již po řadu let láskou nezměrnou přilínal už tenkrát, když ještě hříchem, ba co pravím, téměř zločinem bylo, je jen v úctě míti.*“³³ Avšak i Šembera si Richtera bezpochyby vážil. V době, kdy přemýšlel o novém vydání své knihy o Vysokém Mýtě si totiž uvědomil potřebu jejího přepracování. Proto požádal Richtera o pomoc při shromažďování nových podkladů. Je velikou škodou, že k novému vydání knihy nikdy nedošlo.³⁴

Jméno Karlouš Richter je dnes ve Vysokém Mýtě i jeho okolí prakticky zapomenuto. Dokonce ani jako faktický zakladatel vysokomýtského muzea není Richter příliš znám. Postupné vytrácení se z povědomí přitom nelze svalovat jen na úspěchanost dnešní doby a jí často připisovaný nezájem. Již v roce 1935 cítil Karel Lejsek potřebu Richterovu osobnost připomenout. „*Bude snad již nemnoho vysokomýtských občanů, kteří ještě dnes něco vědí o inteligentním, vzdělaném, pokrokovém a vlasteneckém mlynáři Karlouš Richterovi ze Sárovcce. Jistě si toho nezaslouží, aby v poměrně krátké době jméno jeho bylo zapomenuto.*“³⁵ Možná je to dáno i malým množstvím materiálů, které lze k osvětlení jeho života využít. Vždyť například o osobním životě Karlouše Richtera nevíme příliš mnoho. Se svou ženou Josefou měli jedině dítě, syna Zdeňka, který však zemřel ještě v dětském věku. Možná právě absence potomka-dědice, člověka, který by opatroval odkaz významného otce, je toho hlavní příčinou.

Richterův osud skýtá velmi zajímavé a snad až překvapivé paralely s osudem mnohem známějšího Vojty Náprstka. Oba byli v roce 1848 studenty práv ve Vídni, oba se účastnili březnové revoluce ve stejném roce a oba za to pykali několikaletým exilem. Po návratu do vlasti se velmi aktivně zapojují do rozvíjející se městské samosprávy, Náprstek v Praze, Richter ve Vysokém Mýtě. Překvapují originalitou svých návrhů, jež často předběhly dobu o celá desetiletí (podpora protipožárních opatření, hygieny či propagace myšlenky krematoria). Snaží se o osvětové působení na nejširší vrstvy obyvatel a toto úsilí korunuje založení Českého Průmyslového muzea v Praze Vojtou Náprstkem a Richterův zcela zásadní podnět k zřízení městského muzea ve Vysokém Mýtě. Samozřejmě nelze srovnávat význam Vojty Náprstka a Karloúše Richtera v obecném měřítku. Za povšimnutí ovšem stojí skutečnost, že ve Vysokém Mýtě žila osobnost tolik podobná svému známějšímu kolegovi ze studií, hájící stejné či velmi podobné progresivní principy v komunální politice i v soukromém životě.

Tento článek se pokusil alespoň velmi mírně poodhalit osudy Karloúše Richtera. K hlubšímu poznání a pochopení brání nedostatek hodnověrných pramenů. Nezbyvá než si přát a doufat, že se časem objeví další informace k jeho životu, které pomohou více porozumět jeho životním peripetiím, lépe pochopit jeho osobnost a docenit jeho dílo. Již nyní však je zřejmé, že sárovecký mlynář dokázal dalece překročit hranice své profese. Díky svému rozmanitému a vynikajícímu působení v mnoha oblastech se zařadil mezi nejvýznamnější osobnosti vysokomýtska. Zemřel dne 29. října 1896.

Poznámky:

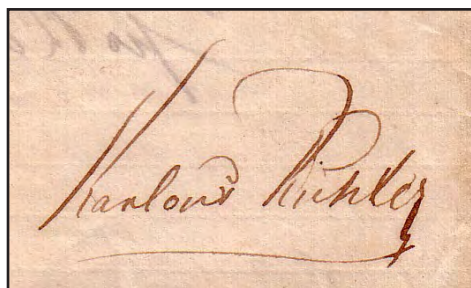
- 1) SOA Zámorsk, Sbírká matrik, Matriká Svitavy, sig. M-30 2399 z let 1822-1828.
- 2) J. K. Slavík byl od roku 1850 starostou spojených obcí Morašice, Lažany, Řikovice, Nová Sídla, Újezdec a Malé Sedliště. Zemským poslancem byl v letech 1861-1874. Marie Lišková: Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1869-1913, SÚA Praha, 1994, str. 289-290.
- 3) „*Chci vznešenou myšlenku mého zvěčnělého bratra ve skutek uvéstí...*“ RMVM, Knihovna, Lebensbuch in idealer, moralischer Menšenveredelnder und zugleich praktischer Richtung als Material zum eigentlichen Werke gesammelt u. zusammengestellt im Gedanken seines Bruders Johann gehasst u. ausgeführt von Karl Richter (dále jen „Lebensbuch...“), R 125.
- 4) RMVM, Archiv, Sbírká jednotlivých písemností, Semestral-Zeugniss kt. 10.
- 5) A. V. Šembera (1807-1882), nejvýznamnější osobnost Vysokého Mýta, historik a filolog. Významná byla jeho buditelská činnost a spolupráce s F. M. Klácelem, např. vydávání českých kalendářů apod. Cenná je však také badatelská práce, věnovaná především dějinám české řeči a literatury a práce historiografická. Jako český vlastenec zprvu obhajoval pravost rukopisných padělků, ale zakrátko prohlédl a se stejnou razancí je odsoudil. Po Dobrovském se stal prvním kritikem rukopisů a svým postojem si na konci života znepřátelil českou veřejnost.
- 6) RMVM, Archiv, Sbírká jednotlivých písemností, Potvrzení o složení veřejné zkoušky z roku 1847, kt 10.
- 7) RMVM, Archiv, Písemnost ze dne 20.2.1890. Literární korespondence,

- inv. č. 1644.
- 8) Stráž českého východu č. 11 a 12 z roku 1935.
 - 9) ANDRLE, Augustin: *Osobnosti Vysokého Mýta: 1310-2001*, Vysoké Mýto (2001), s. 57-59. Odkazuje ovšem pouze na jediný pramen (viz pozn. č. 8), který navíc Richterovo působení v Morašicích vůbec nezmiňuje.
 - 10) Jedná se o nabídku přednášky „*O měsících*“ ze dne 17.2.1888, kde Richter píše: „*Chtěje několik těch namáhavě nabytých mých skrovných vědomostí a zkušeností mladšímu a po osvětě trudný život oslazujícímu, toužícímu pokolení práci rukou svých poctivě se živícímu sdělovati, nabízím velectěnému výboru přednášku, kterou bych v nastávajícím postním čase odbýval.*“ Knihovna RMVM, Lebensbuch..., R 125, dopis vložen za stranu 228.
 - 11) Problematika vlastního mlýna Sárovice a zmiňovaného slovníku viz stať PhDr. Radima Urbánka „*Technologické zařízení mlýna Sárovice ve Vysokém Mýtě za Karlouše Richtera*“.
 - 12) Nicméně zcela nezajímavé není zjištění, že v letech 1864-1868 se vystřídalo ve mlýně Karlouše Richtera minimálně dvanáct psů.
 - 13) RMVM, Knihovna, Rukopis R 161a.
 - 14) Čerpáno je pouze ze zápisů městského výboru ve Vysokém Mýtě, tedy z úředních knih. Údaje jsou ovšem často jen heslovité a odkazují na spisovou agendu, která není uspořádána a je tedy badatelům nepřístupná. Z tohoto důvodu je následující nastínění Richterova působení spíše kusé, málo podrobné a nutně neúplné. Je totiž velmi pravděpodobné, že se v archivu nachází další cenné informace, které by zpřesnily a dokreslily jeho činnost v samosprávných orgánech.
 - 15) SOKA Ústí nad Orlicí, Archiv města Vysoké Mýto, Zápis městského výboru, zápis ze dne 7.11.1869.
 - 16) Tamtéž, Zápis městského výboru, zápis ze dne 23.8.1867 a 25.8.1867.
 - 17) Stráž českého východu, č. 11 z 16.3.1935.
 - 18) Stráž českého východu, č. 11 z 16.3.1935. Jedná se o narážku na národní loterii ve prospěch Zdeňky Havlíčkové, která vyplynula sice z původně upřímných sympatií k „*dceři národa*“, ale zároveň později přerostla doslova v maloměstácké „*kádrování*“ jejich potenciálních životních partnerů a následně k jejímu celospolečenskému odsouzení a zavržení.
 - 19) Karlouš Richter věnoval zapečetěnou obálku s touto vzpomínkou a kytičkou od Zdeňky Havlíčkové městskému muzeu ve Vysokém Mýtě s dovětkem: „*Své myšlenky dle zkušenosti a přesvědčení o tom přikládám v zapečetěné obálce, anto tyto pro nynější čas sdělovati nemohu a má se ten list otevřít po 100 letech.*“ Obálka i list se vzpomínkou se ovšem ztratily. V roce 1935 publikoval K. Lejsek již pouze opis tohoto listu, který učinil jeho syn Antonín Lejsek. Stráž českého východu, č. 11 z 16.3.1935.
 - 20) Tamtéž.
 - 21) V té souvislosti je dobré připomenout, že první sbor dobrovolných hasičů v českých zemích vznikl o pouhé dva roky dříve ve Velvarech. KOLEKTIV AUTORŮ: *130 let českého dobrovolného hasičstva 1864 – 1994*, Příbrav, 1994.
 - 22) SOKA Ústí nad Orlicí, Archiv města Vysoké Mýto, Zápis obecního výboru, zápis ze dne 17.11.1867.
 - 23) Tamtéž, zápis ze dne 14.10.1870.

- 24) Tamtéž, zápis ze dne 4.1.1884 a 11.1.1884.
- 25) Těžko říci, kde se Richter setkal s tímto druhem pohřbívání, patrně však v zahraničí. V Čechách vyšly sice o spalování mrtvol různé články již v první polovině 80. let, více se však o kremaci hovořilo až ve druhé polovině osmé dekády. Zřejmě nejznámějším propagátorem kremace byl Vojta Náprstek, který podal pražskému magistrátu obdobný návrh jako Richter, ale až o čtyři roky později. První krematoria v Čechách byla postavena ještě před zánikem monarchie, nicméně činnost směla zahájit až po vzniku republiky. KNpM, SB 145.
- 26) SOKA Ústí nad Orlicí, Archiv města Vysoké Mýto, Zápisy obecního výboru, zápis ze dne 27.4.1871.
- 27) Tamtéž, zápis ze dne 26.5.1871.
- 28) Tamtéž, složka Městské muzeum. Po straně dopisu je připsán text vztahující se k oné numizmatické sbírce: „67 kusů měděných, 1 papírových, 9 stříbrných 1 pozlacených“.
- 29) Tamtéž, Zápisy ze schůzí městské rady, zápis ze dne 11.8.1871.
- 30) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, Archiv, Pozůstalost A. V. Šembery, kt. 10, inv. č. 566.
- 31) Karlouš Richter byl členem výboru zmíněného spolku. V práci shrnul např. postupný vývoj ceny práce, hospodářských plodin, ceny pozemků, ale také informace týkající se chovu dobytka, osevu polí, stavu lesů, luk atd. RMVM, Knihovna, Rukopis R 158.
- 32) Tamtéž, Literární pozůstalost, dopis ze dne 4.1.1894, inv. č. 5216.
- 33) Dopis je třeba vnímat v dobových souvislostech. Po odvážné kritice rukopisných padělků na konci 70. let se k Šemberovi většina jeho dosavadních přátel-vlastenců otočila zády. Dokonce i vysokomýtští obyvatelé na něj zanevřeli a rehabilitace a opětné úcty se za svého života bohužel nedočkal. Zdá se, že Richter k této majoritě nepatřil a choval Šemberu i nadále ve veliké úctě. Tamtéž, dopis ze dne 29.1.1882, inv. č. 1642.
- 34) Šemberova monografie vyšlá roku 1845 je při vši stručnosti dodnes platnou a nepostradatelnou prací přibližující historii Vysokého Mýta.
- 35) Stráž českého východu, č. 11 z 16.3.1935.

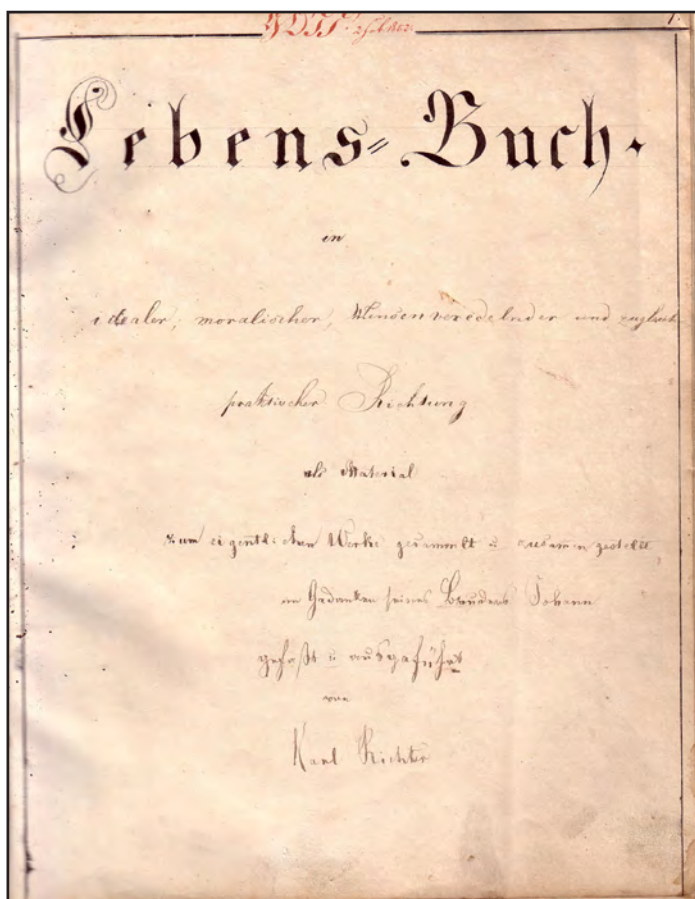

Obr. 1 Karlouš Richter na jediné dochované fotografii.
RMVM, inv. č. 22D-12757. Foto Ferdinand A. Brožek, 80. léta 19. století (reprofoto František Berger, asi začátek 20. století).

Karlouše Richter

Obr. 2 Podpis Karlouše Richtera.

325. 2/1000

Lebens-Buch.

in

idealer, moralischer, Wissen vorwiegend und zugleich

praktischer Richtung

als Material

zum eigentlichen Werke gerichtet = nachher zu stellen

in Gedanken für den Leser

gefasst = verfasst

Karl Richter

Obr. 3 Titulní strana knihy „Lebensbuch...“.
RMVM, knihovna, inv. č. R 125.

7644

List K. Richtera
o revoluci ve Vídeňi
1848
(umístěn
v. 16)

Episoda z 1848

Bylo to března a revoluce ve Vídeňi v
plném proudu. Bylo asi 4 hodina; dělníci
z továren a u brátek a předovnětích
byli právě zapalili celní domy a cel-
níky z nich vyhodili, a plným proudem
šli ve do vnitřního města sbrojenými
tykami v proudu a sluchy rozpuštění a strachy.
Lamot a šlechta jízdy a na plánci se vše
mlíce, jako v obecní mši, všiml stálo
uničování, do ní však nemohli, anto tito
brata zasnena a míra spůstěny. Vnitř
uničování a vše (převážně prostrany
vše) bylo však hlavně k nepokojům, an-
tu tyto stovantů vichromajers. Na drom
profesori a kanonci na třebně hubatka
jáci studenty šlechtičkami, a
mírnosti. Čím více chlaďobli tím
více šlechtičkami a
v sobě učen, a oman byl strachy

Obr. 6 Richterova vzpomínka na rok 1848 ze dne 20.2.1890.
RMVM, archiv, Literární korespondence, inv. č. 1644.

Usečnost mlýna
Sárovec

v král. dělném městě Vyške Mlýšském
v království českém

Hodnota původní
1863

Mlýnské sousto s trojným složením, kalendářem
a jaškou, pak paxomky a řezáckou
He inventaré má stojí v kápně č. 28770

první tahy	292. 88
druhé	262. 90
kapky zlaty	35. 15
olejovany 1/2 děl vody	200. --
S: 29680. 93	

Hodnota rozjizená vlepšováním
1863

Nové úpravy strojů a olejů	412. 22
Pracovní též zahnání a práce	22. --

Obr. 7 Záznam o zakoupení mlýna Sárovice.
RMVM, Knihovna, inv. č. R 161a.

Obr. 9 Rozvržení Richterových polností.
RMVM, knihovna, inv. č. R 161a.

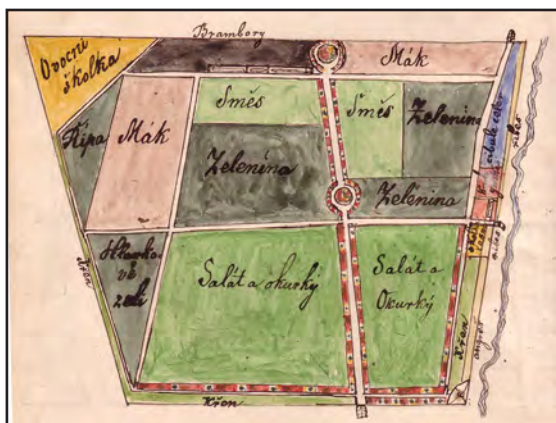
Hlídačové domu, psy

- 1) Lilka z Morávie, věrná, zna měnity hlídá a brání a obléhá náie
posel ve vojně ~~hlídá~~ Byn rozdan vánoce 1864
- 2) Flotta dlouhý smíšené rase ovčácké, němny toulavý — ~~dom~~ předán 864
- 3) Leda pastva, choulstivá hrápa, nyslucaká žena — jara 865
- 4) Otello, velky hlídačy nej nůhy psí, však pas a son puzivou kousem
roberstny — posel psi, nomaci 1865
- 5) Studie, polopis, předán za pulletě 1865
- 6) Hyena ovčácká žena z ulie náie, znamenita stekava ~~hlídá~~
sach pas zytchbit k tcham vrubě wdy uwarana, postá se stera
ty 1865
- 7) Lina, opici opravdivy jina, žena, jen pas pokoj, ale vyživovan
z jrovni, hřidovaní, chodeni po dvoa a lebasí suchy
posel 867
- 8) Prokosch, ovčeny krásny psí černovýlak, visicim ušima a
sivokými okonem, choulstivě psachy, z Morávie od umol. jany
vážen 1864 Zastelčen pas toulopul. vel.
1869
- 9) Stellan pol ovčácky psí od nra. Hyeny, dobrý hlídač vážen 1865
379, psí, pas och.
- 10) Jutta (Fatima) bílá žena, polhrad polopis, od nra. Viny vážena 866
zaroznaná do staly 867
- 11) Mercutio černá pánčie ovč. ~~hlídá~~ davorana od hrápa ~~hlídá~~
zaroznaná do staly 865 867
- 12) Francia rozmluká žena veličké ~~hlídá~~ od ~~hlídá~~ hlídá hlídá
zastelčen a hlídá 865

Obr. 10 „Hlídačové domu“.
RMVM, knihovna, inv. č. R 161a.

Obr. 11 Vysoké Mýto (okr. Ústí nad Orlicí), tzv. Panský dům, kde byly uloženy sbírky muzea.
RMVM, inv. č. 22D-1118. Foto A. Brožek, 1910.

Obr. 12 Nákres Richtrovy zahrady.
RMVM, knihovna, inv. č. R 161a.

Obr. 13 Alois Vojtěch Šembera.
RMVM, archiv, Pozůstalost A. V. Šembery. Foto autor neznámý, 1877.

WYSOKÉ MÝTO,

KRALOWSKÉ
WĚNNÉ MĚSTO W ČECHÁCH.

Popsal

ALOYS WOJTĚCH ŠEMBERA,

professor řeči a literatury české na morawsko - stawowské akademii w Holomouci, dopisující úd c. k. morawsko - slézské společnosti k zvelebení rolnictwí, známosti přírody a vlasti, přispívající úd českého národního Museum a měšťan we Wysokém Mýtě.

S pěti obrazy.

W HOLOMOUCI.

Tisk a papír Aloysia Škarnicla.

1845.

Obr. 14 Titulní strana Šemberovy práce „Vysoké Mýto, královské věnné město v Čechách“, vydané v Olomouci v roce 1845.

Vývoj technologického zařízení mlýna Sárovice ve Vysokém Mýtě za Karlouše Richtera

Radim Urbánek

Jen výjimečně máme možnost seznámit se s vývojem mlýna a jeho technologie nejen podle běžných archivních materiálů (Vodní knihy, Mlynářské ústředí, aj.), ale i podle podrobných údajů zaznamenaných samotným mlynářem. S takovým případem se setkáváme u mlýna zvaného Sárovec čp. 184 ve Vysokém Mýtě, okres Ústí nad Orlicí (dále jen Sárovec). Dochované poznámky *Usedlost mlýn Sárovec v král. věnném městě Vysoko Mýtském v Království českém* od Karlouše Richtera,¹ údaje ve vodní knize a stručné zmínky v regionální literatuře umožňují sestavit poměrně přesný přehled vývoje strojního vybavení tohoto mlýna ve 2. polovině 19. století. Ve svém výsledku jejich informace přispívají k poznání vývoje českého mlynářství.

Svoji roli hrálo i to, že ve druhé polovině 19. století vlastnil Sárovec vzdělaný mlynář Karlouš Richter, který sestavil rukopisný *Mlynářský slovník*.² Není tedy náhodou, že se tento slovník dochoval ve sbírkové knihovně Regionálního muzea ve Vysokém Mýtě. Vždyť toto muzeum přímo navazuje na vysokomýtské městské muzeum, které, jak víme ze zajímavého příspěvku Mgr. Martina Šámala [*Karlouš Richter. Kapitoly ze života sároveckého mlynáře*], založil roku 1871 právě Karlouš Richter.

Právě díky rukopisům *Usedlost mlýna Sárovec* a *Mlynářský slovník* od jednoho autora máme možnost vysvětlit řadu odborných termínů, a to jak dodnes užívaných, tak již zaniklých, popř. výrazně změněných.

I přes zmínku v poznámce 2. si *Mlynářský slovník* zaslouží naši pozornost. Zahrnuje téměř tisícovku hesel, avšak zdůrazněme, že však téměř všechny se vztahují k obyčejnému složení a pilám, a obsahuje jen jediné heslo – konkrétně „Amerikán“ – patřící k mladšímu typu mlýna, tj. mlýna s uměleckým složením. V této souvislosti je třeba upozornit na důležitou skutečnost, jelikož právě toto heslo umožňuje přibližně určit dobu vzniku nedatovaného *Mlynářského slovníku*. Heslo „Amerikán“ napsal K. Richter velmi stručně, bez detailnějších informací (např. ze kterých strojů se skládá a jaký je princip jejich funkce) a dokonce třídění meliva označil za pytlování.³ Lze tedy s velkou mírou pravděpodobnosti tvrdit, že umělecké složení v době psaní *Mlynářského slovníku* v Sárovcích ještě neměl osazené. Vznik *Mlynářského slovníku* tak můžeme datovat s největší pravděpodobností do let 1863 (zakoupení mlýna Sárovec) až 1875 (osazení prvního uměleckého složení v Sárovcích). Počátek tohoto datování ještě komplikuje skutečnost, že Karlouše Richtera nevlastní otec Josef Konstantin Slavík vlastnil mj. mlýn čp. 44 v Morašicích (SY). K. Richter se tedy mohl s mlynářským řemeslem a mlýnskými stroji seznámit již v dobách svého dětství a mládí. V morašickém mlýnu nikdy nedošlo k osazení uměleckého složení.

Vývoj strojního vybavení

Jak již víme – opět z příspěvku Mgr. Martina Šámala – mlýn čp. 184 ve Vysokém Mýtě zvaný Sárovec zakoupil Karlouš Richter v roce 1863. Nejbližší nám známá

starší zmínka o tomto mlýně pochází z roku 1845. Tehdy Alois Vojtěch Šembera ve své publikaci o Vysokém Mýtě zmiňuje také „Sárovec s 2 složením[sic!]...“⁴ Je tedy jisté, že v roce 1845 měl Sárovec 2 obyčejná složení poháněná vodními koly na spodní vodu.⁵

Roku 1863 měl Sárovec již tři obyčejná složení, krupník a jahelku jak vyplývá ze poznámek Karloše Richtera.⁶ Zde je třeba zdůraznit skutečnost, že zatímco údaje K. Richtera lze považovat za věrohodné, jelikož se jedná o soukromý soupis majetku vyhotovený vlastníkem, informace A. V. Šembery nemusí být přesné ani v počtu mlecích složení, natož v případě jehlek, krupníků či dalších doplňkových mlýnských zařízení, které mohl opomíjet i záměrně.

K roku 1869 se dovidáme zajímavou podrobnost, z níž vyplývá o jaký typ jahelky se jednalo, a to o jahelku s jílovým spodkem. „Výdaj mlýnu ... 6. [za šesté] mástník k jahelce“⁷

Pro úplnost dodejme, že Karloš Richter stručně píše i o podobě mlýna v době zakoupení: „Bydlící budova s jedním poschodím: Při zemi: světnice, vedlejší pokojík, kuchyň a vedle kamenice, nahoře dva pokoje a komora a sýpka, výše jest půda pro seno a jiné potřeby.“⁸ Z uvedeného popisu je tedy zřejmé, že se jedná o patrový dům s trojdílným půdorysem, a to komorového typu. V oblasti Vysokomýtska není ovšem dům tohoto prostorového uspořádání ničím výjimečným.⁹ K tomu musíme dodat, že s jistotou víme o patrové hmotě domu, ale v případě mlýnice se o patrové budově jen domníváme, jelikož v předpokládaném patře mohla být situována právě sýpka [„Mlýnice prostranná se zanášskou, prášničkem a sýpkou...“].¹⁰

V letech 1875 a 1876 Karloš Richter modernizuje ve mlýně jedno složení a jak je tou dobou obvyklé, použil termín „Stavba ameriky...“¹¹ Jde o jedno z nejstarších označení uměleckého složení. Ostatně jak už víme, ani tento termín neopomněl K. Richter ve svém Mlýnářském slovníku: „...mlýn nového způsobu, máje větší pevnost pro své větším dílem ze železa stávající strojové částě, jde tišeji v náboji a koná skoro všechnu mlynářskou práci pomocí strojů, kameny jsou větší a zvláštním způsobem křesány, pročež i více bílé mouky se vytíží, an se také šrot před pytlováním ochlazuje, všechno se pilněj dokonaleji čistí, čímž mouka je pěknější a trvanlivější. /Kunstmühle“¹²

Skutečnost, že K. Richter opravdu osadil složení označené tehdy za umělecké, dokládá i údaj ve vodní knize k 4.8.1876: „V žlabech nacházejí se tři vodní kola na spodní vodu zařízení, nimiž se ženou následující stroje: jedno umělé složení, dvě obyčejná složení, jahelka a krupník tím způsobem, že jahelka, krupník a jedno obyčejné složení mohou střídavě k jednomu kolu přistrkované býti.“¹³

Povšimneme-li si však sárovecké „Ameriky“ z poloviny 70. let 19. století důsledněji, nelze jednoznačně vyloučit, že se mohlo jednat o složení poloumělecké. Tedy takové, které vznikne nahrazením původního pytlování včetně moučnice hranolovým vysévačem, kvůli dopravě meliva se přistavěl krátký kapsový výtah a sestavu doplnilo ještě zařízení k čištění obilí, např. hranolový vysévač, tarár nebo žejbro.¹⁴ Tato úprava je samozřejmě mnohonásobně méně finančně a časově náročná oproti osazení skutečného složení uměleckého.¹⁵

Pro fakt, že sjednalo o skutečné umělecké složení svědčí pouze uváděná finanční náročnost. V roce 1875 stála Karloše Richtera „stavba ameriky“ 3621 zlatých a 39 krejcarů a v následujícím roce ještě dalších 92 zlatých a 66 krejcarů. Porovnáme-

li výslednou částku s cenou porcelánové válcové mlecí stolice, která v té době stála 980 zlatých 71 krejcarů,¹⁶ svědčí to pro skutečné umělecké složení, ale není známo, zda částka nezahrnovala i případné stavební úpravy mlýnice. Jednoznačnou odpověď na otázku, zda se jednalo o umělecké nebo poloumělecké složení ovšem nedává ani výčet nářadí a pomůcek k roku 1875 nadepsaný „*Ku americkému stroji*“. Obsahuje následující:¹⁷

„1. <i>Viseci lampa</i>	1.20
2. <i>lampička</i>	.20
3. <i>konvice na olej</i>	.33
4. <i>konvice na petrolej</i>	.65
5. <i>40 plechových známek</i>	.60
6. <i>Decimalka na 3 l</i>	15/
7. <i>trakar na převoz pytlů</i>	8/
8. <i>2 brejle</i>	.50
9. <i>vodní váha</i>	4.80
10. <i>2 klíče na šrouby</i>	.40
11. <i>9 kusů pemrlíc a oškrdů</i>	17.15
12. <i>majslik</i>	1.80
13. <i>pojišťovací lucerna</i>	4.80
14. <i>péro k pytlům</i>	2.75
15. <i>3 Fürlehamer oškrdů</i>	
<i>k vysekání remíše</i>	7.56
16. <i>Metrické závaží...</i>	11.3
17. <i>Kontrolní hodiny</i>	14.40
18. <i>plechová lucerna</i>	.85
19. <i>Kleště k šroubům</i>	.60
20. <i>šrouby a kleště</i>	
<i>k natahování řemenů 2</i>	2.96
21. <i>sedlářský koník</i>	1.80“

Některé z uvedených předmětů dokazují, že se jednalo o moderní zařízení využívající stroje, na něž je pohybová energie přenášena pomocí transmisí, řemenic a plochých řemenů. Jmenovitě se jedná o „*šrouby a kleště k natahování řemenů*“ a „*sedlářský koník*“ (potřebný pro opravu plochých řemenů). Obyčejné složení také nepotřebovalo „*klíče na šrouby*“ a „*kleště k šroubům*“.

V roce 1878 K. Richter uvádí: „*Nová mlýnská budova a nové stroje...*“¹⁸ a na jiné straně se dokonce dočteme konkrétně, že v letech 1878 a 1879 byla realizována „*stavba 3 patrového mlýničného domu s novými stroji a válcem*“¹⁹ Kromě toho, že zmiňuje „*válce*“, tedy válcovou stolicí (či válcové stolice?), se dovídáme také o třípatrové mlýnici, tedy čtyřpodlažní, která je potřebná k osazení uměleckého složení. V roce 1881 přibývají „*nový trieur, dunstak...*“.²⁰ Trieur (či koukolník) slouží k odstraňování koukolu a termín dunstak označuje hranolový vysévač sloužící k vysévání krupiček.²¹

V roce 1884 osadil K. R. novou válcovou stolicí, a to s porcelánovými válci.²² A v následujícím roce se uskutečnila „*demontivka válcové stolice...*“²³ Nelze předpokládat, že by jednalo o novou porcelánovou stolicí z loňského roku, neboť

pravděpodobnější je odstranění válcové stolice ze složení osazeného v letech 1878 a 1879. V roce 1887 byla zakoupena „*nová stolice válcová universálka*“, ale k „*montování universální vál. stolice*“ došlo až roku následujícího. Muselo se tedy jednat o válcovou stolicí s rýhovanými válci, tj. s moderními válci ze skořepové litiny. Během téhož roku zdokonalil K. R. svůj mlýn ještě o jedno zařízení tím, že se zde instalovala „*nová Eureka stroj*“.²⁴ Jedná se o archaický typ loupáčky, která má kromě loupacího bubnu s vertikální osou i vlastní odsávání. To zajišťuje oddělení nežádoucích částí od oloupaného zrna (kromě obalových částí třeba také od prachu a nečistot).²⁵

Stručné shrnutí vývoje strojního vybavení

1845	dvě obyčejná složení
1863	tři obyčejná složení, krupník a jahelka
1875 a 1876	první umělecké (či snad poloumělecké?) složení; vznikla tak sestava tvořená jedním (pravděpodobně) uměleckým a dvěma obyčejnými složeními, krupníkem a jahelkou
1878 a 1879	stavba nebo přestavba mlýnice do čtyřpodlažní podoby s osazením uměleckého složení s jednou nebo i více válcovými stolicemi
1881	nový koukolník a krupičný hranolový vysévač
1884	nová válcová stolice s porcelánovými válci
1885	odstranění válcové stolice, pravděpodobně té z let 1878 a 1879
1887	zakoupení nové universální válcové stolice
1888	osazení nové universální válcové stolice, osazení loupáčky Euréka

Závěr

K poznání vývoje starších uměleckých složení nemáme k dispozici mnoho pramenů. Zpravidla jsou jimi záznamy ve vodních knihách, popř. rodinné mlynářské kroniky. V případě mlýna Sárovice se však – díky jejímu vzdělanému majiteli – dochovala řada výjimečných údajů. Kromě výčtu strojního vybavení v přesné posloupnosti z let 1863 až 1888 lze použít termíny porovnat s Richterovým Mlynářským slovníkem, a tak vysvětlit některé méně známé výrazy, popř. získat jistotu o správnosti pochopení výrazů nejednoznačných.

Jinou výjimečnou záležitostí je výčet nářadí a pomůcek k roku 1875 používaných „*ku americkému stroji*“. Momentálně není znám žádný obdobný případ takového kompletního seznamu nářadí používaného pro nejstarší umělecká složení.

V případě mlýna Sárovice máme výjimečnou možnost poznat lépe české mlynářství a to právě v nepřilíš známém období zavádění uměleckých mlýnů v 60. až 80. letech 19. století. Dokládá nám například nejstarší nyní známý případ osazení válcových stolic ve vodním mlýně.²⁶

Je třeba zdůraznit, že Karouš Richter se nezastavil u „*pokusu*“, ale v letech 1878 až 1888 instaloval nejméně tři v té době velmi moderní mléčící stroje – válcové stolice s válci porcelánovými a litinovými.²⁷

Poznámky:

- 1) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R161a, Richter, K.: *Usedlost mlýn Sárovec v král. věnném městě Vysoko Mýtském v Království českém*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp.
- 2) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R92, Richter, K.: *Mlynářský slovník*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp. Po přednesení tohoto příspěvku na semináři autor zjistil, že drtivá většina hesel Richtera *Mlynářského slovníku* se téměř nebo zcela shoduje s hesly uvedenými k mlynářství nebo mechanice v knize *Materiál k slovníku technologickému* [Vysoký 1861], kde ovšem Karlouš Richter není jmenován mezi osobami, které „*potěšili [...] sbírkami slov*“. Ostatně si připomeňme, že mlynářem se stal až zakoupením vysokomytského mlýna Sárince v roce 1863. Ze souvislosti lze u *Mlynářského slovníku* předpokládat, že se jednalo o výpis hesel, coby podklad pro slovník výhradně mlynářských termínů, který K. Richter mohl připravovat.
- 3) Ovšem musíme vzít v úvahu, že termín pytlování nemusel být v počátcích zavádění uměleckých složení v Čechách neobvyklý. Např. Rieger 1866, s. 388. Jeho heslo Mlýn mj. obsahuje následující popis hranolového vysévače: „...*načež teprv do stroje pytlovacího se nasypá. Toto jest dlouhý pytel z hustého plátna rychle se točící a přitom na čepy truhlíka, v němž uzavřen jest, narážející, takže se tím mouka děrami plátna vyhání a otruby v pytli zůstávají.*“
- 4) Šembera 1845, s. 52.
- 5) Šembera 1845, s. 51. „...*jest mlýnů nyní 11, 7 na předměstí Chocenském a 4 na Wraclawském, weskrz s kolami od spodu hnanými čili hřebenáči...*“
- 6) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R161a, Richter, K.: *Usedlost mlýn Sárovec v král. věnném městě Vysoko Mýtském s Království českém*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp., s. 1 a 6. V popisu stavu „*mohovitostí*“ uvedeno: „*Průmyslní budova: Mlýnice prostranná se zanáškou, prášnikem a sýpkou, jedným splavem s třemi stavidly, na obou stranách jez, velký a malý, lednicí a záchod, lavička. Stroje sestávají z trojího složení, holendr a jahelka.*“ Dodejme, že slovo „*prášnik*“ může mít více významů, ale v *Mlynářském slovníku* najdeme toto vysvětlení: „*Prášnik – komora k uschování prachu, též i otrub, osypky obyčejně za zanáškou...*“ Za zmínku stojí vysvětlení také slova „*lavička*“. Není zde míněno venkovní posezení, ale prkenná lávka u mlýna, přecházející úplně nebo částečně přes přírodní vodní tok nebo mlýnský náhon a umožňující obsluhu stavidel. Mohla být i zastřešená a bedněná, což jí dodává podobu drobného bedněného objektu. „*Lavička – prostranství kulně podobné a střechou opatřené před stavidly mlýnskými nad náhonem ke kolům.*“ [Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R92, Richter, K.: *Mlynářský slovník*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp.]
- 7) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R161a, Richter, K.: *Usedlost mlýn Sárovec v král. věnném městě Vysoko Mýtském s Království českém*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp., s. 96. Skutečnost, že „*mástrnikem*“ nemyslel nic jiného, dokládá Karlouš Richter přepsáním příslušného hesla v *Mlynářském slovníku*. Pod heslem „*Mastnice*“ čteme: „*Mastná hlína; potřebuje se k omazání spodku jahelky a nejlepší jest bez přimíchaného písku.*“ [Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R92, Richter, K.: *Mlynářský slovník*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp.]

- 8) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R161a, Richter, K.: *Usedlost mlýn Sárovec v král. věnném městě Vysoko Mýtském s Království českém*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp., s. 6.
- 9) Urbánek 2004, s. 49. Na Vysokomýtsku se dosud dochovaly patrové zděné domy ve více než čtyřech desítkách lokalit.
- 10) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R161a, Richter, K.: *Usedlost mlýn Sárovec v král. věnném městě Vysoko Mýtském s Království českém*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp., s. 6.
- 11) Tamtéž, s. 3 a 7.
- 12) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R92, Richter, K.: *Mlynářský slovník*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp., heslo Amerikán.
- 13) SOKA Ústí nad Orlicí, Okresní úřad Vysoké Mýto, Vodní kniha č. 1, s. 93.
- 14) Podrobnosti k polouměleckému složení viz Štěpán – Křivanová 2000, s. 68-70 a Štěpán – Urbánek – Klimešová a kolektiv 2008, s. 79-81.
- 15) Pro domněnku, že se by se mohlo jednat o složení poloumělecké, svědčí dva důvody: 1) Ze tří obyčejných složení doložených k roku 1863 vznikají dvě obyčejná složení a jedno umělecké, k čemuž pravděpodobně dochází bez stavebních úprav mlýnice. Zachována tedy jistě musela zůstat mlýnská hranice nebo její značná část. Případné umělecké složení by se tak muselo vejít do prostoru o nemnoho většího, než původně vymezeného pro složení obyčejné a k tomu respektovat mlýnskou hranici. 2) Pouhé dva roky po dokončení „ameriky“ (již v letech 1878 a 1879) provádí K. R. přestavbu mlýnice a osazení skutečného uměleckého složení.
- 16) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R161a, Richter, K.: *Usedlost mlýn Sárovec v král. věnném městě Vysoko Mýtském s Království českém*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp., s. 4.
- 17) Tamtéž, s. 52 a 53.
- 18) Tamtéž, rkp., s. 3.
- 19) Tamtéž, s. 7.
- 20) Tamtéž, s. 3.
- 21) Jde o hranolový vysévač, později nazývaný též dunšťák, tedy stroj, jemuž daly název dunsty, neboli drobné krupičky. [Lehovec 1936, s. 20.]
- 22) Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. R161a, Richter, K.: *Usedlost mlýn Sárovec v král. věnném městě Vysoko Mýtském s Království českém*, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp., s. 4. „*Nová porculánová stolice...*“
- 23) Tamtéž, s. 3.
- 24) Tamtéž, s. 3 a 5.
- 25) Kolektiv 1891, s. 79-80.
- 26) Starší je jen osazení válcových stolic v parních mlýnech na Smíchově a v Lovosicích v roce 1876. [Štěpán – Křivanová 2000, s. 29]
- 27) Dodejme, že typ válcové stolice s porcelánovými válci osazené v sároveckém mlýně v roce 1878 si její autor Ing. Friedrich Wegmann nechal patentovat a začal vyrábět jen pět let předtím. [Štěpán – Urbánek – Klimešová a kolektiv 2008, s. 70]

Literatura:

Hertík, E.: *Mlynářství*, Praha 1890.

Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, Praha 1978.

Hudec, J.: *Nástin praktického mlynářství*, Praha 1908.

Jahn, J. V. – Pokorný, M.: *Kronika práce, osvěty a vynálezův, díl třetí. Dobývání surovin z nitra země, z povrchu a z vody*. Praha 1870.

Jílek, F. – Kuba, J. – Jílková, J.: *Světové vynálezy v datech*, Praha 1980.

Karas, J.: *Historický vývoj mlynářství*, Praha 1919.

kolektiv: *Kronika práce, osvěty, průmyslu a vynálezův, díl V. Chemie denního života, část 1.*, Praha 1891.

kolektiv: *Studie o technice v českých zemích 1800-1918, díl I.*, in: Sborník Národního technického muzea v Praze č. 20, Praha 1983.

kolektiv: *Studie o technice v českých zemích 1800-1918, díl II.*, in: Sborník Národního technického muzea v Praze č. 20, Praha 1984.

Lehovec, A.: *Učebnice praktického mlynářství*, Praha 1936.

Nový, L. a kol.: *Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století)*, Praha 1974.

Páris, F.: *Dějiny mlynářství*, Praha 1913.

Rieger, F. L. – Malý, J. (red.): *Slovník naučný, díl pátý (M-Ožice)*, Praha 1866.

Šembera, A. V.: *Vysoké Mýto, královské věnné město v Čechách*. Olomouc 1845.

Štěpán, L. – Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha, 2000.

Štěpán, L. – Urbánek, R. – Klimešová, H. a kolektiv: *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*, Praha, 2008.

Tureček, F.: *Encyklopedie mlynářství*. Nelokalizováno, nedatováno.

Urbánek, R.: *Dřevo, hlína, opuka. Lidové stavitelství na Vysokomýtsku*, Vysoké Mýto 2004.

Vysoký, A.: *Materiál k slovníku technologickému*. Litomyšl 1861.

Obr. 1 Vysoké Mýto (okr. Ústí nad Orlicí), mlýn Sárovec čp. 184. Severovýchodní průčelí s turbínovým domkem. Foto Roman Košek, asi 1997.

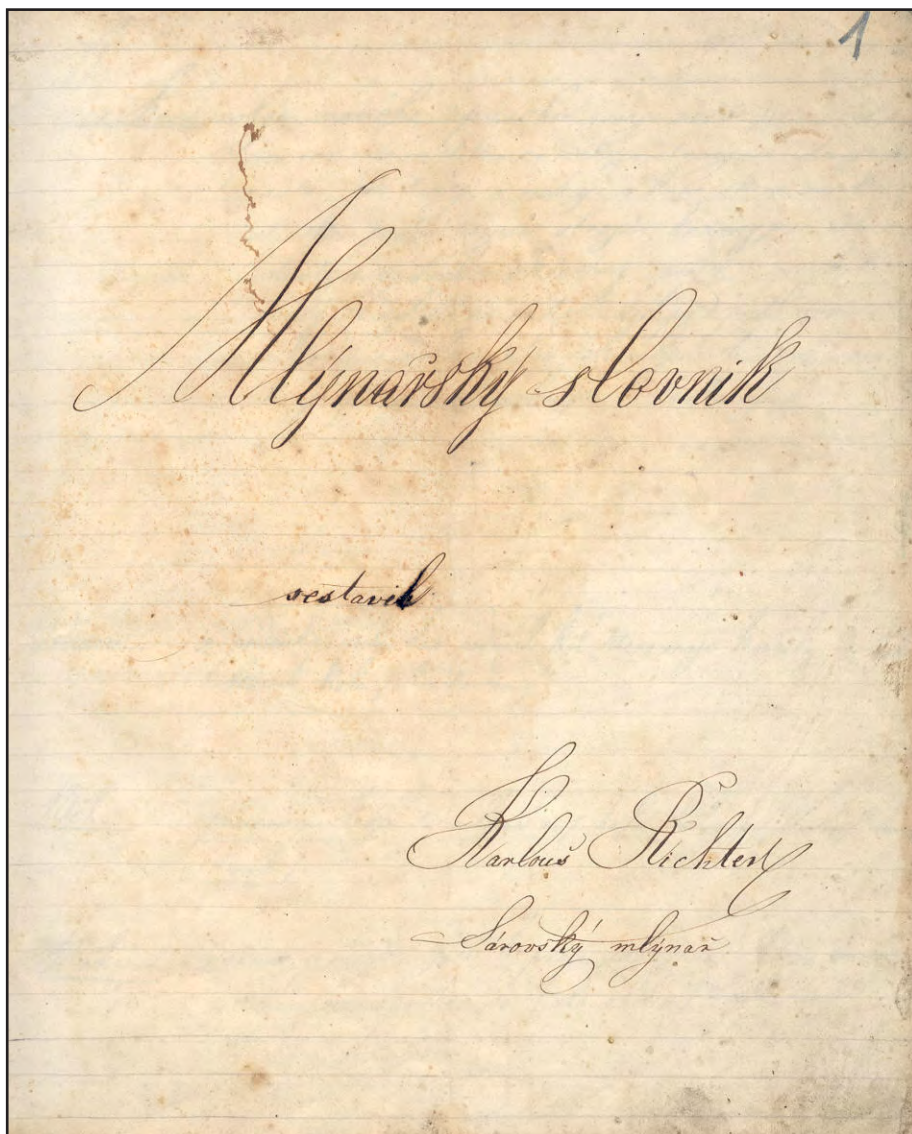
Obr. 2 Mlýn Sárovec čp. 184 ve Vysokém Mýtě na mapě stabilního katastru z roku 1839 (indikační skica). Národní archiv, fond Stabilní katastr, číslo otisku

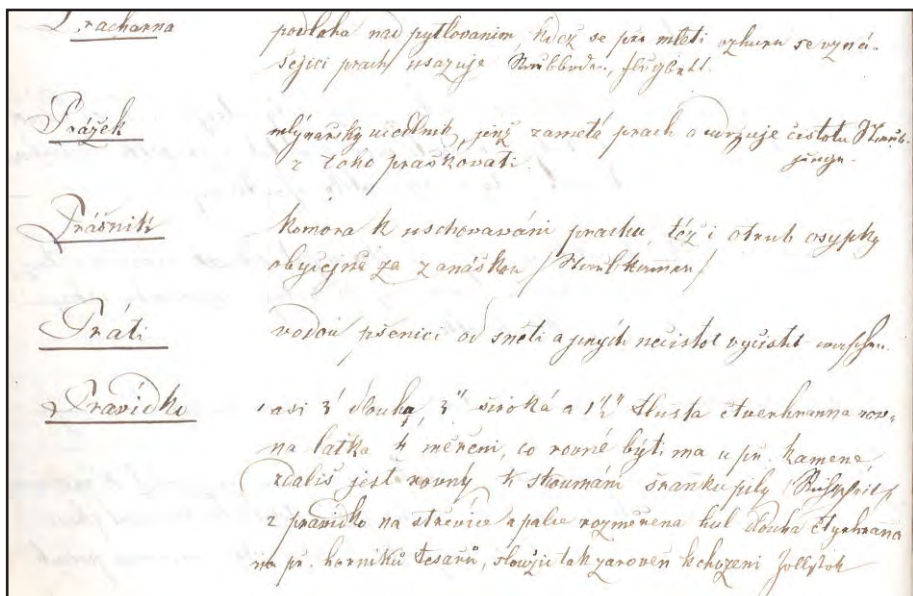
Obr. 3 Vysoké Mýto (okr. Ústí nad Orlicí), mlýn Sárovec čp. 184. Cihelné zdivo se vztahuje k přestavbě mlýna v letech 1878 a 1879. Foto Radim Urbánek, 2005.

Obr. 4 Vysoké Mýto (okr. Ústí nad Orlicí), mlýn Sárovec čp. 184. Francouzský mlecí kámen z poslední čtvrtiny až konce 19. století. Foto Radim Urbánek, 2005.

Obr. 5 Titulní list Richtera Mlynářského slovníku.
RMVM, inv. č. R92, Richter, K.: Mlynářský slovník, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp.

Obr. 6 Mlynářský slovník, třetí shora heslo Prášník.
RMVM, inv. č. R92, Richter, K.: Mlynářský slovník, nedatováno, Vysoké Mýto, rkp.

Obr. 7 Pečetidlo Karloúše Richtera. Pozornost si zasluží vnitřní kruh symbolizující mléec kámen; jeho spodní polovina má rastr naznačující křes na mléec ploše. RMVM, inv. č. 22J-127.

Dopady výkyvů počasí na vodní mlýny

Libor Elleder

Nemelem, nemelem, nemelem, nemelem,
sebrala nám voda mlejn.
Sebrala nám všechna kola i tu pilu s vantrokama,
nemelem, nemelem, nemelem, nemelem,
sebrala nám voda mlejn.
(česká lidová)

Úvod

Tématem není stavební řešení vodního mlýna, nebo jeho provoz, ale naopak okamžiky kdy tento provoz ustal, případně byl významně omezen. Doklady o tomto aspektu života ve mlýně vypovídají totiž někdy dosti objektivně o počasí a jeho extrémních projevech. Právě tyto informace zachycené např. kronikářským způsobem mohou být velmi užitečné. Jak?

V posledním desetiletí se hovoří častěji a častěji o klimatické změně a lidském podílu na ní. Její existence je nesporná, míra lidského podílu na ní je stále ještě věcí diskusí. Hovoříme-li o klimatu a jeho změně, je logické ptát se po jeho vývoji v minulosti. Způsoby rekonstrukce jeho nejrůznějších projevů jsou rozličné, časté je užití tzv. přírodních archivů (např. dendrochronologie), nebo dokumentárních zdrojů (kroniky, paměti, noviny aj.). Vodní mlýny a jejich historie nabízejí četné doklady o výkyvech klimatu, povodních, tuhých zimách a suchu.

Nejlépe lze využít zprávy o povodních představované barvitým kronikářským záznamem, nebo povodňovou značkou. Oba tyto zdroje představují někdy jedinou objektivní informaci o maximální výšce vody za povodně.

Mlýn se značkami povodní je mezi ostatními památkovými objekty svým způsobem unikátní. Může mít všechny jejich význačné rozměry: hodnotu stáří, hodnotu historickou, architektonickou, či estetickou. Prostřednictvím několika rysek s daty povodní podává objekt svědectví o přírodních podmínkách za dlouhé období, v některých případech za mnoha staletí. Lze předpokládat, že značky povodní patřily vedle cejchů k mnohem samozřejmější výbavě mnohých mlýnů. Pevně stanovené, cejchem vyznačené výšky normálních hladin sloužily někdy jako nulový bod prvních vodočtů ať už ty se nacházely v nadjezí, nebo podjezí. Mlýny se mohly stát svým způsobem svéráznými hydrologickými stanicemi.

Tématu meteorologických rizik se dotkla na s. 195 zatím nejsoubornější publikace věnovaná vodním mlýnům Štěpán, Křivanová (2000). Je ale zjevné, že téma stojící na pomezí několika oborů vyčerpáno zatím nebylo. Proto materiál primárně shromážděný pro účel studia hydrologických extrémů lze využít jako doklad o těžkých dopadech projevů počasí na provoz, ale i existenci vodních mlýnů. Bylo by možné doložit velmi dlouhý seznam dobových citací, ilustrujících dramatický průběh povodní na řadě mlýnů. Totéž platí a materiálu dokreslujícího těžkosti v suchých, či mrazivých obdobích. V textu jsou vybrány dobově autentické záznamy hovořící o jednotlivých

typických problémech. Zdůrazněny jsou také některé problémové roky, kdy projevy povodní, such a mrazů byly „nejdrsnější“.

Cejchy, značky a vodočty

Cejchy

Samotný počátek vodních mlýnů na našem území je nejistý, např. v Praze se klade až do 12. století, (Malý, 1966). Jistý je ovšem vznik instituce Přísežných mlynářů (r. 1340) zodpovídající za vodní právo a tedy i cejchování. Štěpán, Křivanová (2000) uvádějí, že cejchování maximální hladiny je doloženo již k roku 1440. V odborné publikaci věnované historickým povodním, (Brázdil et al., 2005, s. 159), v kapitole zaměřené na percepci historických povodní je uveden protokol sporu mezi Vilémem z Pernštejna a hradeckými měšťany ilustrující praktické užití cejchů v roce 1502: *„kázali kuol sřezati a cejch na ten kuol položiti... vejše vody držeti ani zdýmati nemají, mimo ten cejch, týmiž mlynáři přísežnými položený... stav přímo přes Labe dělati k té míře cejchované a v tom stavu práh proti splzii, srovnajíc jej k tomu cejchu, tak aby voda na tom prahu vejše nestála nežli s cejchem zároveň...“*.

Význam normální hladiny vyznačené cejchem nekončí jen praktickými ohledy a vodním právem. Mlýny ovlivňovaly prostřednictvím jezů významněji říční morfolonii, splaveninový a ledový režim. V Praze uvádí Hrdlička (2001) významné ovlivnění záplavového území výstavbou jezů zejména v 13. století.

Proto je důležitou otázkou potvrzení případné kontinuity těchto normálních hladin směrem do minulosti. Odpověď na ni pro historické jádro Prahy naznačuje průzkum pražských normálů profesora pražské techniky Karla Vosyky (1847-1897) provedený v rámci posudku na úpravu Vltavy v Praze v Karlíně (Vosyka, 1893). Vosyka zdůrazňuje významnou roli staroměstského normálu, který sloužil jako „základ pro porovnání ostatních (pražských) normálů“. Na základě dochovaných cejchů a místopřísežných prohlášení pamětníků dokládá, že jejich kontinuita začíná přinejmenším polovinou 18. století (v roce 1893 ještě normály z 18. století často fyzicky existovaly). Nejstarší doložené normální hladiny byly pro zajímavost tyto: normál mlýnů Šerlinských (r. 1727), Šítkovských (r. 1759), Sovových (r. 1836 odvozen ze staroměstského), Staroměstských (z r. 1822), Nových (r. 1832), Dolnoloděckých (r. 1746), Helmovských (r. 1770) a Šaškovských (r. 1770). Lze však předpokládat, že kontinuita těchto výšek je delší, tedy staršího data. Přehled a zaměření výšek pražských normálů (spolu s výškami historických povodní) publikoval v Technických listech roku 1889 také Plenkner (1889).

Vodočty

Pozorování a záznam výkyvů počasí a jejich důsledků má pravděpodobně prastarou tradici. Svědčí o tom téměř neuvěřitelně dlouhá řada pozorování v Káhiře a to od roku 622 do roku 1922. Počátek nejstaršího (známého) evropské pozorování vodních stavů (na Labi v Magdeburku) spadá do roku 1727. Spojitá řada každodenních pozorování vodních stavů v Čechách začíná až rokem 1825 v Praze. V tomto bodě má primát právě profil vodního mlýna. Nulový bod vodočtu je totiž vztažen k profilu Staroměstských mlýnů a ty jsou zároveň zatím nejstarší známou hydrologickou

stanic v ČR, podrobněji Novotný (1963), Elleder (2005), Brázdil et al. (2005). Musíme však dodat, že vůbec nejstarší tradice záznamů je spojena s kamennou plastikou „Bradáče“ (nedaleko Staroměstských mlýnů), která již od roku 1481 sloužila jako svého druhu nulový bod pro odměřování výšek povodní, s. 318-319, Elleder (2003), (viz též kap. 4.1).

Normální hladina jezu byla jedním z mála pevných bodů, k němuž bylo možné vztáhnout i výšku vody za povodně. Lze to v náznacích tušit z některých kronikářských i jiných záznamů přinejmenším od 18. století. Za povodně v únoru 1784 v Berouně (kap. 4.7) zmiňuje místní děkan A. Seydel výšku povodně za pomoci „obyčejné hladiny“, tedy pravděpodobně normálu dnešního Zajíčkova mlýna, Ninger, Zelinka (1872), (též. 4.7). Podobně tradici litoměřických měření uvádí od roku 1824 Kotyza (2006, s. 2). Později lze doložit záznamy o průběhu povodně 1846 ve vztahu k normálu (ve stopách nad normálem) na labském jezu v Lobkovicích a Kostelci nad Labem. Zveřejnil je dopisovatel listu Bohemia např. v roce 1846, (Bohemia č. 14 - 1.2.1846). Podobných záznamů v 19. století přibývá, takže přibližně od roku 1855 se za povodní setkáme s novinovým zprávami o stavech hladin uvedených ve stopách vůči jednotlivým normálům (přesné místo je však těžké identifikovat) v Hradci Králové, Pardubicích a Kolíně nad Labem, v 70. letech v Mladé Boleslavi a jinde.

Po založení Hydrografické služby království Českého roku 1875 se stávají pozorovateli hydrologických stanic kromě učitelů, poříčních, převozníků, strážníků také majitelé velkovodních mlýnů. Některé z nich najdeme proto i ve sto let starých hydrologických ročenkách jako dobrovolné pozorovatele, tab. 1. Určitou nevýhodou bylo, že pozorování byla zpočátku vztažena k normálům v nadjezí, kde vztah mezi průtokem a stavem není zcela jednoznačný.

Tab. 1 Přehled mlýnů podle Hydrologické ročenky z roku 1909, (Archiv ČHMÚ) fungujících v roce 1909, také jako hydrologické stanice.

Mlýn	Tok	Pozorovatel
Varvažov č. 55	Skalice	Č. Hodík od r. 1898
Ústí	Mastník	V. Smolík od r. 1898 (dnes VD Slapy)
Budy u Zruče	Sázava	J. Zimmermann
Praha, Staroměstské mlýny	Vltava	Vodárenská kancelář od r. 1825
Kadaň	Ohře	J. N. Müller, majitel turbínového mlýna od r. 1891
Žatec, mlýn Kröblův	Ohře	Ant. Kastner, nadstárek v uměleckém mlýně C. Kröbla, od r. 1898

Značky povodní a povodňové chronogramy

Zvláštní místo mezi fixovanými výškami vodních hladin mají povodňové značky. V Evropě nacházíme nejstarší autentické doklady v Římě, kde existuje dodnes několik mramorových desek vztahujících se k rozvodnění Tiberu v 13. a 14. století. Regionálně je velký počet dochovaných značek zejména v Německu v povodí

Labe, Mohanu, Neckaru, Mosely a Rýna. Najdeme je častěji na městských branách obrácených k řece, budovách kostelů, měšťanských domech, mýtných domcích, převoznických domcích, hospodách, špitálech a také mlýnech.

Pokud se jedná o vyznačení nízkých stavů, to je spojeno spíše s tzv. „Hladovými kameny“, které nebyly u nás i jinde v Evropě ojedinělé a několik se dochovalo dodnes. Na Labi můžeme jmenovat kameny v Kolíně nad Labem, Lovosicích, Děčíně, Dolním Žlebu, Pirně a Magdeburku. Značky minimálních hladin zatím v souvislosti s mlýnským provozem doloženy nejsou. Z věcných dokladů úrovně nízkých vodních stavů můžeme uvést charakteristiku staroměstského kožešníka a později purkmistra Piláta Rakovnického pro velmi suchý rok 1590: „*Item sucho veliké, takže jezové všichni oschli a nad vodu čněli, půl druhý čtvrti lokte [tj. snad 1,5 čvrt lokte, tedy 22 cm], nepamatovali sme od 50 ti let tak malé vody*“ J. Dvorský (1972).

Věnujme se však jen mlýnům a ryskám povodní na nich. Nejznámějším příkladem relativně blízko našich hranic je mlýn (Großmühle) v Grimmě (povodí Muldy) se značkami z let 1771, 1858, 1897, 1926, 1954 a nebo Nový Mlýn (Neumühle) v Halle (Saale) se značkami z let 1622, 1651, 1655, 1682, 1709 a 1784), nebo Kamenný mlýn (Steinmühle) s vyznačením povodně v roce 1661. V Německu najdeme řadu dalších příkladů mlýnů se staršími značkami povodní také v jeho západní části v povodí Mosely (Metterich), Ems (Rheine) a jiné.

Prozatím nejstarší známou řadou povodňových značek u nás měl Křížův mlýn v Berouně, tab. 2 (mlýn byl na konci 19. století přestavěn a tak řada značek začínající rokem 1598 v autentické podobě zmizela již před sto lety, opravou fasády po povodni 2002 značky zmizely úplně). Velmi starou (údajně povodňovou) značku k roku 1519 dokládá Šimák (Šimák, 1904, s. 385) v „Šořalém mlýně“ v Turnově na zdi ve mlýnici. Byla však skutečně povodňovou značkou? Povodeň v tomto roce zatím příliš přesvědčivě doložena není, přesvědčivý dobový doklad máme jen o lokální povodni u Slaného v červnu téhož roku.

Z dalších rozsáhlejších souborů výšek povodní Berounky jmenujeme mlýn Bohy na Berounce. Soubor značek dodnes najdeme na mlýně Veselých v Táboře (obr. 6). Opravený soubor (počínaje rokem 1834) je na šporkovském mlýně ve Stanovicích u Kuksu. Z povodí Sázavy býval nejzajímavějším asi mlýn Buda u Zruče nad Sázavou (viz též tab. 1), ale značky doložené ještě roku 1933 zmizely. Zachovala se jediná: a to k roku 1845 na dnes již a vyjmutém kamenném vstupním prahu. Památka na katastrofální (lokální) letní povodeň roku 1848 se uvádí i na mlýně poblíž Křemže (u Českého Krumlova).

Zvláštní kapitolou jsou polabské velkovodní mlýny v Obříství, v Hoříně, Dolních Beřkovicích a Roudnic nad Labem. Protivodní nároží těchto panských mlýnů se mohla chlubit rozsáhlými počty rysek počínaje rokem 1784, 1845, nebo alespoň 1862.

Pouze předpokládat můžeme podobné značky i na velkém labském mlýně v Litoměřicích, kde se tradují výšky povodní z let 1432, 1655 a 1784. Problematice historických povodňových značek nebyla u nás od 60. let 20. století věnována odpovídající pozornost. Lze doufat, že zde uvedené (nemnohé) příklady budou doplněny v budoucnu.

Tab. 2 Přehled nejdůležitějších systémů povodňových značek na českých vodních mlýnech

Mlýn	Tok	Povodňové značky či literární zdroje
Stanovice	Labe	1834,1866, 1897, 1925,1946, 1948, 1981, 2000
Voznice, mlýn a pila č. 8	Vltava	1845, 1885, 1890, 1915, 1920, 1925, 1940
Buda u Zruče n. S.	Sázava	1845, 1891, 1895, 1909, 1900, 1920, 1922, 1926
Bohy	Berounka	1862, 1891, 1909, 1926
Beroun, Křížův mlýn	Berounka	1598, 1629, 1655, 1675, 1769, 1784, 1845, 1862, 1890
Praha, Staroměstské mlýny	Vltava	(1675, 1784, 1845), 1890, 2002, 1825-1949 měření
Hořín	Labe	1784, 1824, 1845, 1862, 1876, 1877, 1882, 1883, 1887, 1888, 1890, 1895, 1896, 1897, 1900, 1915, 1916, 1917 (3 značky), 1920, 1926, 1932, 1954, 1958
Dolní Beřkovice	Labe	1784,1845,1862, 1870, 1882, 1883, 1890, 1895, 1896, 1897, 1900, 1915, 1920, 1940,1941, 1954, 1958
Roudnice	Labe	1845,1862,1865, 1872,1876, 1890, 1920, 1926, 1940,1954
Litoměřice	Labe	1432,1655,1845: podle literárních zdrojů

Doklady jsou i u dalších mlýnů, nikdy nejsou tak rozsáhlé. Řada z dříve zaměřených souborů zmizela a majitelé současných elektráren většinou nevědí, že zde značky byly (např. na Sázavě v Týnci nad Sázavou, či Českém Šternberku).

Povodňové značky byly spojeny (stejně jako jiné typy epigrafických památek) někdy s textem pamětní deskou, případně chronogramem. Poblíž Netolic je ve štítě Ziegrosserova mlýna pamětní deska na paměť povodně v roce 1663 (voda protřhla hráze několika rybníků), (obr. 1). Nápis vztahující se k zničení Podhrázského mlýna ve Stádlci (povodí Lužnice) roku 1757 je známý jen z literatury, (J. Hejna (1885), s. 227: „*DIEALTERA PENTECOSTES MOLA TOTA EVERSA DEO COOPERANTE IN MAGNIS LABORIBVS ERRECTA*“. Český nápis na Zajíčkově mlýně v Berouně: „*Mže když zimní ledy hrnula- v tu vejšku vlny nadmula*“ (viz kap. 4.7) se vztahoval k povodni roku 1784. Ke stejné povodni se vztahuje i nápis na již zmíněném mlýně v Hoříně. V Albrechtových dějinách Mělníka z konce 18. století, které cituje např. Kotyza et al. (1995) jsou zmíněny nápisy v češtině: „*SeM se posLeDnlho Vnora pVstlLa WLtaWa rozLlLa*“ a němčině: „*Mlt sChLVss FebrVarll Die Wahre WasserstreCke*.“ Terénním průzkumem se prokázal nápis latinský: „*VltlMa FebrVarll agVa hVc VsqVe asCen-Dlt*“, [MDCCLVVVVVllll=1784]. (obr. 2)

Nejstarší zprávy o mlýně pochází z první poloviny 18. století, není tedy vyloučeno, že nynější budova vznikla současně s hořínským zámkem. Obyván byl ještě v 50. letech 20. století, kdy vznikly ještě poslední povodňové značky. Původně zaměřené rysky, Marhold (1966) se nacházejí ve východní části budovy a to na jejím

levém (vstupní strana) nároží z obou stran. Větší část značek odpadla zřejmě vlivem průběžného chátrání budovy a povodní v roce 2002, (obr. 3).

Vedle rysek se nachází ještě další dnes těžko čitelné (torzovité) nápisy rudkou, či podobným materiálem. Lze zde rozeznat (přínejmenším) dva letopočty. Z nich ten vyšší se patrně vztahuje k roku 1737 a 1753. Na úrovni povodně 1784 a 1890 je rudkou provedený náčrt patrně věže mělnického chrámu.

Závěrem uvedeme dnes neexistující nápis (patrně s ryskou) dokumentovaný vedutou z roku 1794. Nalézal se vedle Staroměstských mlýnů na vodárenské věži, (obr. 4) setřen byl patrně velkým požárem a následnou rozsáhlou opravou a přestavbou. Naopak existující značky na téměř neexistujícím mlýně v Dolních Beřkovicích (zbořen 1981) ukazuje obr. 5. Tento skutečně ojediněle dochovaný zbytek mlýna poukazuje k rozkladu celkové památkové hodnoty budovy na jednotlivé složky. Zbyla však jen složka povodňově dokumentační.

Můžeme říct, že povodňové značky jsou od 19. století osazovány po větších povodních úředně, např. v letech 1872, 1890, v poslední době po povodních 1997, 2000 a 2002. Kromě toho stále jsou osazovány značky privátně, v některých případech jsou udržovány i značky starší. Příkladem je mlýn Veselých v Táboře (obr. 6), nebo v Kostelní Radouni nedaleko Jindřichova Hradce.

Období sucha a jeho vliv na provoz či zánik mlýnů

Provoz mlýna byl jistě adaptován z hlediska vodnosti toku na hodnoty více-méně dlouhodobě průměrné, resp. ne příliš vzdálené těmto hodnotám. V období s dlouhodobě nízkými srážkami a vysokými teplotami, byly ohroženy v první řadě mlýny na menších tocích. Do hry však vstupují např. i regionální pedologické a geologické podmínky. Suchem častěji trpěly oblasti nižších poloh s nižšími srážkovými úhrny a vyššími teplotami. Problematické byly oblasti s propustnými horninami (pískovce, vápence) nebo s nedostatečnou sítí stálých toků. Za nepříznivých podmínek se hledaly alternativní způsoby mletí, případně bylo nutné za semletím dojíždět.

Provoz mlýna za nízkých vodních stavů

Jak mlynáři (a nejen oni) situaci řešili dokumentují četné dobové zprávy. Určitým způsobem bylo nadržování vody, jako příklad uvádíme situaci na Hradecku z roku 1865: „... byl velký nedostatek vody v potocích a řekách a mlely mlýny jen ve dne a v noci nadržovaly vodu pro příští den“, (Pišl, 1938). Vypouštění rybníku, třeba i násilím, dokumentuje Pekař v knize *O Kosti řádění „loupících partají“* v tomto případě švédských jednotek generála Banera v suchém roce 1642: „*Tou dobou hrozné sucho zbavilo všechny mlýny vody, a hladové partaje, aby opatřily panským mlýnům vodu, nezbytnou k semletí nakradeného obilí, spouštěly rybníky*“, (Pekař, 1970, s. 52).

V nejušších letech bylo nutné dovážet melivo na velkovodní mlýny: Kronikáři někdy charakterizují tíživost situaci vzdáleností, či nutným časem k dosažení provozu-

schopných mlýnů. Jako příklad lze uvést zprávu z Nového Města na Moravě z pamětní knihy rodiny Chladek.: „... o mletí zle bylo, nikde se nemohlo mlet třeba 6 i 7 mil [45 i 52 km] do mlejna vozili“, (Brázdil, Kirchner et al. 2007). Václav Krolmus poznamenává v úvodu k soupisu „Suchých a mokrých let“, že bylo často nutné „...ze mlejna jednoho na druhý jezdit, když semletí nemohli, na 10 i 15 dní na mlejné s dobytkem dlítí a platiti než semeleli“, (Krolmus, 1845, s. 14). Václav Krolmus sám pocházel z obce Březinka u Bělé pod Bezdězem, z kraje náhorních plošin a hlubokých pískovcových údolí (většinou bezvodých), tedy z kraje kde tento problém patřil k době známým.

Rušení rybníků a zánik mlýnů

Konečnou pro řadu mlýnů, paradoxně znamenala velmi vlhká léta a následná neúroda v letech 1769-1771. Ta vedla k častému rušení rybníků a jejich přeměnu na pole. Z vlastní zkušenosti tento fenomén dokládá opět V. Krolmus a doplňuje svým osobním přesvědčením plynoucím z bohatých životních zkušeností a pozorování: „Když ale u velikém počtu rybníků, jezer a kališťat... zrušilo a vysušilo... veliké povodně, náhlé zátopy, ... veliká sucha nedostatek píce, aniž dosti mlejnu, jenž rušením rybníků k vyzdvížení přišly, na kterých by se semelelo; nebo v ten čas se voda na coule kupovat musí, jakož důkaz máme r. 1834, 1835, 1836 a r. 1842, aby lid pro svou potřebu semele“, (Krolmus, 1845, s. 16). Mlýny bez rybníků a bez vody se podle něj objevují v pozdějším místopisu jako „suchomelky“. Několik příkladů z oblastí, které znal i uvádí: „Jakož pod Prašným Oujezdem ke Kladrubům na Plzeňsku, takž pod Valíkovickým dvorem, od Valíkova k ohradě stával mlejn, jenž vodou z rybníka od Březovic: Vavřince, kalu počato mlíval, k němuž cesta mlejnská z Plužny [Plužná] a Březinky [rodná obec Krolmusova] potud slove na Boleslavsku, ... okolo Mlečic na Zbirožsku bylo plno rybníků, ze kterých se mlelo, jakož pod Ostrovcem byl mlejn, nyní jen suchomelka ona poloha slove; tak okolo Podmokl na Křivoklátsku množství rybníků zrušeno v Kamenej a v Lubnej...“ (Krolmus, 1845, s. 74)

Nejvýznamnější suchá období

Omezení provozu mlýnů (jeho míra) je jedním z vcelku věrohodných ukazatelů velmi nízkých vodních stavů v období bez pozorování (předinstrumentální). Lze vycházet i z epigrafických dokladů (vyznačení kritických let na hladových kamenech). Prvou práci na téma sucha z pohledu meteorologie prezentoval F. Augustin (1846-1908). Hodnotil suché roky z hlediska deficitu srážek, (Augustin, 1891) a tak upozornil na rok 1842, jako nejsušší v 19. století. V Praze spadlo tehdy jen 298 mm, tedy 40 % tehdy normálního ročního srážkového úhrnu. Brázdil, Kirchner et al. (2007) uvedli přehled nejsušších let na základě několik způsobů hodnocení pro oblast Moravy. Přehled nejsušších let hodnocených podle kronikářských zdrojů a značek nízkých vodních stavů prezentován zatím v zjednodušené podobě v tab. 3.

Již zmíněné záznamy o vodních stavech počínaje rokem 1825 (graf 1) v Praze (kap. 2.2.) poprvé uveřejnil Novotný (1963). Ty souhlasně s kronikářskými zprávami poukazují, že roky 1834 až 1836 a 1842 patřily k nejsušším v naší historii,

tab. 4.

Tab. 3 Přehled extrémně suchých let podle dokumentárních zdrojů

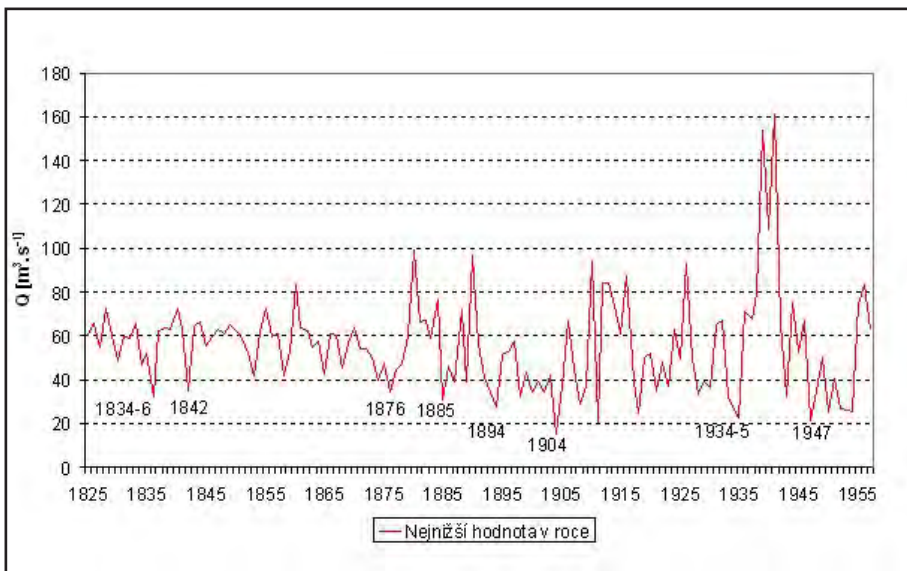
Rok	Extremita	Popis
1417	-3?	Není doloženo jinak, patrně chybně přepsaný jiný letopočet.
1503	-3	Nařízeny posty za odvrácení sucha.
1509	-3	Možné přecházet Labe, sucho červen až září.
1517	-3	Až do podzimu sucho, spekulace s cenami potravin.
1538	-3	Velmi nízké stavy, řeky vyschly, (vozy přejížděly Labe u Litoměřic).
1540	-4	Památné sucho.
1590	-4	Přestaly pracovat mlýny: Hradec Králové, Plzeň, Praha (z Prahy se jezdilo náhradně do Roudnice), Vltava Praha: eutrofizace vody - zápach, zaklesnutí vody hluboko pod jezy, podobně jako v r. 1540.
1616	-3	Odstávka mlýnů: Ohře, Jihlava, nízký stav Labe (mohlo přejít dítě).
1707	-4	Praha-odstávky mlýnů, Dráždany - značka na mostě v jeho patě.
1734	-3	Dobruška: Procesí za odvrácení sucha.
1739	-3	Hradec Králové: Procesí, zákaz zábav.
1746	-4	Odstávky mlýnů obecně častěji Morava: (mletí až ve vzdálenosti cca 45 až 52 km).
1790	-3	Prosebná procesí za déšť, odstávky mlýnů, vysychání potoků.
1834	-3	Odstávky mlýnů obecně.
1835	-3	
1836	-3	
1842	-4	Odstávky mlýnů obecně, studně bez vody.

Pozn. Podtržené roky jsou zároveň vyznačeny na Hladovém kameni v Děčíně, tučně vyznačeny nejvýznamnější případy.

Stupeň extremity sucha:

-3. stupeň: odstávka mlýnů na menších tocích

-4. stupeň: mimořádný extrém

Graf 1 Pražská řada 1825-1957, podle Novotný (1963) s vyznačením nejmenších průměrných měsíčních průtoků v roce. Pozn.: projevuje se změna podmínek po povodni 1890 a výstavbě nábeží v Praze, koncem 19. století a proto nejsou hodnoty v prvých 50. letech 19. století souměřitelné s pozdějšími.

Suché roky 1834 až 1836 a 1842

Málovodné, suché roky následovaly častěji v několika letech po sobě. K doložení využijeme opět soupis V. Krolmuse(1845) posbíraný autorem novinových zpráv i ústních výpovědí. Prvý kritický rok 1834, začal zimní povodí, o několik měsíců byla situace zcela opačná: „Zle bylo v létě o melivo: Potoky takořka vyschly a na řekách Mži, Ohři, Labi a Vltavě atd. málo vody. Pod jezem každým suchou nohou malé dítě přešlo. Sem a tam na Mži vodu mlynářů nadržovali. Lid 6 i 7 hodin cesty do mlejnu jezdil. Sem a tam vodu vrchnosti na rybnících za kolik tisíc zlatých mlynářům prodávali, k.p. Smečenská vrchnost za několik set ji prodala. Rakovnický Magistrát ji též prodal svým mlynářům.“

Situace pokračovala v následujícím roce: „R. 1835 byl ještě sušší. Na potocích vyschla, a na řekách ji nadržovali. Lid opět 7 i 8 hodin cesty do mlejnu na řeky veliké jezdil. Po krajích se mlejny ruční a potažní v rychlosti зробily, a větrní mlejny staré opravovali, a nové stavěli, aby se lidu žádost učinila“. Došlo i na malou revoluci, popis této události si dovoluji uvést v obšírnější podobě: „Na Berounsku okolo vysokého Chlumce, Selce, Přesatvku a Prčic, nechtěl p. Šourek, zprávec na Jetřichovicích z rybníka Františka nazvaného, mlynářům na potok vodu pustiti a prodati, aby lidé semleli; pročež se okolo Chlumce lid se sochory řetězy, sekerami, motykami, lopatami a ná-

stroji rozličnými sešel, tahl od vesnice k vesnici, koho kde napadl, každý vše musel nechat ležeti, a s nimi táhnouti. V čele byl vůdce na koni, který zástup vedl k Selci a Prčicům, městečkům, a až k rybníku Františku u Přestavlk. Tu se lid na hrázi usadil. Fr. Kratochvíl pekař, a Jos. Wobora, z Prčic, jako plavci musili pod vodou řetězi zahákovati, aby čepy mohli vytáhnouti a vodu z rybníka na potok pustiti, an čemž 3 dni pracovali, než toho dovedli. Na 600 osob se na hrázi rozložilo, jenž rybník skrze 14 dni hlídali, při ohni ležely, jedly a pily. Jiní zase po lukách puštěné rybníky chytaly, a sobě vařily: Na to přijeli k nim od slav ouřadu z Jetřichovic p. zpravec Šourek s kancelářským Kálemem, rychtářem, vrátným a od ouřadu Prčického p. ředitel Doležal s písařem Dřeslem, kteří tomuto lidu za 100 zl. v. č. vody prodávali, ale lid již víc nechtěl vjíti v tuto smlouvu, pročež p. Doležal lidu domlouval, že přestupuje 92 § hrd. Pr. a trestu se hodna činí. Na to křičeli všickni: Hodte ho i s 92 § do vody. Pisář jeho obávaje se, aby se mu něco podobného nestalo, ujel domů a úředníci Jetřichovičtí za rybník na pole se odstěhovali. Lid zůstal na hrázi: Jetřichovický rychtář byl opět k lidu vyslán, aby se toho výstupku lid nedopouštěl, že se jim za 100 zl. v.č. voda ponechá; lid ale nechtěl, tak jim kousavě domlouval proč to činějí; ale oni nemeškali a hodili ho do rybníka, jakož p. Doležala, ježž opět vytáhli; aby se neutopil, a teprv za 14 dní, když voda z rybníka vyběhla, a mlynáři lidem semleli, zástup lidí odtáhl“

Neobyčejné sucho pokračovalo i třetím roce (1836) což opakuje Krolmus téměř stejnými slovy: „Potokové vyschly o melivo ještě větší bída, lidé opět 7 a 8 hodin cesty na Ohři, Mži, Labe, Vltavu se obrátili. Řeky skoro vyschly, voda na řekách Mži, Ohři atd. se nadržovala: Na řekách mleči několik dní čekali, nežli se voda nadržela, ba 5 i 6 neděl meškali, nežli semleli. Potřebnější, když nemohli semlet, z jednoho mlejna do druhého s obilím jezdili, prosili, peníze mlynářům a stárkům do rukou mocně strkali, jen aby jim semletí posvolili. Mouka se všude dělala hrubá jako na komisárek, aby se lidu rychle posloužilo: Chléb byl všady hrubý, ale zdravý.“

Vůbec největší sucho v létě 1842 mělo opět značný dopad na mlynářské řemeslo. Podle Václava Krolmuse stála 2/3 českých mlýnů: „I na velkých řekách přinuceni mlynáři byli vody nadržovati a mleči kolik neděl na melivo čekat; tím více na potokách, jenž slabých pramenů živých měli. V ten čas mlynáři leckdes vody v rybnících velikánských od vrchnosti kupovali, nadržovali, aby několik hodin mleli. Mlynář mlynáři semlal.“ V důsledku této situace bylo třeba hledat alternativní řešení, např. i v rekonstrukci starých, nebo výstavbou nových větrných mlýnů. Příkladem je větrný mlýn v Kuželově postavený právě v tomto roce.

Velká voda a vodní mlýny

Zastavení provozu mlýnů

Povodeň byla a je a zůstane hrozbou většiny vodních mlýnů pokud budou existovat. Typ ohrožení je na prvý pohled jiný než u období sucha. Rozdíl netkví jen v množství (přebytku) vody, které často vedlo k ztrátám na životech a materiálním škodám. Nejmnější dopadem bylo znemožnění provozu mlýna (i když většinou ve srovnání se suchem krátkodobější). Tento zdánlivě neškodný dopad povodně mohl být hospodářsky významný. Stál např. litoměřickému kronikáři za zaznamenání při velké povodni v srpnu 1598: „Těž také příčinou té povodně dlouho trvajíc na mlejních

obecních mlíti nemohli, takže pekaři chleba ani žemliček v středu po sv. Bartoloměji [26. 8.], ani druhý den [27. 8.] na rynku neměli, a co chleba napekli, to hned od pece horký prodávali [...] nemalé naříkání bylo, pročez do okolních měst psaní učiněna, aby chleby režný a bílý na prodej sem do města vezli...“ (Kotzya et al., 1995, s. 110). Podobně Natanael Vodňanský zaznamenal za únorové povodně 1570 v Praze: „v ou-terý před hromnicemi voda veliká až do huby Bradáče [...] Pročez slady i jiné obilí na starém samotížném mlýně u sv. Jakuba mlíti museli a byla v Praze velká dranice o chléb“, (Kotzya et al., 1995, s. 103). Obě zprávy poukazuje i k náhradním řešením (dovoz, nebo jiné alternativní způsoby mletí).

Tuto situaci mohly později a jen částečně řešit povodní mlýny, které bylo možné poněkud přizpůsobit vyšším vodním stavům. Těžko se však jednalo o mletí za povodní v pravém slova smyslu. Za skutečných povodní, kdy proud nese množství plaveného materiálu, případně ledových ker, byl by provoz mlýna stejně těžko představitelný.

Pro vyhodnocení výšky povodně jsou cenné zprávy o dosahu vody. K příkladu je možné sáhnout znovu do Prahy. K roku 1733 (Pasport NPÚ, 1964) se uvádí např. zatopení Velkopřevorského mlýna a to až do stupníku. V dubnu 1515 voda dosahovala po hříděle a překvapivě podrobně zachycený průběh povodně v červnu 1582 umožnil její obstojnou rekonstrukci Elleder, Kotzya (2007). V dobových poznámkách rodiny Turnerů je totiž několik detailů týkajících se pražských mlýnů: „Anno 1582, na den svatého Ducha [3. června] připadla jest veliká voda, takže jest za několik tisíc dříví pobrala, kdež jest nad mostem se zpřičilo, takže od Malé Strany až k Starému Městu toliko tříma jízbyami voda jíti mohla [...] A v pondělí ráno opě[t] pobrala mnohem víceji dříví a prarazila [sic!] při Malé Straně prvnější dříví ve třech jízbych a Starému Městu zastavilo se mnohem víceji, dvakráte nežli byla prve pobrala, kola u mlejna staroměstského potřela, Bradáči až do půl čela voda šla [zatopena byla téměř celá 70 cm vysoká plastika]. ... Do čtvrtku [7. června] upadlo jí za dva lokty [o 120 cm], nebo již vyhlídaly hříděle vodné od mlýnských kol. A taková trvala jest za dlouhý čas...“ (ed. Kotzya 2007, s. 138-144).

Tato zdánlivá drobnost poukazuje na to, že rozdíl mezi vrcholem hlavy Bradáče a polohou hřidelů okolních mlýnů byla cca 120 cm. Odpočítáme-li výšku plastiky (70 cm) a průměr hřidelů je jasné, že Bradáčova často citovaná „brada, vous“ byla nejvýše půl metru nad hříděly mlýnů. Častější zprávy o dosažení nějakého místa plastiky (vousu, úst, nosu, očí, obočí, čela, pleše...), které jsou typické pro pražské kronikářské záznamy o povodních v 16. století, znamenaly vždy zatopení hřidelů mlýnů a tedy znemožnění mletí. Taková situace nastala podle kronik v květnu a červnu v roce 1481, v srpnu 1501, červnu 1515, květnu 1531, červnu 1537, červnu 1566, srpnu 1567, dubnu 1568, červnu 1569, únoru 1570, květnu a již zmíněném červnu 1582, červnu 1587, březnu a srpnu 1598 a únoru 1615. K problematice Bradáče detailně Elleder (2003), s. 318 a Brázdil et al. (2005) s. 148. Přehled největších pražských povodní a zpráv, které se týkaly jen mlýnů najdeme v tab. 4.

Tab. 4 Extrémní povodně v Praze a povodně u nichž jsou záznamy vztahující se k pražským mlýnům

Rok	Extremita	Pražské mlýny
1118, IX		?
1272, III	III	?
1273, VIII	II-III	?
1281, Jarní	I-II ?	Nedalo se mlít 20 dní, (K., s. 89)
1342, II (1. -2.)	III	?
1359, IX	II-III	?
1370, VIII	II-III	?
1373, III	II-III	?
1374, II	II-III	Odplavení mlýnů, (K., s. 92)
1392, prosinec (5.-6.)	II	Odplavení mlýnů (kolem Prahy), (K., s. 93)
1432, III	III	?
1432, VII	IV	Pobožení mlýnů, (K., s. 94)
1481, VI	II-III	Škody, (K., s. 96)
1501, VIII	III	Škody na mlýnech, (K., s. 7)
1515, VII	II	Hříděle potopeny, nedalo se mlít, (K., s. 99)
1521, V	II	Škody, SM, nedalo se mlít, (K., s. 99)
1537, V	II	Škody, (K., s. 100)
1563, V	I-II	Škody, (K., s. 102)
1570, I-II	II	Nedalo se mlít, dlouhé trvání, (K., s. 103)
1582, VI	II	Zatopeny hříděle, pobrala kola, (K., s. 106)
1598, III	III	Polovina mlýnů zatopena (úplně?), (K., s. 107)
1598, VIII	III	?
1629, X	II	Nedalo se mlít (nikde), (K., s. 115)
1655	III	Vodárenská věž poškozena, ŠM, (K., s. 116)
1675	III	SM: značka, (K., s. 118)
1733	I-II	VP: voda ve stupniku
1752	?	SM: poškozena věž, (K., s. 121)
1784, únor (27.-29.)	III	Škody na všech mlýnech a jezech (Dobré zdání).
1799, (do února)	III	Zastavily se mlýny pro silné mrazy.
1845	III	SM: těžce poškozeny.
1862	III	?
1890	III	?

Pozn. SM=Staroměstské mlýny, VP=Velkopřevorský mlýn, ŠM=Šítkovský mlýn

Svědectví o zastavení provozu mlýnů můžeme najít v nejrůznějších souvislostech. Povodeň nemusela mít pro všechny mlynáře nutně záporné znaménko. Jeden doklad za všechny najdeme v Národních Novinách z roku 1862, týká se nového parního mlýna u Vojkovic. Jeho majitel zveřejněním reklamy na své produkty po katastrofální povodni v únoru 1862 patrně značně zvýšil svou i jinak výhodnou pozici na trhu. (obr. 7)

Stržení jezů

Skutečné škody, vyvolané velkou vodou mohly mít mnoho podob. Častým případem za velkých povodní to bylo poškození jezu. Jako příklad lze uvést doposud asi největší povodeň v Praze v červenci 1432. Takto popisuje situaci rytíř Bartošek: „*a tak ona voda zadržaná pobořeným mostem strhla svým odtokem a pobořila všechny mlýny v městě Praze, stojící u Vltavy, až na dva, které byly rovněž dosti poškozeny, a na několik mil dolů po proudu, takže byl v městě Praze velmi drahý chleb: co ho dříve za dva haléře, tehdy se stěží dostalo za groš*“. (Kotyza, 1995, s. 94) Vyřazení mlýnů právě tímto způsobem z provozu je doloženo v Praze znovu v roce 1784 (kap. 6.4.).

Zajímavý je příklad stržení jezu na Doubravě ve Žlebích, kdy se díky povodni odkryla starší konstrukce někdejšího jezu: „*V tomto roce velká voda Doubravky strhala splavy u mlýna obecního p. Linharta a u Podskalského. Na místě posledního byl vystaven nový splav o 20 sáhů níže po vodě ze kvádrů žulových za obnos 24.000 zl. Při tom se snížila voda a vypláchla řečiště tak, že byl tím prastarý splav 3 metry pod vrchem vody ležící, odkryt. Splav byl ze dřeva rouben, vyplněn kamením a měl uprostřed dřevěné potrubí. Nalézal se poblíže nynější loděnice napříč řeky ku rohu skály na levém břehu Doubravky. Také na dně řeky byly nalezeny staré břehy řeky zachovalými kořeny olší*.“ (Kronika Žleby)

Patrně po sérii povodní (1550, 1566, 1595, 1613, 1615) a snad také vzhledem k válečným dobám zanikají počátkem 17. století postupně všechny dolnojizerské mlýny a jezy v Opočině, Skorkově a Sobětuchách. Dokresluje to zpráva přísežných mlynářů z r. 1602:

„*Při mlýně v Skorkovském shledána strž veliká v řece zděli 90 loket, jez byl po obou stranách strže nemálo zpustošen, hranice na mlejně byla všechna na konec sešlá aneb zpustošená*“ (Prášek, 1908) Mlýn byl později zrušen. V sousedních Sobětuchách: „*r. 1609 voda strhla jez, načež mlýn byl zrušen a pozemky jeho mlynářů ponechány v plat i svoleno jemu, aby zřídil u mlýna slup*“. (Prášek, 1908 s. 377). Frekvence povodní byla dávana do souvislosti s úpravami soutoku Jizery a Labe kolem roku 1584. Naznačuje to k roku 1613 „*Zpráva Škrétova a Kolidiova o stavu Brandejského panství*“, (Prášek, 1908, s. 324): „*... Jako jez tak i most tento pro prudký spád, který ještě byl zvětšen, když po roce 1584 Jizera k Toušni prokopána, častěji zkázu bral. R. 1613 vzala voda most všecken i bylo potřebí jej nákladem 300 kop gr. obnoviti...*“. Následkem událostí na přelomu 16. a 17. století zůstal úsek dolní Jizery až po Kochánky dodnes bez jezů (s výjimkou novějšího malého jezu pro vodárenské účely v Otradovicích).

Štěrkové náplavy a změna koryta

Dalším problémem mohly být značné štěrkové náplavy, které po opadu vody zanechaly mlýn na suchu. Osudným se stala tato situace mlýnům na Malé Straně. Dokládá to Fr. Pražský, v známém popisu povodně roku 1342, z něhož uvedeme závěrečnou část: „*Tenkrát byl na Menším Městě pražském množstvím písku, který se tam přivalem vod nahromadil, zatarasen průtok vody a nadále nemohly být užívány mlýny*“, (Kotyza, 1995, s. 91).

Rozsáhlé problémy tohoto typu měl i jeden z největších českých mlýnů v Brandýse nad Labem. Opět již citovaná zpráva „*Škrétovy a Kolidiovy o stavu hospodářství na panství Brandejském*“ uvádí uhýbání labského koryta od mlýna: „*čvrt míle nad městečkem Toušením, scházejí se dvě řeky v hromadu, Labe a Jizera, a ty přicházejíc k mlejnu Brandejskému, velikým oklikem se točí a břehův každoročně ubírají a již nedaleko se dostaly do tůní Staroboleslavských, a kdyby dále břehy trhati měly a do týchž tůní se dostaly, již by mlejnu Brandejskému na suše nechaly*“ (Prášek, 1908, s. 8) Jaká další opatření byla podniknuta není známo. Ještě v roce 1703 byla vyžádána komise přísedících mlynářů „*za příčinou téhož do starého toku se protrhnouti se chtějího Labe*“. Ti pak doporučili „*aby upraven byl nový tok*“.

Zatopení a zničení mlýna

Vniknutí vody do provozních, či obytných částí mlýna ilustruje příklad Podskalského mlýna za povodně 1862 v Týnci nad Labem: „*rychle se zdvihly ledy na Labi a po velké bouřce, která se tehdy přehnala nad Polabím, stoupla na řece voda, takže 6. února vnikla zadním oknem do stupníku, odtud do šalandy a dál do mlýna, až do výše prvního dvora. Nato 9. února voda klesla a přišly mrazy, voda zmrzla, takže ve stupníku byla lednice. Čtrnáct dělníků deset dní vysekávalo led a házelo jej do Labe. Proto mlynář dal navězt první dvůr do úrovně druhého dvora, kde byly stáje, chlévy, stodola a kůlna*“ (Klempera, 2000, s. 218)

V květnu 1872 bylo celé povodí dolní Berounky v důsledku přivalových deštů zasaženo katastrofální povodní. K události existuje několik publikací a nekonečná série novinových zpravodajství. Zpráva o berounském mlýně na Litavce, tzv. Lokajově mlýně poukazuje na neobyčejnou rychlost vzestupu hladiny: „*Mlynář v mosteckém mlýně pan Em. Lokaj, vida již ode dvou hodin tak strašlivá mračna a slyše zprávu o strži mračen a nepřijetí vlaku od Hořovic, vybídl svou chasu, aby veškerý zásyp pšenice do pytlů dala, protože Litavka bude litá: Chasa nevěřila slovům jeho o říčce této a usmívala se; předce se dala do práce. Když obilí odnešeno, chtěl ještě z pokoje peřiny a šaty si zajistiti; dříve se podíval jak voda stojí; byla zároveň s břehy. I vejda s chasníčkem do pokoje, stárek jeho s druhým do šalandy, peřiny a mlynářské náčiní uklidit. Po chvílce počne někdo na dvěře u pokoje tlouci, a to tak silně, že se pan otec rozdurdí a volá: Co je to za nezpůsob! Tak se chodí do pokoje? Ohlídnuv se na dvěře, vidí, jak voda 6 stop vysoko okola pažby stříká do pokoje. Chtíce se zachrániti, zamíří do sousedního pokoje – a tu již také plno vody a nábytek sporázen: Nezstrativše duchapřítomnosti derou se oknu, co z pokoje na dvůr vede; a tu zase mnoho dříví proti nim ze dvora se hrne. Přece se ale šťastně i se psem na dvůr prodrali...*“ (Ninger, Zelinka, 1872, s. 32). Událost údajně trvala 3 minuty, což je doklad rapidního vzestupu hladiny. Litavka začala vytápět Beroun dříve než Berounka, ta byla Litavkou dokonce

zatlačena po krátkou dobu proti proudu. Za povodně byla na Berounce a jejích přítocích zničena, nebo těžce poškozena řada vodních mlýnů (a samozřejmě mnoha jiných budov), stačí zalistovat starými čísly Světozoru z června téhož roku. Na reprodukcích E. Herolda a H. Ullika najdeme zničený mlýn v Mladoticích, černínskou pilu pod Jisřebnem, mlýn v Dolních Mokropsích a mlýn pod Nebřežinami, nebo mlýn v Dibří pod Hudlicemi.

Zánik posledního mlýna (Dibří na Dibřském potoce pod Hudlicemi) je ukázkou téměř nejtvrďšího postižení, které souvisí s následky protržení rybníka: „*v údolíčku tomto zrovna pod silnicí stával mlýn, dům mlynářův, stáje, stodola, kolna, Ze všech budov vesele bílých, zbyly jen chatrné, špinavě černé kousky zdí [...] Přišla voda, prorhla tady ten rybník a už jsme v ní byli všichni až po krk a bratr se utopil [...] Ubohé dítky! Otec jejich kdysi bohatý mlynář, chodí teď na smrt bledý a zmořený po žebrotě, na kterouž ho úřad s řádně sepsaným a potvrzeným vysvědčením chudoby vyslal. Karel Hanuš se jmenuje ten muž...*“ (Dvořák, 2002, s. 80), obr. 8

Rozsahem menší, ale téměř stejně hrůzná byla povodeň na Podblanicku na řece Chotýšance v červnu 1906 (levostranný přítok Blanice) i zde byly těžce poškozen mlýn Kopeckých pod Postupicemi a ve Veselce Lhotě mlýn Paurův, alespoň dle dobových zpráv: „*V klenutém čeledníku byl nucen kočí František Málek se ženou vyléztí rychle po zamřížovaném okně ke stropu. Zde drže se železného kruhu stál na okenní mříži [...] Voda zaplavila celou místnost až asi 20 cm od stropu... po povodni se dozvěděli, že voda vystoupila o mnoho výše, nežli zažili oni*“, (Švarc, 2006, s. 2-5) záchranou byl tedy stlačený vzduch pod klenutím stropu, tedy efekt kesonového zvonu. Méně štěstí měli v následujícím mlýně v Městečku, kde se osazenstvo pokoušelo dostat z kuchyně přes schody v mlýnici na půdu: „*jakmile otevřeli dveře do mlýnice, proud vody odtrhl mlynářku a zanesl ji pod kola*“. Podobně zahynula i mlynářka v Chotýšanském mlýně, když vystoupila na schody z přístěnku do mlýnice. Zdá se, že povodním padly za oběť spíše mlynářky, než mlynářové.

Ledochod

Těžký ledochod, dřenice a ledové bariéry patří k nejhorším následkům dlouhé a tuhé zimy, jejíž průběžné účinky na mlýny jsou stručně zmíněny v kap. 5. Síla ledu související s počtem mrazových dnů dosahovala i na Vltavě v Praze někdy 50 i 90 cm, po obzvláště dlouhých zimách překročila i 100 cm. Doloženo je to v letech 1784, 1785, 1799, 1845, ale i v roce 1940 a 1947. Jako příklad dramatická situace ze střední Sázavy otištěná v únoru 1909 v Národní Politice: „*Z Rataj nad Sázavou (Pův.zpr.) ... Pokud došly sem zprávy ze Šternberka, Soběšína, Mazourova mlýna, Kuchelníka a Sázavy – Bud., jsou škody ohromné. V Mazourově mlýně p. Krále zničila voda veškerá zařízení ve mlýně a na pile a odplavila ničíc břehy a stromy veškeré zásoby řezného materiálu a prken ...Ve čtvrtek 4. t.m. o 7. hod. večer zvedla voda, podporována přívalem kalných vod se strání a polí mohutné, místy až 1.0 m silné ledy, které s hromovým rachotem daly se v pohyb. Povodeň byla očekávána, že ale bude tak strašná, jaké nebylo v Posázaví od roku 1862, netušil nikdo. V Ratajích největší neštěstí stihlo mlynáře pana Vojtěcha Břečku. Vrchol hrůzy dostupil mezi 2. a 3. hodinou noční, kdy zácpa ledová, vzniklá pod železničním mostem, povolila a spousty ledu jaly se bombardovati v cestě jim stojící mlýn. Jen tu nebezpečí minulo, přihnaly se*

šílenou rychlostí odervané vory a dřevo ze mlýna p. Krále, které dílo zhouby dokonaly, ničíce všechno nárazem, co ledy ještě zachovaly. Ve mlýně samotném a na pile pana V. Břečky stojí voda do stropu a ve výše položeném obytném stavení na 1 m. vysoko, kola vodní a podkolí je rozbito a na stájích zejí rány jako po šrapnelích. ...“

Nejvýznamnější povodňové případy

Přehled kronikářských zpráv o historických povodních uvádí Kotyza et al. (1995) a později Brázdil et al. (2005), pro povodí Vltavy, Ohře, Labe, Moravy, pro další moravská povodí, Brázdil, Kirchner (2007). Přehled vybraných extrémních případů uvádí ještě Elleder (2007).

Na příkladech povodní na Berounce v květnu 1872 a červnu 1906 je zřetelné i to, že takto významné povodně poznamenaly stavební vývoj (či existenci) mlýnů podél celého postiženého toku, povodí, nebo v celém regionu. Protože rozsah řady povodní přesahuje měřítko ČR, lze očekávat někdejší velké škody a také těsnější souvislost s historií mlýnů často ještě na rozsáhlejších územích např. v celém povodí Vltavy, či Labe. Rozsahem a extremitou nejvýznamnější případy lze vcelku uspokojivě hodnotit podle záznamů z Prahy. Souvislost extremity povodně (ve škále I-IV) a dopadů na provoz mlýnů naznačuje tabulka pražských záznamů o dopadu povodní na mlýny (tab. 4.)

Z tabulky je zřejmé, že problémy s mletím (pokud jde o mlýny na Vltavě) event. škody na mlýnech začínají již u kategorie I a II. Kategorie III a IV (padesátileté povodně a větší) je spojena s velkými škodami, odplavením částí mlýnů, stržením jezů, nebo silnými nánosy štěrku. Prakticky všechny zde uvedené povodně kategorie III až IV zasáhly tvrdě většinu povodí Vltavy a někdy i Labe.

Nejdůležitější (doložené) případy povodní na ostatních povodích v Čechách (či v povodí Labe) uvádí v přehledu tab. 5. Extrémní případy, které zcela jistě měly zásadní dopad i na budovy mlýnů v daném povodí jsou podtrženy. Kromě nadregionálních případů můžeme v rámci 18. století jmenovat jako „osudový“ rok 1714 pro mlynáře na Sázavě a Svratce, rok 1734 na Doubravě, rok 1740 na horním Labi, rok 1761 na Chrudimce, rok 1781 na Loučném, rok 1789 na Klenici, atd...

Tab. 5 Extrémní případy povodní ve vybraných povodích

Povodí	Roky nejvýznačnějších povodní
Horní Labe	1445, 1515, 1591, <u>1595</u> , 1624, <u>1655</u> , 1703, 1740, 1784, 1834, <u>1846</u> , 1858, 1888, <u>1897</u>
Orlice	1736, 1740, <u>1775</u> , <u>1846</u> , 1858
Loučná	1310, 1463, 1561, <u>1781</u> , <u>1845</u>
Chrudimka	1445, <u>1589</u> , 1734, 1761, <u>1804</u> , 1824, 1880, 1883, 1908
Doubrava	<u>1734</u> , <u>1908</u>
Cidlina	1734, <u>1761</u> , <u>1862</u>
Jizera	1784, 1834, 1858, <u>1888</u> , <u>1897</u>

střední Labe	1566, <u>1595</u> , 1624, 1655, 1675, <u>1761</u> , 1783, 1784, 1794, <u>1804</u> , 1845, <u>1846</u> , 1891
Otava	<u>1432</u> , <u>1784</u> , 1876, 1890
horní Vltava	1740, 1771, 1830, <u>1848</u> , <u>1890</u>
Lužnice	1582, <u>1876</u> , <u>1890</u>
Berounka	<u>1432</u> , 1598, 1655, <u>1675</u> , 1784, 1799, 1820, 1824, <u>1872</u>
Sázava	<u>1714</u> , 1736, <u>1845</u> , <u>1862</u>
Ohře	<u>1582</u> , 1682, <u>1799</u> , 1862
Ploučnice	1845, <u>1846</u> , 1862

Pozn.: Výběr povodní se zakládá na vyhodnocení dokumentárních zdrojů a je zčásti subjektivní. Podtržené případy jsou mimořádně extrémní (kat. IV).

Mlýny za pověstné povodně v únoru 1784

Období konce února („*Sv. Matěj ledy láme*“) je jedním z častých termínů povodní v středoevropském prostoru. Dobrým příkladem je rok 1784, kdy mlynáři zakusili od prosince tuhou zimu (patří v hodnocení zim na jedno z nejpřednějších míst od roku 1775), od 27.2.do 1. 3. jednu z nejhorších povodní v naší historii a v létě a na podzim poměrně velmi suché období následované další tuhou zimou (kap. 5). Povodeň zasáhla současně území od povodí Seiny až po povodí Labe a Dunaje, více (Elleder, Munzar, 2004) a (Munzar, Elleder, Deutsch, 2005).

U nás bylo zřejmě nejméně zasaženo území východních Čech, naproti tomu nejvíce zpráv je z povodí Otavy, ale zejména Berounky, dolní Vltavy a dolního Labe. Několik kronikářských záznamů dokládá těžká poškození, nebo úplnou likvidaci mlýna.

Uvedme to z povodí Střely příkladem Švendova mlýna (Manětín): „...se přihnala velká pohroma na toto Lipské údolí. Bylo hodně sněhu a rozpršelo se. Na Švendově mlýně byl Ondřej Karásek, který se 27. května 1783 oženil jako 22letý s Veronikou, dcerou Vavřince Beneše, měšťana a obuvníka v Manětíně. Nebyl ještě ani rok ženat, když přišla 24. 2. 1784 ohromná povodeň, led byl na 2 a půl lokte silný. Voda zaplavila celé údolí, strhlo mlýn i chalupu u Hrdličků. Mlýn vzala voda, mlynář vyplaval, ale 25 letou ženu již nenašel. Do kroniky rodu napsal: sám Pán Bůh ví, kde byla pohřbena“ (Manětín)

Velká voda úplně strhla mlýn v Darové (Berounka) severně od Plzně: „... povodeň vzala na panství radnickém darovský mlejn pod horou Morání i s mlynářkou, zdráhající se ze mlejna vyjít, kterou až teprve po roce našli“. (Krolmus, 1845, s. 85) Podobně zanikl mlýn ve Zvíkovci, který nebyl v původním místě obnoven: „pod Dubňanským dvorem též na tomto panství (patrně Chříč) povodeň vzala mlejn, kteréhož známku s náhonem a površím místem před rybákem převozou Dubňanským potud spatřujeme“. (Krolmus, 1845, s. 86) Také zánik a přeložení o něco níže ležícího Hřebeckého mlýna poblíž Čilé souvisí s toutéž povodní: „Tak se stalo s Střebeckým mlejnem proti Čile vsi neb rybáku Čermákovi, na levém břehu Mže, který jistému Karasovi mlynáři patřil, z něhož opět mlynářka s děvečkou od řemesla napomínaná

vyjítí nechtěla, když muže svého doma neměla, domnívaje se, že kamennému mlejnu pevně pod dvojí poschodí postavenému ani voda, ani led neuškodí, však krutokrutý led silný narážel tak dlouho doň, až jej porazil, a s mlynářkou i s děvečkou namíste pohltit, jenž z druhého podnebí ruce spínající o pomoc žádaly, když jim již žádný nebyl s to pomoci. Nástupníci jeho jiný mlejn níže pod Slovicemi vystavěli...“ (Krolmus, 1845, s. 86) V Roztokách byly důsledky relativně mírnější: „...Na Roztokách pod Křivoklady v ten čas voda vzala jen pilu od mlejna ...“ (Krolmus, 1845, s. 86)

Jedno z nejcennějších svědectví plně podrobností o překvapivém nástupu povodně v Berouně pochází z paměti pozdějšího berounského děkana Antonína Seydla (1775-1837). Uvedeme jen krátkou ukázkou týkající se rodného mlýna: „I já, jenžto jsem s ostatními bratry a sestrami ze mlejna č. 2 Prž. Předm. [Zajíčkův mlýn]-do německé ulice do domu pod čís. 129 dosti nahoru na nocleh k svému kmotru dán byl, musil jsem odtud s ostatními, nemoha již pro povodeň pěšky ujítí, vynešen býti. Nejvýš přes obyčejnou hladinu vody v Berounce o 7 loket a 3 coule stouply: Na té výšce vody jest na mlejně pod čís. 2 Prž. Předm. tento nápis čísti: Mže když zimní ledy hrnula- v tu vejšku vlny nadmula“ (Ninger, Zelinka, 1872, s.8-9) A. Seydl ještě shrnuje situaci ostatních mlýnů v Berouně: „Mlejny zvláště na řece Berounce, jichžto vodní kola tak zatopena byla, že přes ně rybář na loďce, ženu jednu z Mezimostí čís. 4 s půdy vyraženým šindelem o pomoc volavší osvobozuje, jel: trpěly neobyčejnou škodu, zvláště na Ostrově, kdež všecka kola ulámána byla, a mlejna velký díl poborěn byl... velký jez ale přes Berounku proti rybářům vyvrátil se veskrz, anež byl zas vyzdvížen, všecky tři mlejny téměř za celé léto škodně státi musily“ (Ninger, Zelinka, 1872, s. 8-9)

Mlýny v Praze dopadly žalostně, jezy byly většinou protržené či těžce poškozené a provoz vodních mlýnů po povodni nepřicházel v úvahu. Stav nouze popisuje milčický rychtář Vavák ve svých pamětech takto: „Po osáknutí vody, když mlýny pražské na zkázu přišly, prohlásilo se v zemi, aby tam lidé vaření a mouku i jiné k potravě potřebné věci vezli. Mnozí mlynáři a handlíři na to se uctili, valem tam takové věci vezli nadějíce se zisku, ale potkali se s netrefou; nebo páni Pražané vidouce mnoho for, dávali, co chtěli, ještě méně než před povodní, až nejedni, jestli chtěli peníze domů véztí, musil si na své zboží prositi, ba i na dluh dáti. Z toho a tak nejedni co tam jeli, ještě všecku Prahu kleli“. (Skopec, 1910, s. 13).

Pod Prahou zanikl i mlýn pod Roztoky nad Vltavou: „Pod Žalovem mlejn trojího složení na levém břehu Vltavy pod horou skalnou Řivnáčem nazvaným a proti vsi Řeži, strouhu a sklep voda zanesla, jen zdi od mlejna kdež stával, ponechala a v ostrov (kdež nyní zahrada ovocná jest) se proměnil“ (Krolmus, 1845, s. 81-2) Jak sám jinde Václav Krolmus píše: „co jednomu velká voda vezme druhému podá“. Nechybělo mnoho a pod Žalovem mohli získat mlýn náhradní. Místo trojího složení o jedno navíc: „r. 1784 plouly na vodě statky, chalupy, domky, kůlny, vozy, plůhy...mezi tím celý dřevěný mlejn s 4 kolma, na kterémž sedělo na 20-25 párů holubů na střeše. Ludmila Nováková ze Žalova, kteráž se na to dívajíc, viděla onen mlejn okolo jejich lípy veliké na břehu stojící plouti, kteráž byla rozsochatá, do suků zatopená, ke kteréž podotknutý mlejn k lipě připloul, ježto větvě se střechy tyto holuby setřely, a smetly, jenž se nad tímto mlejnem plouvocím a řekou dlouho vznášely, točily a výrovaly, mlejn letíc doprovázely, a zase na tuto střechu sedly a dále k Mělníku se s nimi plavili“. (Krolmus, 1845, s. 82)

Přilepšit si ovšem znamenalo někdy velké riziko, platí to o hákování dřeva, kterému se věnovali právě na nedalekém mlýně u Chvatěrub: „*Synové mlynáře Panochy na Dolském mlejně na panství chvatěrubském proti Libšicům při té povodni na lodi chytaly dříví na zátoce Vltavní, jehož hojně nachytali na to spatřivše velikou kládu, do které své bodáky zabodli při zátoce; však voda byla s kládou mocnější, strhla se sebou do proudu letícího, z rukou jim háky vytrhla sebou vzala, omrácení, polomrtví na lodi zůstali beze vsí pomoci lidské k Chvatěrubům se poroucheli.*“ (Krolmus 1845, s. 83)

Povodeň přežil bytelný mlýn poblíž soutoku Labe a Vltavy v Hořině. Na jeho zanedbaných zdech se dodnes skví dobový nápis s chronogramem, který utajuje letopočet 1784 (viz kap. 2.3). Přežil jí i mlýn v Dolních Beřkovicích, kde tradice povodňových rysek byla stejně stará. V dobové zprávě se ale uvádí, že byl zničen panský mlýn v Roudnici. (Kynčil, 1982, s. 24)

V povodí Berounky byly strženy mlýny v Darové, Manětíně, Čilé a Zvíkovci. Přitom mlýny v Čilé a Zvíkovci zanikly, nebo byly přeloženy na nová místa. Podobně zanikl na původním místě i mlýn pod Žalovem u Roztok nad Vltavou.

Mlýny za tuhých zim

Co všechno mohlo ve mlýně dělat v silných mrazech problém, lze asi těžko domyslet. Za velmi nízkých teplot dochází k na potocích a řekách k řadě dobře známých, ale někdy také méně známých jevů. Vzniká břehový led, ledová celina a ledová mázdra. Vlivem strhávání jemného ledu z povrchu hladiny do větší hloubky vzniká vnitrovodní led, který přimrzá na dně, resp. na všem co voda s vnitrovodním ledem obtéká, tedy i zařízení mlýna.

Zamrzání kol

Zamrznutí vodních kol, muselo být běžnou záležitostí, nicméně za krutých mrazů roku 1550 se zastavilo se i vodní kolo v Brandýse nad Labem: „*v zimě r. 1550-1551 uhodily mrazy tak tuhé, že zamrzlo i velké vodní kolo, jež hnalo vodu do zámku.*“ (Prášek, 1908, s. 224)

Doklad z východních Krkonoš (rok 1739) poukazuje na nutnost „*mlecí turistiky*“, tedy cestování na mlýny schopné provozu i v zimě: „*uhodila krutá zima od prosince do května. Zamrzly potoky, takže byly vyřazeny z provozu všechny mlýny a obilí k semletí se muselo vozit daleko do kraje. drahé seno se dováželo až ze Slezska....*“ (Jirásko, Šnajdr, 2000)

Rozehrívání prostoru lednice za rekordně tuhé zimy roku 1799 dokládá rychtář Vavák: „*Tolikéž o mletí zle bylo; pražští mlynáři nemohouce doma mlít, někteří venku na potocích, kde lednice zavříté a v nich oheň býti a mrazy rozehrívati může, za drahé peníze mleli. Mouku namletou kdo do Prahy přivezl, takovou tam zpeněžil.*“ (Skopec, 1918, s. 38) Podobná situace byla i na velkovodních labských mlýnech: „*Mlynáři nemohli mlít ani na Labi ani na potocích, neb ostré mrazy kolům točiti se nedaly a vody maličko se táhlo [...]. Vody jak na Labi, tak na potocích promrzly, mlýny také ani ustavičnou prací nemohly být k mletí připravené a protož o semletí mouky byla veliká nouze ...*“ (Skopec, 1918, s. 34-35)

Další ukázka je z Novohradských hor a ilustruje spíše náhradní výplň času v době nucených odstávek: „V zimě 1823 panovaly velké mrazy, takže všechny toky zamrzly až do dna a mlynáři proto nemohly mlít. Tak se zastavil i náš mlýn. Za dlouhých zimních večerů a při nuceně přerušené práci jsou drženy černé hodinky při světle svíci, neboť petrolej přišel zde do užívání až roku 1864.“ (Zevlův mlýn) Poslední ukázka zimního provozu na mlýně Polánka (rok 1886) u Svitav poukazuje ke způsobu těsnění proti vodě: „V zimě kola zamrzala. Musel jsem mezi ně lézt, vysekávat je, stavidla hnojem umazovati. Na jaře, když přišlo po tuhé zimě tání, moc se rozvodnilo, voda z lednice pronikala do mlýnice dírami pro hřidel. Musel jsem díry hnojem ucpat a vodu, která přece vnikla, přes půl noci vynášet.“(Kysilkové)

Nízké vodní stavy v zimě

Léta 1783 až 1786 patřila k obdobím s výskytem všech druhů extrémů od letního sucha, přes tuhé zimy až po katastrofální povodně. Nepříznivá kombinace letního sucha v roce 1784 a dlouhé zimy (1784/5), vyústila v několik měsíců trvajících komplikace, které popisuje opět z perspektivy Milčic rychtář Vavák poprvé koncem února: „*Struhy také i velké řeky nemajíce na zimu vody pro sucho, nyní téměř do dna promrzly. Tak praví se, že tlustší ledové jsou nežli loni, protože maličko sněhu nejprv bylo a vždy pořád mrze ač mírně; loni pak ledy velkým sněhem přikryty byly, nemohla voda tak hrubě zamrznouti: nouze o mletí nemalá jest a již celá tři čtvrti léta trvá (tj. od konce května 1784)*“ (Skopec, 1910, s. 53) O stavu v dubnu dokládá dále: „*Po přemrznutí malých potokův v Poděbradech a Nymburce na 5 i na 6 mil od hor lidé mleli, ač také na Labi málo vody bylo, nebo jen na jednom mlýně toliko, někdy na dvou mleli ... Den třináctý dubna první byl bez mrazu. Ode dne 10. prosince roku minulého 1784 až do tohoto dne mrzlo pořád, celé čtyři měsíce a tři dny.*“ (Skopec, 1910, s. 74) Tato zima byla unikátní délkou, ale také již zmíněným velmi pozdním termínem oblevy, následované dlouhou povodní. Lze předpokládat, že mletí začalo až začátkem května.

Nejchladnější zimy

Problematikou tuhých zim se pro naše území zabýval např. Kakos, Munzar (2000). Ze středoevropského hlediska najdeme potřebný přehled v dějinách klimatu od Glasera(2001), nebo v publikacích Masarykovy Univerzity v Brně v řadě History of Climate in Czech Lands, např. Brázdil, Kotyza (1995, 1999, 2000).

Kritérií pro stanovení tuhé zimy je více a není jednoduché uvést objektivnější přehled nejužších zim v historii. Z hlediska provozu mlýnů byl samozřejmě nepříznivý holomráz zejména trvajících po delší dobu. Bezesporu pověstné byly zimy 1708/9, 1739/1740 pokud jde o předinstrumentální období. Měření teplot pro území ČR začíná bez přerušování rokem 1775, (Klementinská řada). Jako velmi tuhé zimy s dlouhým trváním podnikových teplot lze označit zimy následující: 1783/5, 1788/9, 1798/9 a 1829/30, 1836/7, 1844/45, 1894/5, 1928/9, 1939/40 a 1940/41, 1946/7. I zde však jsou četné rozdíly: zatímco zima 1788/9 byla ukázkou časně zimy v prosinci, zimy 1844/5 a zejména 1784/5 sahají trváním mrazů až na konec března, resp. polovinu dubna.

Závěr

Příspěvek poukázal na některé aspekty mlynářství související s počasím a jeho extrémními projevy a stručně shrnul doklady o záznamech vodních hladin na českých mlýnech. Z vybraných ukázek vyplývají některé strategie, které provázely období s nemožností mletí.

V obdobích such a tuhých mrazů bylo nutné z mlýnů na malých tocích zajíždět na velkovodní mlýny na Labi, či Vltavě. V zimě při zámru vodních kol se někdy ukázaly výhody menších mlýnů se zakrytými lednicemi a směr cestování za semletím mohl být opačný. Mlýn s dostatkem vody mohl být za neobyčejně suchých období místem strategického významu.

Všechny extrémní sucha, povodně i tuhá zima se navzájem nevylučovaly. Ukázkou jsou roky 1783 až 1786, kdy se často i v extrémních polohách vystřídaly několikrát. Také tuhá zima v roce 1836/7 přišla po neobyčejně suchém období 1835-1836. Téměř všechny význačné zimní povodně (1784, 1785, 1830, 1845, 1940, 1941, 1947) následovaly po velmi tuhých zimách. Konečně zimní povodně na Labi v roce 1834 ale také v roce 1947 na Berounce byly následovány suchými obdobími. Pro některé mlynáře to znamenalo zkázu, pro jiné příležitost, či dokonce nový horizont jeho podnikání.

Povodně znamenají trvalé ohrožení všech objektů umístěných v záplavovém území. Na několika ukázkách je patrné, že způsobily definitivní zánik mlýnů v některých lokalitách. Jako příklad uvedeme některé mlýny na Berounce, dolní Vltavě a dolní Jizeře.

Příspěvek poukázal na jeden z dalších rozměrů, který je možné spatřovat v přínosu, který mají mlýny a mlynářství. Přerušeni tradic a likvidace historické mlýnské budovy může přinést i nenahraditelnou ztrátu nejen kulturní, architektonickou, či historickou. Můžeme přijít také o neocenitelný zdroj informací. Tím je míněna např. historická povodňová značka, nebo situace, která by pomohla k rekonstrukci povodňového extrému. Můžeme předpokládat, že budoucí průzkumy objektů starých mlýnských budov přinesou nový materiál uvedeného typu, užitečný jak z hlediska historického tak hydrologického.

Literatura:

- Brázdil R., Kotyza O. (1995): *History and Climate in the Czech lands I, Period 1000-1500*, Zürscher geographischer Schriften, 260 s.
- Brázdil R., Kotyza O. (1999): *History and Climate in the Czech lands III, Daily Weather records in the czech lands in the sixteenth century II*, Masaryk university Brno, Brno, 223 s.
- Brázdil R., Kotyza O. (2000): *History and Climate in the Czech lands IV, Utilisation of Economic sources for study of climate fluctuations in the Louny Region in the Fifteenth-seventeenth centuries*, Masaryk university Brno 2000, Brno, 349 s.
- Brázdil R., Dobrovolný P., Elleder L., Kakos V., Kotyza O., Květoň V., Macková J., Štekl V., Tolasz R., Valášek H. (2005): *Historické a současné povodně v České republice*, Masarykova Univerzita v Brně a Český hydrometeorologický ústav v Praze, Brno a Praha, 2005, s.

- Brázdil, R., Kirchner, K., et al. (2007): *Vybrané přírodní extrémy a jejich dopady na Moravě a ve Slezsku*, MU, ČHMÚ Praha, Ústav geoniky AV ČR v.v.i., Brno, Praha, Ostrava, 2007, 431 s.
- Dvorský, J. (1972): *Pražské paměti Jana Piláta Rakovnického z Jenštejna za let 1575–1605*. Pražský sborník historický, 7, s. 161–172.
- Dvořák (2002): *Nebeská stavidla se otevřela*, Knihkupectví u Radnice, Beroun, 100 s.
- Elleder, L. (2003): *Pražský Bradáč, jeho stáří, účel a historie*, Historica Pragensia, 1, Museum hl. města Prahy, Praha 2003 str. 301-333
- Elleder, L. (2004): *Povodně v Berouně*, in: Jančaříková et al., Český Kras XXX, Muzeum Českého Krasu, Beroun, 2004 s. 59-62
- Elleder, L. (2005): *Tradice záznamu hladin povodní v Praze*, In (Fejtová O., Ledvinka V., Pešek J.): Documenta pragensia XXIV, Sborník 22. Vědecké, Scriptorium, Praha.
- Elleder, L. (2006): *Historické a extrémní případy povodní v povodí Labe a Vltavy*, Langahamr, J. (ed.): *Povodně a změny v krajině*, Přírodovědecká fakulta UK, Praha s. 51-74
- Elleder, L., Munzar, J. (2004): *Extrémní povodeň na Vltavě a Labi v únoru 1784 jako následek mimořádných hydrometeorologických podmínek*. Meteorologické zprávy, 56, č. 5, s.125–135.
- Elleder, L. (2006): *Historické a extrémní případy povodní v povodí Labe a Vltavy*, Langahamr, J. (ed.): *Povodně a změny v krajině*, Přírodovědecká fakulta UK, Praha s. 51-74
- Elleder L., Kotyza O. (2007): *Letní povodně v roce 1582, rekonstrukce historické události a doklady o změnách hydrologických podmínek*. In: sborník příspěvků semináře Povodně a změny v krajině (červen 2007), s. 233-239
- Glaser R. (2001): *Klimageschichte Mitteleuropas, 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, s. 227
- Hejna, J. (1885): *Paměti statků: Opařanského, Podbořanského, Dobronického a Stadleckého*, Tábor 1885, 284 s.
- Hrdlička J. (2001): *Jak se měnila a rostla středověká Praha*. In: *Neživá příroda Prahy a jejího okolí* (Kovanda et. al), Praha, Academia, Český geologický ústav, s. 209-212
- Jirásko, F., Šnajdr (2000): *Lánov 1355–2000*, Obecní úřad Lánov a Gentiana Jilemnice, Jilemnice 2000
- Kakos, V., Munzar, J. (2000): *Zima 1829/1830 – nejtužší ve střední Evropě od počátku měření teploty vzduchu*. Meteorologické Zprávy, roč. 53, č. 4, s.103–108.
- Klempera, J., (2000): *Vodní mlýny II*, Libri, Praha, 284 s.
- Kotyza O., Cvrk F., Pažourek V. (1995): *Historické povodně na dolním Labi a Vltavě*, Okresní muzeum v Děčíně 1995, s. 169
- Kotyza O. (2006): *Nejextrémnější velké vody na dolním českém toku řeky Labe v letech 1118-1598 a otázka věrohodnosti značek povodní na zámecké skále v Děčíně*, v Litoměřicích a Ústí nad Labem. Podřípský muzejník 2, 31-69.
- Kotyza O., ed. (2007): *Letopisné záznamy pražské rodiny Turnarů z let 1581–1588 v petrohradském exempláři Koldínova zákoníku*. Porta Bohemica - Sborník historických prací, 2007 4, s. 131-145.

- Krolmus V. (1845): *Kronyka čili dějepis všech powodní posloupných let, suchých a mokrých a neúrodných na obilí, ovoce a vína, hladů, morů a jiných pohrom v království Českém*. Tiskem Karla Wetterla, Praha, s. 266
- Kynčil J. (1982): *Excerpta z díla Christiana Gotlieba Pötzsche Chronologické dějiny velkých povodní labského proudu za tisíc a více let. Dodatek a pokračování jeho chronologických dějin velkých povodní labského proudu za tisíc a vícero let od 1786 do 1800, zvláště pozoruhodných záplav roku 1799 a a jiných s tím souvisejících událostí*, Chomutov, VATR, s. 33
- Malý F. (1966): *Pražské jezy v historii vývoje hlavního města*, Památková péče 26/1966, Praha, s. 80-88
- Marhold, J. (1966): *Značky velkých vod na Labi v úseku od státní hranice u Hřenska po ústí Vltavy*, Ředitelství vodních toků v Praze - správa vodohospodářského rozvoje, Praha, 47 s.
- Munzar J., Elleder L., Deutsch M. (2005): *The catastrophic flood in February/March 1784 - a natural disaster of European dimension*. Moravian Geographical Reports, Vol. 13, No.1, s.
- Ninger J., Zelinka F. (1873?): *Povodně v Berouně od r. 1784-1872*, vydal Vavřínek Wiesenberger, Beroun s. 60
- Novotný J. (1963): *Dvě stoleté hydrologické řady průtokové na českých řekách* (Praha 1959), Sborník prací hydrometeorologického ústavu č.2, ČHMÚ, s.126
- Pekař J. (1970): *Kniha o Kostí, čtvrté vydání*, Mír, Praha, 341 s.
- Plenkner, (1889): *Příspěvek ku vyšetření tvaru podélného profilu hladiny Vltavské v Praze pro větší vody a o její důležitosti pro budoucí regulaci vůbec*, Technické listy, roč. II, č. 7, 1889, s. 1-2
- Pišl F. (1938): *Paměti obce Plotiště nad Lab.* Nákladem obce Plotiště nad Lab., Holice, 419 s.
- Prášek J. (1908): *Brandejs nad Labem město, panství i okres*, díl I., Král. Kom. Město Brandejs nad Labem, Praha, 1908, 440 s.
- Skopec J. (1910): *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770-1816*. Kniha druhá (Rok 1784-1790). Část I. (1784-1786). Nákladem "Dědictví sv. Jana Nepomuckého", Praha, 114 s.
- Skopec J. (1918): *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770-1816*. (Rok 1798-1800). Nákladem "Dědictví sv. Jana Nepomuckého", Praha, 132 s.
- Šimák J. V. (1897): *Příběhy města Turnova nad Jizerou*. Díl 3, Místopis, Museum turnovské, Turnov, 1904, 656 s.
- Štěpán L., Křivanová M. (2000), *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Argo 2000.
- Švarc M. (2006): *Sto let od povodně na Chotýšance*, 2 díl, Pod Blaníkem ročník XXCII, 2007, č. 4, s. 2-7.
- Vosyka K. (1893): *Dobré zdání úředního technického znalce profesora Karla Vosyky o projektu plavebního kanálu od ústí přístavu Karlínského až na František v Praze*, Pražské místodržitelství, Praha.

Prameny:

Pasport NPÚ(1964): SÚRPMO (1964), Projekt na obnovu mlýnského kola z října 1956 v čp. 489/III. Archiv NPÚ, Praha

Internetové zdroje:

Kysilkové: (<http://www.fortunecity.com/victorian/durer/23/histal/kstart.html>), čteno 2008

Muzeum Netolice: (<http://www.netolice.cz/netolice05.htm>), čteno 2008

Manětín: (<http://www.manetin.cz/>), čteno 2004

Kronika Žleby: (<http://www.ouzleby.cz/?Kronika>), čteno 2008

Zevlův mlýn: (<http://sweb.cz/StanislavKropik/Zevluvmlyn.htm>), čteno 2008

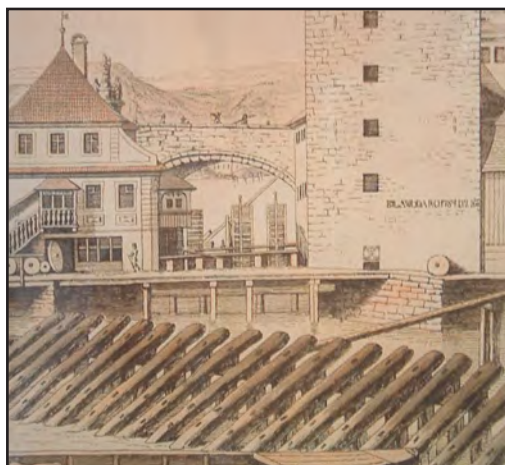
Obr. 1 Netolice (okr. Prachatice), Ziegrosserův mlýn, Pamětní deska na povodeň 10. července 1663. Foto se sbírky Muzea JUDr.Otakara Kudrny Netolice, 2005.

Obr. 2 Hořín (okr. Mělník), mlýn. Těžko čitelná povodňová značka s chronogramem mezi okny druhého patra. Foto Libor Elleder, 2005.

Obr. 3 Hořín (okr. Mělník), mlýn. Pohled od západu. Foto Libor Elleder, 2005.

Obr. 4 Nápis na vodárenské věži v Praze: „BYLA WODA RO. 1784 D. 28. Fe.[pravděpodobně]“
Kohl, L.: *Pražský most a Staroměstské mlýny*, Muzeum hl. m. Prahy, výřez.

Obr. 5 Dolní Beřkovice (okr. Mělník), nároží mlýna.
Foto Jiří Štrupl, 2007.

Obr. 6 Tábor (okr. Tábor), mlýn Veselý. Výšky Lužnice z let 1845 až 2002.
Foto Jiří Štrupl, 20XX.

Váženým občanům okolí Veltruského!

Velká povodeň zastihla skorem celé okolí Veltruské, zanechavši všude své smutné stopy.

Nejvíce však utrpěly vodní mlýny a dlouhý čas nebudou s to opět svou práci započítí. Myslíme, že vyhovíme nevyhnutelné potřebě obyvatelstva zdejšího, když výrobky našeho nově vystavěného párního mlýna ve Vojkovicích odporučíme, které svou jakostí a levnou cenou se vyznamenávají a u obecnstva, které tytéž seznaní příležitost mělo, zasloužilé oblíby došly.

Upozorňujeme zvlášt vzdálenější pány gruntovníky, kteří snad ještě o našem párním mlýně vědomost nemají, že také mouku za obli na místě vyměňujem, čímž zajisté pro každého hospodáře ta výhoda spojena jest, že ušetří času a potahu a jiných niletím ve vodních mlýnech spojených výloh. Vyměňování to došlo živého účastenství, což patřným důkazem jest, že okolní páni gruntovníci výhodu tu dokonale nahlížejí.

324—3

V. Schuster a syn.

Cenník

výrobnů z párního uměleckého mlýna
ve Vojkovicích
A. V. Schustera a syna.

Číslo	Za 100 liber videnské váhy ve mlýně samém, bez zaručení, za hotové	Rak. čísla	
		zl.	kr.
Pšeničné mouky.			
00	Dortová	16	50
0	Vyražená	15	50
1	Pekařská	14	50
2	Bílá	13	50
3	Šrotová	11	—
4	Podbělouf	9	50
5	Černá	7	—
6	Smetená	4	50
7	Krupice hrubé	17	—
8	„ drobné	17	—
9	„ dětská	16	—
10	Mouka krupičná	12	50
	Otruby } hrubé	2	50
	} drobné	2	50
Žitné mouky.			
A	Vyražená	11	—
B	Chlebová	9	50
C	Černá	7	—
D	Žitné otruby	3	50
Ječné mouky.			
I	Výražka	10	—
II	Bílá	7	—
III	Černá	2	50
IV	Krupice ječné	12	—
V	Krupky hrubé	9	—
VI	„ drobné	8	—

Ve Vojkovicích, blíž Veltrus

dne 16. února 1862.

Obr. 7 Situace po stoleté povodni v roce 1862 a její odraz v soutěži vodních a nových průmyslových mlýnů. Národní Listy, 1862, č. 42 (19.2.)

Obr. 8 Kresba mlýna v Dívčí (okr. Beroun) strženého povodní dne 25.5.1872. Světozor, 1872, č. 28.

Technické památky pro zpracování zemědělských produktů – možnosti využití mlýnů v produktech cestovního ruchu^{x/}

Blažena Gehinová

Cíl projektu

Provést analýzu technických památek a technických atraktivit a navrhnout jejich využití v produktech cestovního ruchu. Pro dosažení tohoto cíle byl nejprve proveden primární výzkum a vytvořena databáze, následně byla navržena kategorizace technických památek v Jihočeském kraji a příhraničních oblastech. Závěrečnou etapu představuje zpracování návrhů produktů na využití technických památek v produktech cestovního ruchu.

Řešením projektu se potvrdily formulované pracovní hypotézy:

- technické památky jsou obrazem technické a řemeslné dovednosti předchozích generací a patří k nejméně využívaným atraktivitám v produktech cestovního ruchu;
- technické památky jako produkty cestovního ruchu mají rozvojový potenciál, využití památek brání nepřehledné značení, nedostatek informačních prospektů a malá, resp. chybějící propagace.

Výsledky řešení

V rámci analytických prací byl proveden terénní průzkum v místě výskytu technické památky. Bylo zhotoveno 544 záznamů popisu technických památek a atraktivit do formulářů, vytvoření databáze technických památek na území Jihočeského kraje a příhraničních oblastech. Pro každou lokalitu s technickou památkou byla pořizena fotodokumentace. S ohledem na závěrečný výstup řešení projektu bylo nutné navrhnout kritéria pro systematický přístup k rozčlenění velkého počtu primárních dat. Na základě vstupních informací vytvořené databáze byla vytvořena kategorizace technických památek podle následujících kritérií:

- historický význam technické památky - období vzniku památky bylo sledováno ve čtyřech časových horizontech – středověk, 18. století, 19. století a první polovina 20. století. a hodnocení z hlediska památkové péče - národní kulturní památka, kulturní památka, součást památkové plošné ochrany, technická atraktivita;
- oborové, odvětvové hledisko technické památky - technické památky pro zpracování zemědělských produktů, technické památky pro zpracování dřeva, vodo-hospodářské technické památky, dopravní technické památky, technické památky a pozůstatky těžby surovin, technické památky po hutnické výrobě a kovovýrobě, technické památky ostatní výroby, Jiné technické památky stavebního charakteru;
- technický stav památek - stav objektu je vyhovující a technická památka se tedy

určitým způsobem využívá, objekt si vyžaduje rekonstrukci, objekt je v nevyhovujícím technickém stavu;

- zachování technologie výroby, či provozu - zcela zchovalá technologie výroby, či provozu, částečně zchovalá technologie výroby, či provozu, nevyhovující stav technologie, technologie u technické památky neexistuje;
- místní možnosti využití a jejich návaznost na další atraktivitu, úroveň služeb cestovního ruchu - stravovací zařízení, ubytovací zařízení, kulturně-sportovní zařízení, turistické informace a způsob značení památky v území;
- dopravní dostupnost, resp. návaznost na dopravní infrastrukturu.

Tyto vstupní informace sloužily k vytvoření prvotní segmentace technických památek vhodných pro využití v produktech cestovního ruchu. Za technické památky a atraktivitu vhodné pro využití v cestovním ruchu by v první, výběrové etapě měly být považovány ty, u kterých převažují alespoň dvě ze tří rovin (kritérií) překrytí jejich hodnot:

- historický význam technické památky, příp. její ohodnocení za národní kulturní památku, anebo kulturní památku
- dobrý technický stav objektu, příp. vhodný pro ekonomicky výhodnou rekonstrukci a zachování aspoň částečné technologie výroby, nebo provozu
- místní možnosti využití a její návaznost na ostatní kulturní památky, turisticky, nebo rekreačně využívané zázemí, příp. kumulace většího množství památek ve vhodné dostupnosti

Další podpůrným kritériem pro využití v cestovním ruchu bylo stávající využití technické památky, příp. navazujících stavebních objektů. Jde o jejich využití jako muzea, případně expozice technických památek, využití jako ubytovací, stravovací zařízení apod.

Nedílnou součástí prvotní segmentace je hodnocení technických památek a atraktivit z pohledu územní návaznosti. Tento aspekt má velký význam pro cestovní ruch, protože již na první pohled nás upozorňuje na návaznost na jiné kulturní památky a atraktivitu v území. Většina informací v území se váže na čistě kulturní památky, případně přírodní atraktivitu, nebo přírodní chráněná území. Jenom ojediněle se setkáváme v území s informacemi o technických památkách nebo technickém významu kulturní památky.

Výzkum prokázal, že využití těchto objektů v cestovním ruchu je možné za předpokladu poskytování komplexních informací návštěvníkům, tedy informací o všech památkách a atraktivitách na území sídel i volné krajiny. Z tohoto důvodu jsme hodnotily technické památky v návaznosti na:

- technické památky v centrech městských sídel památkově chráněných – památky zapsané do Seznamu světového kulturního dědictví, městské památkové rezervace, městské památkové zóny;
- technické památky v centrech menších měst - centra menších měst památkově nechráněných;
- technické památky ve vesnickém prostředí - památky zapsané do Seznamu světového kulturního dědictví, vesnické památkové rezervace, vesnické památkové zóny, vesnice památkově nechráněny;

- technické památky a místní atraktivita samostatně stojící v přírodním prostředí - krajinné památkové zóny, národní park, chráněná krajinná oblast, přírodní park;
- technické památky a místní atraktivita v přírodním prostředí s návazností na vodní tok, příp. vodní plochu.

Druhá etapa prací představovala výběr segmentu technických památek pro zpracování návrhu třech studií proveditelnosti - Využití vodních děl v životě minulých generací, voda jako „genius loci“ Jihočeského kraje, Naučná trasa po technických památkách v Pošumaví a Využití technických památek pro sportovní aktivity v návaznosti na aktivity motocyklové soutěže v Pacově. Studie proveditelnosti a vypracování návrhu celkového, komplexního modelu pro využití technických památek a atraktivit v produktech cestovního ruchu by měl sloužit jako model při aplikaci využití technických památek a atraktivit v dalších krajích České republiky.

Technické památky pro zpracování zemědělských produktů – vodní mlýny

V rámci hodnocení kategorie technických památek pro zpracování zemědělských produktů (sem patří špýchary a sýpky, pivovary, vodní a větrné mlýny, případně jiná výrobní stavba spojená se zemědělskou výrobou) se naše práce v současné době soustředí pouze na objekty bývalých nebo současných mlýnů použitelných v produktech cestovního ruchu na území Jihočeského kraje.

Podávány přehled neposkytuje údaje o všech objektech mlýnů v řešeném území. Prvotním zdrojem byly literární prameny a naším cílem bylo zdokumentovat jejich dnešní stav. Celkově bylo zdokumentováno 112 mlýnů, u kterých jsme hodnotili jejich dnešní využití. Protože jednotlivé funkce se prolínají, tak hodnocení probíhalo z několika hledisek:

- První skupinu tvoří mlýny, kde vlastníkem je většinou fyzická osoba, objekty slouží pro trvalé bydlení, pro víkendovou rekreaci majitele, případně pro volný cestovní ruch nebo pro kulturní účely. V řešeném území bylo v této skupině zadokumentováno 53 objektů.
- Druhou skupinu tvoří mlýny, kde vlastníkem je fyzická osoba nebo stát. Mlýny dnes slouží výhradně jako malé vodní elektrárny, u některých nacházíme i doplňkovou funkci jako je bydlení, případně jiné služby (skladové, výrobní). Jak u první, tak i u druhé skupiny nacházíme objekty, které jsou v současné době rekonstruovány za účelem obnovy bydlení nebo obnovy původního využití vodní energie. V řešeném území bylo v této skupině zadokumentováno 12 objektů, které se využívají jako malá vodní elektrárna a 5 objektů je v rekonstrukci.
- Třetí skupinu tvoří objekty zchátralé bez využití, případně dnes již neexistují. V řešeném území bylo v této skupině zadokumentováno 42 objektů.

Ukázka přehledu objektů - vodní mlýny Písecka

Mlýny využívané pro rekreaci

Sepekov – vodní mlýn Farka. Tento mlýn stojí na jih od Sepekova pod hrází rybníka Tovaryše, lidově zvaného Farka – od toho pravděpodobně vznikl název mlýna.

O mlýnu toho mnoho nevíme. V minulosti byl pravděpodobně majetkem strahovské kanonie, která mlýn také nechala postavit. Za první republiky mlýn vlastnila rodina Pauknerova. Ti ho prodali Polednovým z Branic. V době druhé světové války zde hospodařila rodina Chroustova, která po osvobození odešla do pohraničí. Poté mlýn sloužil jako obytná budova. V současnosti stavení slouží jako podnikové rekreační zařízení. Na louce vedle bývalého mlýna Farka stojí chatky.

Mlýny obydlené

Srlín – mlýn. První zpráva o mlýně v Srlíně se datuje k roku 1576. V roce 1943 byl mlýn v Srlíně kvůli nedostatku vody osazen elektrickým motorem o výkonu 15 HP. Roku 1950 byl mlýn uzavřen. Dnes ve mlýně bydlí rodina Zdeňka Souhrady.

Hánov u Opařan - Hánův vodní mlýn. Mlýn pochází asi ze 16. století nebo i z doby dřívější. Záznam z roku 1655 uvádí, že mlýn měl tři moučná kola a stoupu, patřila k němu rovněž pila. Od roku 1771 mlýn vlastní Václav Šibal. Rodina Šibalova vlastní mlýn dodnes. Roku 1897 došlo ke zvětšení budovy hanovského mlýna o tři místnosti a použití nových strojů v mlýnici. Hanovský mlýn je dosud dobře zachovalým stavením a roku 2001 je jeho majitelem Vladislav Šibal.

Milevsko – Micáskův mlýn. Mlýn zvaný Micáskův stojí o samotě v údolí mezi Modlíkovem a Vratíšovem na říčce Smutné. Mlýn vznikl v 17. století. Podle pamětní knihy města Jistebnice jej v roce 1620 postavil Petr Mýčasek. Od roku 1912 byl majitelem Václav Dvořák. Ten mlýn v letech 1916 – 20 přestavěl, zvýšil o patro a půdu, zakoupil novou stolicí, reformu a rovinný vysévač. Od roku 1920 měl již mlýn vlastní elektrický proud. Vodní kolo bylo v roce 1942 vyměněno za turbínu. Největší dosažená kapacita mlýna pak byla ročně 50 – 51 vagonů obilí. Od roku 1992 soukromě hospodaří na mlýně, respektive na polích k němu náležících, syn Václava Dvořáka Josef.

Objekt mlýna v rekonstrukci

Sepekov – mlýn Chobot. Mlýn Chobot se rozkládá pod hrází stejnojmenného rybníka. Nejstarší doklad o mlýně Chobot byl objeven roku 1932 při opravě stoky – na kameni u stoky je vytesaný letopočet 1698. V roce 1925 byla na mlýně instalována spirálová Francisova turbína, na kterou vedl kamenný kanál v hrázi. Turbína slouží prakticky až do současnosti, jen kamenný kanál nahradily železné roury. Elektřina na mlýně byla až do roku 1932 vyráběna dynamem. V padesátých letech byl Chobot uzavřen. Převzal ho Zemědělský výkupní podnik a zřídil tu mísírnu krmiv, která byla roku 1971 uzavřena. Pila u mlýna byla znovu uvedena do provozu v roce 1989. V současnosti ji obhospodařuje mladší syn Františka Zdeňka Radomil. Pila slouží i jako sušárna. Vyráběly se tu dřevěné brikety, nyní se zde zpracovávají dřevěné palety. Objekt byl v roce 2002 zničen povodní, v současné době probíhá rekonstrukce.

Sepekov – mlýn u Maděrů. Mlýn stojí na říčce Smutné asi 2 kilometry jižně od Sepekova směrem na Opařany. Kdy mlýn vznikl se neví. Od 60. let 20. století tu žili Vaněčkoví. Ti rozsáhlé hospodářství pronajímali a hospodářské budovy užívalo JZD jako vepřín. Asi v polovině osmdesátých let prodali obytnou budovu a část hospo-

dářských stavení Stavbě silnic a železnic pro rekreační účely. V roce 1990 bylo vše prodáno tzv. II. Příbramské společnosti, která se tímto majetkem zaručila pro jinou koupi. Později zůstala usedlost s bývalým mlýnem opuštěna a na jejím stavu se podepsal čas i vandalové. Roku 2001 koupil usedlost Libor Koptiš ze Sepekova a začal s opravami budov. Současný majitel objektu pracuje na rekonstrukci na plánované rekreační zařízení.

Sepekov – mlýn u Vahnalů. Tento mlýn najdeme jižním směrem od Sepekova po proudu říčky Smutné. U Vahnalů se mlelo do roku 1953, pak byl mlýn uzavřen a v roce 1959 tehdejším režimem znárodněn. Teprve roku 1964 byl mlýn vrácen původním majitelům Josefu a Růženě Hanusovým. Jejich mladší dcera Jana, provdaná Kokosová, s manželem Jaroslavem převzala mlýn od rodičů v roce 1977. Po roce 1990 jim byl vrácen i rybník. Mlýn byl zrekonstruován, jsou zachovány původní stroje a zařízení používané k výrobě, v roce 2002 byl ale zničen povodní. Vznikají myšlenky k vytvoření muzea.

Mlýny zchátralé, bez využití

Vlkšice - mlýn Cmunt na Smutné. U Vlkšic stojí na říčce Smutné mlýn zvaný Cmunt. Nejstarší zmínka o mlýně Cmunt je ve Smolné knize města Milevska po roce 1641. Roku 1914 byly u mlýna postaveny nové hospodářské budovy a proběhla přestavba staré strojovny z roku 1908. Po první světové válce mlynář postavil další stolice a v roce 1927 ještě jednu, celkem tedy měl mlýn čtyři stolice. Ve mlýně se mlelo obilí až do roku 1948. Stroje ve mlýně dosud jsou a používalo je v začátcích JZD Vlkšice ke šrotování obilí. Dřevěné kolo a vantroky se již rozpadly.

Kotýřina – vodní mlýn na Kroupově. Mlýn Na Kroupově se nachází na hrázi Kroupovského rybníka. Mlýn vznikl kolem roku 1592 (zmínka v orlickém archivu). Mlýn byl původně dřevěný. Mlýn od roku 1592 patřil pánům na Zvíkově a Orlíku – Švamberkům. Od roku 1622 je vlastnili Eggenberkové a po jejich vymření roku 1719 se mlýn dostal do majetku Schwarzenberkům. Roku 1939 mlýn koupil Robert a Josefa Voráčkovi. V 60. letech 20. století mlýn koupil nový majitel. Po jeho smrti v roce 1978 mlýn zdědil jeho syn. Přístupová cesta k mlýnu je ve velmi zlém stavu.

Mirotice – Hořejší vodní mlýn. Mlýn v Miroticích zvaný Hořejší stojí na říčce Lomnici, které se v jazyku mlynářů říkalo Blatenka. Byl postaven asi před 250 lety za Švamberků. Byla k němu tehdy zřízena umělá stoka – náhon, asi jeden kilometr dlouhý a se spádem 3 metry. V soukromých rukou zůstal mlýn do roku 1880. Tehdy jej v exekuční dražbě koupil velkostatek řádu premonstrátů v Cerhovicích. V roce 1892 mlýn vyhořel. V roce 1926 koupil Hořejší mlýn Jaroslav Vacek. Za něho došlo k vylepšení mlýna a přístavění rámcové pily. Dne 2. září 1935 mlýn znovu vyhořel. Již za šest týdnů byl postaven znovu, tentokrát s patrem, s dvěma loupáčkami, čtyřmi válcovými stolicemi a rovinnými vysévači. Provoz tu opět začal v lednu 1936. Nachází se 2 km za vsí.

Závěrečné zhodnocení možnosti využití vodních mlýnů jako produktů cestovního ruchu

Z přehledu vyplývá, že speciálně využití vodních mlýnů v cestovním ruchu je velmi specifické. V porovnání s ostatními druhy technických památek mlýny plní kromě výrobní funkce rovněž důležitou obytnou funkci, což nakonec dokazuje u většiny objektů i jejich současné využití. Na obytnou funkci se ještě ve většině případů váže také možnost využití vodní energie v malé vodní elektrárně. Mlýny jsou využívány jak pro trvalé bydlení, tak i u některých objektů s horšími přístupovými možnostmi pouze pro víkendové nebo sezónní bydlení v rámci rekreace.

Velmi málo mlýnů má zachované původní technologické vybavení. Výjimka však potvrzuje pravidlo, což dokazují mlýny dosud plně funkční (např. mlýn Veselých v Táboře), případně využívané jako muzea (např. Bártův mlýn ve Strýčicích). Využití bývalých mlýnů pro volný cestovní ruch jako penzion případně ubytovnu naráží však na nedostatek finančních prostředků k provedení rekonstrukce objektu tak, jak si to vyžaduje standardní vybavení a dostatečně atraktivní zázemí, aby návštěvníci vyhledávali danou lokalitu a na daném místě zůstali více dní.

Oproti jiným technickým památkám však mají vodní mlýny jednu důležitou přednost a tou je skutečnost, že se nacházejí na turisticky a vodácky vyhledávaných vodních tocích, jako jsou v našem případě řeky Vltava, Lužnice, Nežárka. Těžší přístupnost vodních mlýnů „suchou“ cestou je kompenzována snadnějším přístupem pro všechny vodáky, kteří plují např. po Lužnici a využívají možnost využití vyhrazených prostor v okolí mlýnů na nivních travnatých porostech ke stanování (např. Matoušovský vodní mlýn u Dražic). Takových příkladů bychom však našli více na řešeném území.

Určitým všeobecným metodickým závěrem je, že při využití technických památek pro cestovní ruch vyplývají určitá pravidla:

- pouze ojediněle nalezneme v současnosti objekty technických památek využívané mimo území, která jsou již určitým způsobem zapsána do obecného povědomí,
- rekreační potenciál mají především ty technické památky, které splňují taky požadavky atraktivního přírodního i společenského zázemí.

Na území Jihočeského kraje, který má dlouhodobou zemědělskou tradici (v podstatě neexistují velké průmyslové komplexy) by se neměla další pomoc při zachování technického dědictví zaměřit na celoplošnou ochranu. Odborná i finanční pomoc by měla být poskytnuta těm objektům technických památek, které splňují historický a technický význam a zároveň přináleží do atraktivní a dnes již převážně rekreačně využívané krajiny.

Poznámka:

x/ Příspěvek prezentuje výstupy projektu WB 7200452, čj. 24512/2004-52 CES 3010 „*Technické památky v produktech cestovního ruchu*“, Tábor 2005.

Prameny:

Hesková, M. - Gehinová, B.: *Výzkumná zpráva k projektu WB 7200452, čj. 24512/2004-52 CES 3010*, Tábor 2005.

Lednický, V.: *Technické památky Ostravska*, Výzkumný záměr MSM 275100015, okruh 7, dílčí úkol č.1.

Literatura:

Kolektiv: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, I.-IV. díl, Praha: Nakladatelství Libri, 2001-2004.

Klempera, J.: *Vodní mlýny v Čechách IV.*, Praha: Libri, 2001.

Klempera, J.: *Vodní mlýny v Čechách V. Českobudějovicko, Jindřichohradecko, Vltavotýnsko, Táborsko, Strakonicko, Českokrumlovsko, Milevsko, Písecko, Pelhřimovsko*, Praha: Libri, 2002.

Technické památky Čech, Moravy a Slezska, Praha: Geodézie ČS a.s., 1998.

Obr. 1 Sepekov (okr. Písek), vodní mlýn zvaný Farka. Celkový pohled.
Foto Eduard Šittler, 2006.

Obr. 2 Sepekov (okr. Písek), vodní mlýn zvaný Farka. Aspiratér na čištění zrna.
Foto Eduard Šittler, 2006.

Obr. 3 Sepekov (okr. Písek), vodní mlýn zvaný Farka. Převody hranolového vysévače.
Foto Eduard Šittler, 2006.

Funkční mlýn čp. 23 v Týništi u Verušiček

Jana Horváthová, Jan Konůpek

Obec Týniště u Verušiček leží v Karlovarském kraji asi 30 km na východ od Karlových Varů. V domě čp. 23 se do současnosti dochoval funkční vodní mlýn. Stávající mlecí zařízení mlýna pochází ze třicátých let 20. století a v dnešní době slouží k mletí krmných směsí pro domácí zvířata. Jedná se v tomto kraji o unikátně dochovaný, dosud plně funkční mlýn využívající původní technologii mletí. Navzdory své historické a technické hodnotě není objekt dosud památkově chráněn. Smyslem našeho příspěvku by mělo být poukázat na tento cenný mlýn a zpracovat návrh na jeho zapsání do Ústředního seznamu kulturních památek.

Stručná historie obce

Ves Týniště (Thönischen, Tenischen) je z písemných pramenů známa od 14. století. Obec patřila pod panství Verušičky. V držení tohoto panství se v průběhu času vystřídala řada majitelů. Z nejvýznamnějších je třeba uvést Boreše z Rýzmburka, dále Šliky a Prollhofery.¹ Další významný pramen pro historii obce je až zápis v Berní rule. Zde jsou zaznamenány následující údaje: „*Stavení mírně vystavené, rolí žitné kamenité, luk pro potřebu živnost jich z dobytka a rolí, leží 1/2 míle od Žlutic.*“ V této době je ve vsi zaznamenáno 8 sedláků a 7 chalupníků. Co se týká mlýnů v obci, neuvádí Berní rula žádný.² V mapě a pozemkových knihách Stabliního katastru je uveden pouze jediný mlýn a to tzv. Lukaschmühle v čp. 4, skládající se z několika budov. Objekt stávajícího mlýna čp. 23 je uváděn jako obytná a hospodářská budova, ale již v této době je u objektu vybudován vodní náhon, jak je možné vidět na mapě Stabliního katastru.³ Druhá polovina 19. století je pro Týniště obdobím konjunktury. V této době je zde uváděno více jak 40 domů a přes 280 obyvatel.⁴

Stručná historie objektu

Objekt čp. 23 je v polovině 19. století uváděn jako panský. Podle pozemkových knih Stabliního katastru je v domě v roce 1841 usazen Johann Wirkner. Od šedesátých let 19. století je objekt v držení Josefa Menzla.⁵ V období před druhou světovou válkou patřil mlýn dědovi současného majitele p. Nachtmanovi. Za války pak byl mlýn v nucené správě Ing. Gustawa Swobody. Po válce byl vrácen původnímu majiteli. V roce 1957 byl mlýn znárodněn a bývalý majitel byl pověřen jeho správou. V této době přestává mlýn sloužit k mletí mouky a provoz je změněn na výrobu krmných směsí pro zvířata. Tato výroba byla později v 60. letech zastavena. Na počátku devadesátých let byl objekt mlýna vrácen v restituci současnému majiteli, který zde obnovil výrobu krmných směsí.⁶

Popis objektu

Stávající objekt mlýna je zděná stavba skládající se ze tří částí – obytného domu, správní budovy a vlastního mlýna. Obytná budova na půdorysu obdélníka je patrová se sedlovou střechou. Ze štítové strany na ní osově navazuje objekt samotného mlýna, na který je kolmo napojena menší, patrová správní budova. Vlastní objekt mlýna má 3 nadzemní podlaží a je zastřešen sedlovou střechou, která je krytá pálenou taškou typu bobrovka. Budova má samostatný vstup, který je umístěn v levé krajní ose. Vstupní vrata jsou dvoukřídlá, plechová. V patře je v místě původního okenního otvoru dodatečně prolomen další otvor, který je opatřen dřevěnými jednokřídlými dveřmi, sloužícími k obsluze mlýnice. V 3. NP jsou tři okenní otvory s vsazeným kovovým rastroem děleným na 15 polí. Fasáda je hladká, nezdobená, opatřená novodobou cementovou omítkou. Průčelí je zakončeno mohutnou profilovanou korunní římsou. Ze zadní strany objektu je malá přízemní přístavba. Voda je ke mlýnu vedena z hlavní vodoteče umělým náhonem.

Popis zařízení

Ve mlýně je dochované mlecí zařízení z 30. let 20. století. Jedná se o turbínový válcový mlýn se třemi stolicemi, z nichž dvě jsou dvojité. Pohon mlýna byl dodatečně doplněn plynosacím motorem. Později byl ve mlýně nainstalován centrálním elektromotor o výkonu 7,5 kW, který sloužil jako pomocný pohon k turbíně. Tento motor byl dodatečně nahrazen silnějším elektromotorem o výkonu 21 kW. V přízemí objektu je umístěna turbínová hřídel rozvádějící za pomoci kovových transmisí s řemeny energii k jednotlivým strojům. V prvním patře se nacházejí mlecí stolice od firmy Wetzig s litinovými válci. Další stroje (čistička, trier, loupačka, šrotovka, rovinné vysévače se švýcarským hedvábím) jsou rozmístěny v obou horních patrech. Přeprava meliva byla zajištěna pomocí korečkových výtahů a transportního šneku. Část strojního zařízení byla vyrobena firmou Jan Prokopec Praha–Královské Vinohrady. Při plném provozu mlýna se denně zpracovalo 100 metrických centů mouky za 24 hodin, dnešní produkce je zhruba poloviční.

Závěr

Objekt je v současné době ve špatném technickém stavu a potřebuje částečnou rekonstrukci, především střešní krytiny. V daném regionu se jedná o jediný dosud funkční mlýn tohoto typu. Po dohodě s majitelem byl zpracován návrh na prohlášení tohoto mlýna za kulturní památku a zajistit tak do budoucna jeho zachování.

Poznámky

- 1) Úlovec, J.: *Tvrze a zámky v Údrči, Lukách a Verušičkách*, in: Historický sborník Karlovarska 9, 2003, s. 22-72.
- 2) *Berní rula, Žatecký kraj*, sv. 32, Týniště, Praha 1954.

- 3) NA Praha, fond Stabilní katastr, indikační skica, Žatecko 58.
- 4) Thönischen, in: Heimatbrief für den Kreis Luditz-Buchau und die deutschen Gemeinden von Manetin, 1955, s. 366.
- 5) NA Praha, fond Stabilní katastr, indikační skica, Žatecko 58.
- 6) Dle ústního sdělení současného majitele.

Prameny a literatura:

NA Praha, fond Stabilní katastr, indikační skica, Žatecko 58.

Berní rula, Žatecký kraj, sv. 32, Praha 1954.

Nový, L. a kol.: *Dějiny techniky v Československu do konce 18. století*. Praha 1974.

Schaller, J.: *Topographie des Königreichs Böhmen, Elbogner Kreis*, Prag 1785.

Sommer, J. G.: *Das Königreich Böhmem, XV. Elbogner Kreis*, Prag 1847.

Štěpán, L. – Křivanová, M.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha 2000.

Träger, G.: *Denkmäler im Egerland, Kreis Luditz*, Eichstätt 1993.

Thönischen, in: *Heimatbrief für den Kreis Luditz-Buchau und die deutschen Gemeinden von Manetin*, 1955.

Úlovec, J.: *Tvrze a zámky v Údrči, Lukách a Verušičkách*, in: Historický sborník Karlovarska 9, 2003, s. 22-72.

Obr. 1 Týniště (okr. Karlovy Vary), mlýn čp. 23. Celkový pohled.
Foto Jan Konůpek, 2005.

Obr. 2 Týniště (okr. Karlovy Vary), mlýn čp. 23. Manipulační podlahy popředí pytlovací lávka.
Foto Jan Konůpek, 2005.

Obr. 3 Týniště (okr. Karlovy Vary), mlýn čp. 23. Transmise s litinovými řemenicemi a jednou řemenicí dřevěnou. Foto Jan Konůpek, 2005.

Obr. 4 Týniště (okr. Karlovy Vary), mlýn čp. 23. Válcová mlecí stolice.
Foto Jan Konůpek, 2005.

Strojní vybavení mlýna čp. 42 v Roztokách u Semil a stručný nástin jeho historie

Václav Medek

Mlýn v Roztokách u Semil je posledním dochovaným vodním mlýnem z původní čtveřice mlýnů, které byly umístěny na Staroveském potoce, pramenícím pod městečkem Vysoké nad Jizerou a tekoucím k obci Bozkov, před níž se vlévá do říčky Vošmendy. Jeho poloha a architektonické ztvárnění hmot jsou živoucím dokladem toho, že i tak účelovou technickou stavbu, jakou bezesporu mlýn je, lze polohově a hmotově ztvárnit tak, aby zcela přirozeně splynula s malebnou okolní horskou přírodou v níž v tomto případě působí naprosto přirozeným a uklidňujícím dojmem a nikoliv tak rušivě a odpudivě, jak jsme toho svědky u většiny dnešních zemědělských a výrobních staveb.

Tento mlýn byl postaven v roce 1656 a patřil spolu s již zmíněnými třemi dalšími mlýny na této vodě, k panství Navarovskému.

Vzhledem k velmi malému průtočnému množství vody ve Staroveském potoce, byly nad mlýnem vybudovány 2 nádrže, napájené pomocí mlýnského náhonu, jehož délka od malého jezu na potoce po vantroky /včetně obou nádrží/ je cca 150 m. Z celého tohoto vodního díla je dnes již patrné pouze torso. Celkové množství vody v obou nádržích po jejich naplnění vystačilo na cca 12 hodin provozu mlýna.

Ke značným časovým prostojům strojního vybavení ovšem docházelo v době napouštění nádrží, neboť na horním toku Staroveského potoka se nad Roztockým mlýnem nacházely dva z výše uvedených třech mlýnů. Z tohoto důvodu bylo vždy při napouštění nádrží nutno čekat, až tyto dva mlýny začnou „pouštět“ vodu a plnění obou nádrží proto mnohdy trvalo týden i déle.

Vlastní točivá síla pro pohon mlýnského zařízení byla odvozena od vodního kola. Jednalo se o kolo na vrchní vodu o průměru 475 cm a šířce 90 cm. Kolo bylo umístěno na severní straně objektu mlýna a bylo uváděno do pohybu vodou přiváděnou dřevěným korytem vantrok od stavidla nádrže umístěné na svahu nad mlýnem, čímž bylo dosaženo potřebného spádu. Toto vodní kolo dávalo při uvedených rozměrech výkon 7 HP.

Točivá síla byla převáděna tradičním způsobem pomocí mohutného dřevěného hřídele, prostupujícího návodní severní stranou mlýna, na paleční kolo a od něho pak byla pomocí dřevěných převodů /výstroje/ rozváděna k pohonu strojního zařízení.

V důsledku toho, že se jednalo o vodní kolo poměrně velkého průměru s malým počtem otáček, bylo nutno pro dosažení dostatečné obvodové rychlosti mlecích kamenů použít dvojího převodu pomocí vloženého hřídele, na němž byl naklínován jednak pastorek poháněný palečným kolem a dále druhé paleční kolo, pohánějící pastorek na železí mlecího složení, tj. bylo zde použito výstroje tzv. na hever /zvedání otáček/.

V pozdější době, koncem 19. a počátkem 20. století, kdy došlo k poslední rekonstrukci a modernizaci mlýna, bylo použito rozvodu síly pomocí plochých řemenů a řemenic naklínovaných na hřídel transmise, ale základní točivá síla byla až do konce funkčního období mlýna /tj. do roku 1941/ odvozena stále od vodního kola. Při

poslední modernisaci mlýna došlo též i instalaci elektrického dynama, jehož pohon byl rovněž odvozen od vodního kola a transmise a které dodávalo stejnosměrný elektrický proud využívaný pro osvětlení mlýnských prostor a obytné části objektu.

V současné době jsou již na severní straně mlýna patrné pouze málo zřetelné zbytky lednice, které z venku signalisují bývalou polohu mlýnského vodního kola a na svahu nad mlýnem je patrné torso původní vodní nádrže se stavidlem, odkud vedlo výše uvedené dřevěné koryto vantrok.

Z původního vodního kola je zachováno pouze torso hřídele, které je možno u mlýna vidět. Na letní sezonu, kdy je mlýn přístupný veřejnosti, instaluje vždy majitel mlýna pan Ing. Bohumil Novotný /který je přímým potomkem rodu, jenž zde sídlí nepřetržitě od roku 1685/ repliku vodního kola, zhotovenou přesně podle původního kola, ale z hlediska pohonu již nefunkční, která slouží pro návštěvníky jako kulisa. Má dát návštěvníkům představu o tom, kde a jak bylo původní vodní kolo umístěno a jak na něj byla přiváděna voda pomocí dřevěného koryta vantrok.

Vlastní budova mlýna a jeho strojní zařízení prodělaly během své více než 300 leté existence řadu úprav, změn a rekonstrukcí. Jedna skutečnost však zůstává zachovaná po celou dobu jeho provozu a to ta, že mlýn sloužil vždy pouze jako žitný, neboť v horských oblastech se do 2.poloviny 20.století pšenice nepěstovala a ve mlýně se semínila výhradně úroda z okolních polí.

Původní budova mlýna postavená a vybavená technologickým zařízením v roce 1656 majiteli Navarovského panství, byla pronajata v roce 1685 mlynářůvi panu Mikulášovi Fiedlerovi.

Konstrukce budovy byla dřevěná roubená a mletí obilí probíhalo na jednom kamenném mlýnském složení osazeném původně na mlýnské hranici, umístěné podél severní návodní stěny. Na dolní podlaže pod hranicí byla kromě výstroje umístěna moučnice s hasačterem pro vysévání přes prosévací pytlík. V současné době nelze již s jistotou říci, zda v původním uspořádání mlýna byla či nebyla též třetí tzv. zanášková podlaha, neboť neznáme původní výšku mlýna. Zdá se však pravděpodobnější, že se zde nenacházela.

Po uplynutí 100 let od postavení mlýna, konkrétně v roce 1788, došlo k zásadní rekonstrukci a přestavbě mlýna, která se dotkla zásadním způsobem zejména budovy a v souvislosti s tím i umístění strojního zařízení.

Původní dřevěná roubená budova mlýnice, která byla zřejmě zejména na severní návodní straně značně zdevastována vlhkostí, byla snesena a nahrazena zděnou stavbou. V této podobě zde mlýnice stojí do dnešních dnů.

Při této zásadní přestavbě vzala za své i původní mlýnská hranice o jejímž provedení a případné zdobnosti, jak tomu bývalo zvykem, již dnes nic nevíme. V nové budově mlýna byly vybudovány 3 podlahy. Spodní podlaha v přízemí byla určena pro převodové soukolí /tzv. výstroj/ a ústil do ní hřidel od vodního kola. Nad ní se nacházela podlaha 1. patra, která sloužila jako podlaha mlecí. Na ní bylo umístěno mlýnské složení a nahrazovala tudíž původní mlýnskou hranici. Nad touto podlahou se nacházela podlaha podstřeší, na níž bylo umístěno zprvu zřejmě primitivní a později vylepšené strojní zařízení k předčištění obilí určeného k semletí, jež odtud padalo do násypky kamenného složení o podlaží níže.

Z původního nejstaršího strojního vybavení se dnes ve mlýně nachází jedno kamenné mlýnské složení s dřevěným lubem a krásnými řezbami zdobenou násyp-

kou a dále kompletní původní výstroj.

V pozdějších letech tj. v průběhu 19. století, došlo k modernisaci a přestavbě tohoto původně starého českého mlýna na mlýn umělecký. Strojní zařízení bylo doplněno tarárem, hranolovým vysévačem s kovovými potahy a koukolníkem. Tato sestava představovala čistírenskou linku, která v tomto složení fungovala až do čtyřicátých let 20. století, kdy byl za německé okupace mlýn definitivně uzavřen.

V souvislosti s umístěním této čistírenské linky, která byla instalována do prostoru podstřeší /s výjimkou koukolníku, který je zavěšen pod stropem mlecí podlahy nad násypkou mlecích kamenů/, bylo nutno vyřešit svislou dopravu zrna a meziproduktů k čemuž bylo použito tehdy moderních dopravních prostředků tj. korečkových neboli kapsových výtahů.

Vzhledem k tomu, že pro přenos síly k pohonu jak hranolových vysévačů a koukolníků, tak kapsových výtahů, bylo používáno řemenic a plochých řemenů, byla výstroj v přízemí objektu doplněna o transmisi, z níž se pomocí řemenů přenášela točivá síla na předlohy a odtud na řemenice jednotlivých strojů a dopravních prostředků, jak je to možno vidět ve mlýně dodnes. Je nutno mít stále na paměti, že veškeré strojní zařízení bylo poháněno od jediného zdroje točivé síly tj. od vodního kola.

K poslední modernisaci strojního vybavení mlýna došlo v roce 1912, kdy byla na mlecí podlahu instalována válcová stolice s jedním párem rýhovaných válců od fy. Prokop Pardubice. Jednalo se tehdy o zcela nový typ mlecího stroje, neboť jeho prototyp byl vyroben v roce 1910. Po jejím nainstalování a uvedení do provozu stoupl výkon mlýna při stejném vodním kole z původních 400–500 kg/24 hod. na 900 kg/24 hod. tj. na dvojnásobek.

Od okamžiku, kdy byla tato válcová stolice uvedena do provozu, došlo k ukončení provozu původního kamenného mlýnského složení, které sloužilo svému účel jako hlavní mlecí stroj plných 256 let. Veškerý mlecí proces od té doby až do ukončení provozu mlýna v roce 1941 probíhal výhradně na tomto jednom páru válců válcové stolice.

Hovoříme-li o strojním vybavení tohoto mlýna, je nutno zmínit se též o jednom ze strojů, který je zde rovněž umístěn a účastnil se mlecího procesu a který je dnes již skutečným unikátem. Jedná se o stroj zvaný Štoska, který je umístěn na mlecí podlaze a sloužil k čištění krupic.

Tento stroj je v podstatě soustavou značného počtu tarárů, které byly napojeny na tlakový vzduch, jehož pomocí se na základě rozdílné specifické váhy oddělovaly lehčí částice – slupky od těžších částic, tedy jádra čili krupic.

Vzhledem k tomu, že tlakový vzduch vytvářel víry, bylo velice obtížné seřadit značné množství klapky, které jeho množství v jednotlivých tarárech regulovaly, což mělo za následek, že jeho čistící efekt byl poměrně nízký. Na této skutečnosti se podílelo i nestejněmnožství dodávaného vzduchu v důsledku nestálých otáček nízkotlakového ventilátoru, neboť tyto byly ovlivňovány okamžitým zatížením hlavního zdroje točivé síly tj. vodního kola.

Z důvodu výše popsaných problémů se Štosky vyráběly poměrně krátce /proto je lze dnes spatřit již jen výjimečně/ a záhy je nahradily stroje nově vyvinuté tzv. savky. Tyto stroje pracovaly rovněž na principu vícevětrových tarárů, ale nikoliv s větrem tlačným, ale se sáním. Tím odpadlo tvoření vírů a stroj se podstatně lépe seřizoval.

Oba tyto výše popsané stroje jsou předchůdcem dodnes používaných strojů pro čištění krupic a krupiček tzv. reformem, o jejichž principu jsem zde hovořil na minulém semináři.

O kvalitě a čistícím efektu savek svědčí skutečnost, že tyto stroje zejména při čištění velkých krupic dlouhou dobu úspěšně konkurovaly moderním reformám a bylo je možno spatřit ve velkých mlýnech ještě řadu let po 2. světové válce.

Vzhledem k malému počtu vyrobených štosek a v důsledku toho ojedinělým případům jejich dochování, je exemplář umístěný ve mlýně v Roztokách u Semil skutečnou vzácností. Je zde dochován včetně dřevěného nízkotlakého větráku, který dodával tlakový vzduch pro jeho činnost.

Tolik tedy k popisu strojního vybavení tohoto mlýna a k jeho pohonu. Je však nutno podotknout, že mletí obilí nebylo jedinou činností, která se zde vykonávala. Jelikož zde docházelo k obdobím s nedostatkem mletí jakož i k pravidelným prostojům v době čekání na vodu pro pohon vodního kola, byla tato lichá doba využívána k celé řadě různých doplňkových činností.

Hlavní z těchto doplňkových činností bylo pečení žitného chleba, který se rozvážel vlastními povozy do okolních vesnic. Za tím účelem byla součástí budovy velká chlebová pec o kapacitě 25 ks dvoukilových bochníků – byl pečen výlučně chléb, pečivo součástí této doplňkové výroby nebylo.

Jako další doplňková činnost bylo zavedeno po nějakou dobu obroušování /krumplování/ skleněných korálů a výroba štípaného dřevěného šindele, který byl v 19. století v této lokalitě hojně používanou krytinou.

Kromě toho byla samozřejmou činností, jako u většiny tehdejších mlýnů, činnost hospodářská. Ke mlýnu patřilo celkem 5 ha zemědělské půdy, z čehož 2,5 ha bylo obděláváno jako orná půda a 2,5 ha bylo užíváno jako louky, neboť byla potřeba píce pro dobytek a koně pro rozvoz chleba.

Ač hlavním tématem tohoto semináře je otázka strojně technologického vybavení mlýnů, kterému jsme se až do tohoto okamžiku věnovali a řekli si o jeho vývoji, považuje autor vzhledem ke stáří mlýna za vhodné, zmínit se na konci tohoto pojednání k ucelení obrazu alespoň krátce o jeho historii a historii rodu, který zde již po více než tři staletí sídlí a jenž je po více než polovinu této doby jeho majitelem.

Jak již bylo výše zmíněno, jedná se o mlýn, který v příštím roce oslaví 350 let svého trvání, při čemž již 320 let na něm sídlí a hospodaří rod Fiedlerů, který jej získal do pronájmu v roce 1685. Od tohoto data do dnešních dnů se zde postupně vystřídalo 8 generací tohoto rodu při čemž za Františka Fiedlera v roce 1833 přešel mlýn do jeho vlastnictví. Současný majitel tohoto mlýny, pan Ing. Bohumil Novotný, je v pořadí 9. generací tohoto rodu.

Jednotlivé generace rodu Fiedlerů si dle dochovaných písemných materiálů předávaly mlýn v následující chronologii:

1685–1722	Mikuláš Fiedler	nájemce 37 let
1722–1748	Daniel Fiedler	nájemce 26 let
1748–1770	František Fiedler	nájemce 22 let
1770–1808	František Fiedler	nájemce 38 let
1808–1842	František Fiedler	nájemce 25 let vlastník 9 let

1842–1874	Josef Fiedler	vlastník 32 let
1874–1908	Josef Fiedler	vlastník 34 let
1908–1918	František Fiedler	vlastník 10 let
1918–1941	Bohumil Novotný	provozoval mlýn 23 let a potom byl mlýn násilně uzavřen

Jak je z výše uvedeného patrné, v roce 1918 dochází ke změně jména majitele, avšak nikoliv prodejem mlýna, nýbrž skutečností, že František Fiedler /vlastník do roku 1918/ měl syna se svojí družkou paní Novotnou, který měl jméno po své matce. Proto, ač jiného jména, byl přímým pokračovatelem rodu Fiedlerů a vlastnil a provozoval mlýn až do roku 1941, kdy za německé okupace byl jeho provoz na úřední příkaz ukončen.

Po konci války v roce 1945 byla snaha provoz mlýna opět obnovit, ale nepodařilo se k tomu již získat úřední povolení a mlýn tak zůstal již definitivně uzavřen až do dnešních dnů. Tato skutečnost jej s největší pravděpodobností uchránila od osudu většiny ostatních malých mlýnů, které tím, že přešly jako funkční do vlastnictví JZD či Státních statků, zakončily zanedlouho svoji činnost jako ruiny se zničeným strojním zařízením a zanikly.

V současné době je vlastníkem mlýna syn posledního provozovatele pana Bohumila Novotného pan Ing. Bohumil Novotný, který se věnuje jeho citlivé obnově a údržbě se snahou zachovat maximum původních detailů a provozuje jej jako unikátní a vzácnou technickou památku.

Právě díky jeho vstřícnosti a ochotě mohly vzniknout tyto řádky a proto si autor na závěr dovoluje vyjádřit svůj vřelý dík za čas, který mu věnoval při jeho návštěvě mlýna a za nezištné sdělení všech potřebných jak technických, tak i historických údajů týkajících se této technické památky, bez nichž by tyto řádky nemohly být nikdy napsány.

V neposlední řadě mu patří i obdiv a dík nás všech, kteří se těmito technickými památkami zabýváme, za nevšední píli a péči včetně nemalých finančních nákladů, které obnově a údržbě této památky věnuje a umožňuje tak její zachování pro další generace. V dnešní době se s podobným přístupem, založeným na obdivu a úctě k práci a umu předchozích generací, bez sledování komerčních zájmů, lze setkat již jen velmi zřídka.

Obr. 1 Roztoky u Semil (okr. Semily), mlýn čp. 44. Celkový pohled na areál mlýna.
Foto Radim Urbánek, 2006.

Obr. 2 Roztoky u Semil (okr. Semily), mlýn čp. 44. Výstroj s vloženým hřídelem „na hever“.
Foto Radim Urbánek, 2006.

Obr. 3 Roztoky u Semil (okr. Semily), mlýn čp. 44. Čistírenský hranolový vysévač s drátěným potahem. Foto Radim Urbánek, 2006.

Obr. 4 Roztoky u Semil (okr. Semily), mlýn čp. 44. Násypný koš nad složením mlecích kamenů. Foto Radim Urbánek, 2006.

Obr. 5 Roztoky u Semil (okr. Semily), mlýn čp. 44. Jednopárová válcová mlecí stolice v litinové skříňi.
Foto Radim Urbánek, 2006.

Obr. 6 Roztoky u Semil (okr. Semily), mlýn čp. 44. Moučný hranolový vysévač. Foto Radim Urbánek, 2006.

Obr. 7 Roztoky u Semil (okr. Semily), mlýn čp. 44. Štoska. Foto Radim Urbánek, 2006.

Seznam autorů

Ing. Libor Elleder, Český hydrometeorologický ústav

PhDr. Blažena Gehinová, Jihočeská univerzita v Č. Budějovicích, Zemědělská fakulta, Katedra cestovního ruchu v Táboře

Bc. Jana Horváthová, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Lokti

Mgr. Hana Klimešová /roz. Hácová/, Regionální muzeum v Lltomyšli

Mgr. Miroslav Kolka, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Liberci

Bc. Jan Konůpek, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Lokti

Ing. Josef Kyncl, Brno

Ing. Tomáš Kyncl, Brno

PhDr. František Ledvinka, Muzeum lidové architektury Zubrnice

Ing. Václav Medek, Pardubice

Mgr. David Merta, Archaia Brno o. p. s.

PhDr. Jiří Merta, Technické muzeum v Brně

Mgr. Ondřej Merta, Technické muzeum v Brně

Ing. Jiří Slavík, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Pardubicích

PhDr. Lubomír Procházka, CSc., Hornické muzeum Příbram – Muzeum vesnických staveb středního Povltaví Vysoký Chlumec

Ing. Milan Smolík, Krajský úřad Královéhradeckého kraje

Mgr. Martin Šámal, Národní muzeum

Luděk Štěpán, Zaječice

PhDr. Radim Urbánek, Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě